

Sh.Abdinazimov

**LINGVISTIKALIQ
TALIYMATLAR
TARIYXI**

Toshkent – 2018

81.2/902-5)

A-74

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM MINISTRILIGI

BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

ABDINAZIMOV SHÁMSHETDIN NAJIMOVICH

LINGVISTIKALÍQ TÁLIYMATLAR TARIYXI

5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistratları
ushın sabaqlıq

«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018

UQK: 811.512.121'1:37.02(09)(075.8)

KBK: 81.2Qor-5

A 16

Abdinazimov Sh. Lingvistikaliq tāliymatlar tariyxı. 5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qānigeligi magistrantları ushın sabaqlıq. Tashkent. 2018-jıl. 200 bet.

«Lingvistik ta'limotlar tarixi» fani – Qoraqalpoq davlat universiteti magistratura bosqichi «Lingvistika (Qoraqalpoq tili)» mutaxassisligida o'qitiladigan asosiy fanlarning biri.

Darslik magistratura bosqichi «Lingvistika (Qoraqalpoq tili)» mutaxassisligining davlat ta'lim standarti va namunabiy o'quv rejasiga mos tayyorlangan.

Pikir bildiriwshiler:

M.Qudaybergenov – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq til bilimi kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktori, professor

M. Ayımbetov – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktori

UQK: 811.512.121'1:37.02(09)(075.8)

KBK: 81.2Qor-5

ISBN 978-9943-5334-3-1

© Abdinazimov Sh.

© «Sano-standart», 2018

ALĞI SÓZ

Qolnızdağı «Lingvistikalıq táliymatlar tariyxı» sabaqlıǵında dúnya júzilik lingvistikalıq oy-pikirlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı tuwralı keń túrde maǵlıwmat berildi.

Eń dáslepki lingvistikalıq izertlewler İndiya, Qıtay, Greciya hám Rimde payda bolıp, bul dáwirde ilimpazlar arasındaǵı tiykargı pikirler tartısı zat burın payda bolǵan ba, yamasa onıń ataması burın payda bolǵan ba? kibi sorawlarǵa juwap izlew baǵdarında boldı. Sabaqlıqta arab hám túrkiy til bilimi boyınsha keń túrde maǵlıwmatlar berildi. Bunnan keyingi bólimde orta ásirlerdeǵı Evropa lingvistikasında payda bolǵan miynetler, ásirde lingvistikalıq oy-pikirlerdiń bunnan keyingi dáwirde rawajlanıwına belgili dárejede tásir jasaǵan Por-Royal grammatikası berildi. Sıluştumalı-tariyxıy metodtıń payda bolıwı (F.Bopp, R.Rask, Y.Grimm, A.X.Vostokov) til biliminde jańa dáwirdi baslap berdi. XIX ásir til biliminde jańa lingvistikalıq aǵımlar payda boldı. Naturalizm aǵımı, romantizm aǵımı, psixologiyalıq aǵım, til filosofiyası, olardıń koncepciyaları qollanbanıń kelesi bólimlerinde berildi. XIX ásirdiń 80-jılları til biliminde jas grammatistler aǵımı payda boldı. XX ásir til biliminde strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına tábiyyi ilimdeǵi jańalıqlar tásir jasadı. Rossiyada Kazan, Moskva lingvistikalıq mektepleri qalıplesken bolsa, Jenevad, sociologiyalıq mektebi payda boldı. Bul mektep Kopengagen mektebi, Praga lingvistikalıq mektebi, Amerika strukturalizminiń payda bolıp rawajlanıwına tásir jasadı.

Til biliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı, lingvistikalıq mektepler, olardıń wákilleri hám koncepciyaları boyınsha maǵlıwmat beriwdi óziniń aldına maqset etip qoyǵan bul sabaqlıq til ilimine qızıǵıwshılardıń lingvistikalıq bilimlerin rawajlandıradı degen niyettemiz.

I BÓLIM. ÁYYEMGI HÁM ORTA ÁSIRLERDE SHÍGÍS MÁMLEKETLERI MÁDENİYATINDA LINGVISTIKALIQ BILIMLER

Joba:

1. *Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler*
2. *Hind til bilimi*
3. *Qıtay til bilimi*
4. *Gre-kim til bilimi*

§ 1. Áyyemgi jaqın shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsinipler

Til degen ne, ol qanday payda boldı, jazıw qalay qalıplesti degen sorawlarǵa adamlar áyyemgi dáwirlerden baslap juwap izledi. Ol tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar jaqın shıǵıs elleriniń awızeki xalıq dóretpelerinde az sanda bolsa da kelip jetken shumer, akkad, egipet jazba esteliklerinde saqlanǵan, olarda til hám jazıw quday tárepinen dóretilgenligi, sonday-aq, onıń jerdegi wákilleri patshalar tárepinen rawajlandırılǵanlıǵı adamzat tilinen ayrıqsha qudaydıń ózine tán bolǵan tili bar ekenligi tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı.

Adamzat tariyxındaǵı eń áyyemgi jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000 jılları Egipette piktografiyalıq jazıwlar túrinde payda boldı. Biziń eramızǵa shekemgi 2800-2700-jılları Shumer jazıwı qalıplesti. Bul eki jazıw sisteması Kishi hám Oraylıq Aziyada basqa xalıqlardıń jazıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwına úrtki boldı. Jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı jazıwdı úyreniwge bolǵan talaptı kúsheytti. Solay etip, Egipet, Shumer, Vavilon mámleketlerinde xatkerler tayarlaytuǵın mektepler payda bola basladı. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraganda, b.e.sh 2700-jılları Vavilon xatkerler tayarlaw joqarı dárejede bolǵanlıǵın kórsetedi, onda Mesopotamiya (eki dárya aralıǵı) mámleketleriniń basqarıw-xojalıq, diniy-mádeniy hám diplomatiyalıq islerinde qollanılǵan shumer jazıwın akkadlılarǵa úyretiw boyınsha alıp barılǵan isler boyınsha derekler ushırasadı. Xatkerler tayarlaytuǵın bunday mekteplerde oqıw

maqsetlerinde kóp sanlı tekstler, bir tilli hám kóp tilli sózlikler dúzilgen.

Shumer klinopis jazıwı, Vavilon xat jazıw dástúri Kishi Aziya mámleketlerine keń túrde tarqaladı. Lubiya da ieroglif jazıwı rawajlanadı, batıs semitlerde áyyemgi sillabikalıq jazıw (protosinay, protopalestin, protobibliya) payda boladı. Usı aymaqlarda b.e.sh 1800-1700-jılları Finikiy mámleketinde tek dawıssız seslerdi anlatatuǵın dáslepki alfavit oylap tabıladı. Finikiy kvazi alfavitinde 40 grafema, yaǵnıy tańba qollanılǵan. Bul alfavit sońın ala kóplegen ellerdiń jazıw sistemasınıń qalıplesiwine tiykar jasadı. Aldıńǵı Aziya da aramey jazıwı tiykarında evrey jazıwı hám onıń eki variantı, palmir jazıwı, keyin ala arab jazıwınıń payda bolıwına tiykar jasaǵan nabatei jazıwları payda boldı. Shıǵıs mámleketlerinde aramey jazıwınıń tiykarında Persiyada pehleviy, avesto jazıwları, Indiya hám oǵan qońsılas mámleketlerde kxaroshti, braxma, devanagari h.t.b. jazıwlar Oraylıq Aziya hám Sibirde xorezmiy, sogdiy, uyǵır, orxon jazıwları payda boldı. Evropa mámleketlerinde b.e.sh IX-VIII ásirlerde grek jazıwı qalıplesti. Grek jazıwında dáslepki ret dawıslı seslerdi anlatıw ushın da tańbalar qabil etildi. Eski grek jazıwınıń tiykarında Evropa mámleketleriniń jazıw sisteması payda bola basladı.

Jaqın Shıǵıs ellerinde jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı bul jerde jasaǵan xalıqlardıń adamzat civilizaciyası tariyxındaǵı úlken xızmeti bolıp tabıladı. Erte dáwirlerde Jaqın Shıǵıs xalıqları menen dáslep greklerdiń, soń rimlilerdiń hár tárepleme tıǵız baylanısta jasawı grek, rim mádeniyatınıń qalıplesiwine unamlı tásir jasadı. Egipetliler, finikiyliler, siriyalılar, evreyler h.t.b etnos wákilleri menen uzaq dawam etken baylanıslar nátiyjesinde grek hám rimliler jaqın shıǵıs elleriniń ilimi, mádeniyatı hám mifologiyası, egipet miflerindegi til hám jazıwdıń quday tárepinen dóretilgenligi tuwralı ápsanalar menen jaqınnan tanıs boldı. Olar jaqın Shıǵıs elleriniń mifologiyasınıń óz qudayları tuwralı ayırım personajlardı ózlestirip aldı. Finikiy alfavitin ózlestirip áyyemgi grek jazıwın qalıplestiriwı de bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı.

§ 2. Hind til bilimi

Til biliminiń dáslepki kórinisleri áyyemgi Indiyada payda boldı. Hindlerde sol waqıtlardaǵı diniy gimnler esaplanatuǵın Veda estelikleriniń tili menen xalıqtıń awızeki sóylew tili esaplanatuǵın prakrit tili arasında ayırmashılıqlar qalıplese basladı. Bir tárepten qásiyetti gimnlerdiń artikulyaciyalıq jaqtan anıq aytılwın saqlaw hám onıń túsiniكلي bolıwın támiyinlew, ekinshi tárepten, Veda estelikleriniń tilin praktitiń tásirinen qorǵaw hám sanskritti ádebiy til sıpatında normalastırıw maqsetinde hindler til qubılısların tereń úyrene basladı. Solay etip, til haqqında ilimniń payda bolıwına tiykar salındı. Til máseleleri Veda esteliklerinde arnawlı túrde sóz etiledi. Máselen, Veda estelikleriniń úshinshi toparına kiretuǵın Shiksha esteliginde fonetika hám orfoepiya máseleleri tuwralı sóz boladı.

Chxanda esteligi qosıq qurılısı hám metrikaǵa arnatılǵan, Vyakarana esteliginde grammatika, Nirukta esteliginde-etimologiya hám leksika máseleleri sóz etilgen.

Fonetika, grammatika hám etimologiya máseleleri talantlı hind grammatisti Paninidiń miynetinde tereń izertleniwın taptı.¹ Panini biziń eramızǵa shekemgi IV ásirlerde jasaǵan. Panini grammatikası qurılısı boyınsha ózine tán ózgesheliklerge iye. Onıń miyneti 3996 qosıq qaǵıydalarınan (sutra) ibarat. Panini grammatikası qurılısı jaǵınan segiz baptan, yaǵnıy segiz kitaptan ibarat. Birinshi babı «Shivasutra», yaǵnıy «Shiva qudayı tárepinen jiberilgen nızamlar» dep ataladı. Panini ózine shekem de rawajlangan hind grammatikasınıń bolǵanlıǵı tuwralı jazadı hám onı Shiva qudayı tárepinen jiberilgen dep esaplaydı. Hám ózin bul grammatikalıq táliymattıń avtorı dep esaplamaydı. Ózin Shiva qudayı tárepinen jiberilgen kóp ásirler dawamında hindlerde rawajlangan bilimlerdi sistemaǵa túsiriwshi hám kelesi áwladqa jetkeriwshi dep esaplaydı. Birinshi bap hind alfavitindegi háripler hám olar ańlatatuǵın seslerdi bayanlawdan baslanadı. Bul bólimde sesler klasslarǵa bólinip izbe-iz tártipte berilgen: 1) dawıslı sesler, 2) yarım dawıslılar, 3) murınlıq sesler, 4) birikpeli sesler, 5) únli dawıssız

¹ Минаев И.П. Panini. —Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. —СПб., - 1888. III. 2 вып. 3-4

sesler, 6) únsiz dawıssız sesler, h.t.b. Panini grammatikasında sanskrittiñ morfologiyalıq qurılısı tereñ analiz jasalğan, ondağı jumjalğan hár bir sestiiñ ayılıw ózgesheliklerin anıqlağan. Panini óziniñ bayanlawında mámlekettiñ shıǵıs tárepinde jasaytuǵın hindlerdiñ tilinde dialektlik ózgesheliklerdiñ bar ekenligin kórsetedi. Ol óziniñ tiykarǵı dıqqatın diniy qosıqlar-Veda estelikleriniñ tili esaplangan sanskrit tilin úyreniwge baǵıshlap, onıñ tilinde xalıqtıñ awızeki sóylew tili esaplangan-prakrit tilinen ayırmashılıqlar bar ekenligin kórsetedi.

Biziñ eramızǵa shekemgi III ásirde Vararuchi Katyana degen ilimpaz tárepinen «Prakrita-prakasha» yaǵnıy prakrit (hindlerdiñ awızeki sóylew tili) tuwralı birinshi grammatikalıq miynet payda boladı. B.e.sh. II ásirde Bxartxari degen ilimpazdıñ grammatika kategoriyaların filosofiyalıq aspektte izertleytuǵın traktatı payda boldı. Biziñ eramızdıñ VI ásirlerinde Amarusipxa, XII ásirde Xamachandranıñ leksikografiyalıq sózlikleri dóretildi.

Eski hind til biliminde sintaksis óz aldına ayırım alıp izertlenbedi, morfologiyalıq qurılıstıñ ishinde sóz etildi. Áyyemgi hindler til qubılıslarına analiz jasawda ulıwmalastırıw hám jekelestiriw metodların qollanǵan. Hind grammatistleriniñ kórsetiwinshe, tiykarǵı til birligi gáp bolıp esaplanadı, sebebi gáp penen belgili bir juwmaqlanǵan pikir bildiriledi. Sózlerdi tórt sóz shaqabına ajıratadı: atawısh (naman), feyil (akhuata), dáneker (upasarga) hám janapay (nipata).

Áyyemgi hind grammatistleri seslerdiñ jasalıwınıñ fiziologiyalıq aspektine tiykarǵı dıqqatı awdarıp hár bir sestiiñ jasalıw ornı hám usılların keñ türde bayanlağan. Sesterdiñ jasalıwın bayanlay otırıp áyyemgi hind grammatistleri sóylew aǵzası hám artikulyaciya ornın (sthana) bir-birinen ajıratıp qaraydı. Hind grammatistleriniñ buwın boyınsha bildirgen pikirleri de dıqqatqa ılayıq. Buwınıñ tiykarı dawısh ses ekenligin, dawıssız ses qosımsha element ekenligi, yaǵnıy buwın quray almaytuǵınıñ bildirgen. Hind grammatistleri morfologiya tarawı úsh bólimnen turadı dep kórsetedi: 1) Sóz shaqapların klassifikacijalaw; 2) sózlerdiñ jasalıwı; 3) sózlerdiñ ózgeriwı. Hind tilshileri tórt sóz shaqabı bar ekenligin aytadı: atawısh sózler, feyil, dáneker hám

janapay. Atawısh sózler zattu ańlatadı, feyil sózler ótken hám házirgi waqıtta bolıp atırǵan háreketti bildiredi, – dep jazadı. Sepliktiń jeti túrin kórsetedi, biraq ol waqıtta sepliklerdiń atamaları bolmaǵanlıqtan cifr menen ańlatqan: 1,2,3,4,5,6,7-seplik. Olar sózdiń qurılısın analizley kelip sózdiń qurılısı túbir, suffiks, jalǵawdan ibarat bolatuǵının anıqlaydı. Panini túbir sózlerdiń mánilerine túsinik bergен halda olardıń sózligin dúzedi.

Hind ilimpazları sózlik dúziw jumısları menen de shuǵıllandı. Eń dáslepki sózliklerdiń biri – «Nigxantava» dep atalıp, onda Veda jazba esteliklerinde jumsalǵan túsiniksiz sózlerdiń dizimi berilgen. VI ásirde Amara degen tilshi tárepinen dúzilgen sinskrittiń sózligi házirge shekem evropalı sanskritologlar tárepinen qollanıladı.

Áyyemgi hind grammatistleri tárepinen anıqlanǵan lingvistikalıq kategoriyalar Indiyada til haqqında ilimniń qanshelli dárejede joqarı rawajlanǵanlıǵınan derek beredi. Talantlı lingvist V. Tomsen «XIX ásirdiń aqırına shekemgi til bilimi tariyxı» miynetinde, hindlerdiń til bilimi tarawında erisken tabısları tań qalarlıq dárejede joqarı, bul biyiklikke Evropada til haqqındaǵı ilim XIX ásirde, onda da áyyemgi hindlerdiń táliymatların úyreniw tiykarında eristi, – dep jazdı.

Hind grammatikasınıń hálsiz tápeleppe de boldı. Olar tildiń rawajlanıwshı, ózgeriwshı qubılıs ekenin jete túsinbedi. Onda jazba til faktleri tiykarǵı izertlew obyektı etip alındı da, janlı sóylew tiline onsha itibap berilmedi. Awızeki tildiń jazba estelikler tilinen ayırılıp turıwın tildiń bóliniwini dep túsendi. Til faktleri keń túrde anıq bayanlanǵan menen onnan alınǵan teoriyalıq juwmaqlar sıpatlama túrinde boldı.

§ 3. Qıtay til bilimi

Qıtay grammatikalıq táliymatı ieroglif jazıw dástúrine baylanıslı payda boldı. Qıtay grammatikalıq dástúrininń ózine tán ózgesheliklerin túsiniw ushın qıtay eroglif jazıwınıń payda bolıw qalıplesiw ózgesheliklerine diqqat awdarıw talap etiledi. Qıtayda eski dáwirlerde tús jorıw boyınsha súyeklerge jazılǵan jazıwlar biziń eramızǵa shekemgi XV ásirlerde payda bolǵan. Sol waqıtlar 22a-aq. legendaǵa aylanǵan Shan patshalıǵında, sonday-aq In

qáwimleri rawajlangan jazıw sistemasına iye bolǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı. Qıtay tilindegi sózlerdiń tiykarınan bir buwınlı bolıp keliwi hám qıtay xalqınıń ózine tán bolǵan tariyxı ideografiyalıq jazıwdıń payda bolıwı hám keń túrde tarqalıwına jaǵday jaratıp berdi.

Bizdiń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Chjau dáwirinde Syaan-vannıń imperatorlıǵı waqtında qıtay jazıwın qáliplestiriwdiń dáslepki reforması ótkerildi. Bul reformanıń maqseti – bronza ham taslarǵa jazıwǵa beyimlestirilgen standart tańbalardı qáliplestiriw hám jazıw ámeliyatında hár qıylılıqtı saplastırıw boldı. Sonıqtanda bul jazıw dástúrińiń atı czinshıven yaǵnıy metall hám taslar ushın tańbalar dep ataldı. Bizdiń eramızǵa shekemgi III ásirde Chjango (urısıwshı patshalıqlar) dáwiri tamamlanǵannan soń altı provinciyanıń birlesiwı nátiyjesinde birden bir mámleketlik dúzim payda boldı hám mámleket kóleminde tańbalardı unifikaciya qıltw jazıwdı qáliplestiriw zárurlıǵı tuwıldı. Bul imperator Cin Shi-Xuan tárepinen ótkerilgen eki reformada óziniń sawleleniwın taptı. Birinshisi onıń basqarıwınıń dáslepki jılları ámelge asırıldı, yaǵnıy dachjuan (úlken jazıw) grafikasınıń qáliplesiwine tiykar saldı, ekinshisi onıń basqarıwınıń 26-jılında yaǵnıy b.e.sh 221-juli ámelge asırıldı hám syaochjuan (kishı jazıw) grafikası payda boldı.

Mámleketlik kólemdegi qollanılatuǵın baspa (chjuan) jazıw menen bir qatarda puqaralar ortasında bir-birine xabar jetkeriw xat jazıwda, rásmiy is qaǵazlarında qollanılatuǵın lishu jazıwı da usı dáwirde payda boladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, bul jazıwdıń tiykarın salıwshı Chen Mao degen uездlik hámeldar bolıp tabıladı. Ol islegen jinayatları ushın qamaqta jatıp sol jerde uzaq jıllar dawamında bul jazıwdı oylap tabadı. Chjuan (baspa) jazıwınan lishu (is qaǵazları) jazıwınıń ózgesheligi, onda ierogliifler tolıq túrinde emes, al qısqartılǵan túrinde qollanıladı. Bir ieroglifin qısqarǵan túri tekste ekinshi ieroglifin qurılısında jumsalsa ekewi birdey túrde qısqartılıp jumsaladı. Máselen, «Suw» degendi ańlatatuǵın ieroglif qospa ierogliflerdiń shep tárepinde qollanılsa barqulla birdey qısqarǵan túrinde jumsaladı. Demek, lishu jazıwında tolıq ieroglif emes, al onıń ayırım elementleri shártli tańba sıpatında jumsaladı.

Solay etip, qıtay jazıwı boyınsha ótkerilgen úsh reforma qıtay ieroglif jazıwınıń qalıplesiwiniń úsh dáwirin ózinde sáwlelendiredi:

a) tańbalardı standartlastırıw tiykarında jazıwdaǵı hár qıylılıqtı saplastırıw;

b) jazıw sistemasın mámleketlik kólemde unifikaciya jasaw;

v) tańbalardıń strukturalıq-mánilik aǵzalarınń qalıplesiwi. Bul úsh dáwir házirgi qıtay jazıwınıń úsh stilinde belgili dárejede saqlanıp qalǵan.

Reformanıń nátiyesinde mámleket kóleminde qollanılatuǵın tańbalar sisteması qalıplesti, onda hár bir tańba qatań hám ózgermeytuǵın formasına iye boldı. Házirgi qıtay jazıwınıń payda bolıwı biziń eramızdıń I-II ásirlerine tuwra keledi, bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwı normaǵa túsirildi, jazıwda tiykarınan úsh stil qalıplesti: normaǵa túsirilgen jazıw (kaishu yamasa chjenshu), yarım normalasqan jazıw (sinshu) hám jeńilleştirilgen tóte jazıw (caoshu). Atama teoriyası menen baylanıslı dáslepki grammatikalıq táliymatta áyyemgi Qıtayda payda bolǵan. At qoyıw, atama teoriyasın qalıplestirgen biziń eramızǵa shekemgi 551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czi) boldı. Ol zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs boladı. Sonlıqtan da zatlarǵa atama qoyıwda jiberilgen qáte-kemshiliklerdi dúzetiw mámleketi basqarıwdaǵı dáslepki qádem bolıwı tiyis dep esapladı. Onıń atamaları dúzetiw teoriyası legistler mektebi wákilleri tárepinen basshılıqqa alındı. Kerisinshe daos baǵdarındaǵı filosoflar zat penen onıń ataması ortasındaǵı baylanıs tosaitan boladı, – dep tastıyıqlaydı.

Biraq mámleket tárepinen ierogliflerdi sistemaǵa túsiriw hám tastıyıqlaw Qıtayda oraylasqan mámleketlik dúzimniń payda bolıw dáwirine tuwra keledi.

Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler Xan dinastiyası dáwirinde qıtay ieroglif jazıwınıń tolıq qalıplesiwi menen payda boldı. Imperator Cin Shi-Xuan mámleketi basqarǵan dáwirde joq etilgen budda diniy kitapların qayta tiklew, olardı qayta kóshirip jazıw, belgili bir qalıpke keltiriw hám kommentariyalar beriw, qullası rekonstrukciya jasaw – bul izertlewlerdiń payda bolıwına

tásir etti. Eski qıtaylılardın grammatikalıq táliymatı «Erya», «Fanyan», «Shoven czecri» «Shimin» dep atalatuğın tórt miynette sáwleleniwın tapqan. «Erya» – qıtaylılardın eń eski kitaplarınıń biri bolıp, onı qıtay ieroglifleriniń toplamı dep ataw múmkin.

«Erya» – bul sózlik. Ol eski qıtaylılardın orfografiyalıq hám enciklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay ieroglifleri birinshi mártebe sistemáğa túsirilgen, sonlıqtan da onı grammatikalıq miynetlerdiń qatarına kirgiziwge boladı. Sózlik 19 tematikalıq topardıń bólingen. Olardıń ayırımları tómendegiler: ataw (gu), sóylew (yan), túsindiriw (syun), tuwısqanlıq (cin), basqarıw (gun), qural (ci), muzika (yue), aspan (tyan), jer (di), shıńlar (cyu), tawlar (shan), suw (shuy), haywanatlar (shou), mal (chu), balıq (yuy) h. t. b. Hár bir tematikalıq topar bir neshe mayda shaqapshağa bólinedi. Máselen, yan, yaǵnıy, sóylew toparı, a) sóylewge túsirik (gu, yan, syun), b) adamlar arasındadı qatnasqa túsirik (cin, gun, ci, yue) h.t.b.

«Erya»nın «Dóretiwshi sóz tuwralı» birinshi bólimi onıń úshen birin quraydı. Bul bólimde sózler sinonimlik qatarlar tártibinde izbe-iz ornalastırılǵan. Máselen, chu (baslaw, dáslepki), shaw-baslaw, czu-tiykar, baslanıw deregi, czi-shıǵıw punkti, yuan-baslangısh element h.t.b.

Bizniń eramızdıń basında qıtay tilshisi Yan Syun «Fanyan» (jergilikli sóylem) miynetin dóretti. Eger «Erya»da diniy kitabıy tekstlerge ulıwmalıq túsirikler berilse, al «Fanyan» da jazba ádebiy tildegi jergilikli dialektlik awızeki sóylem elementleri izertlenedi. Solay etip, «Fanyan»nın tiykarǵı máqseti diniy kitabıy tildi emes, al awızeki sóylew tilin bayanlaw bolıp tabıladı. Avtor «Fanyan»da sózlerdiń payda bolıw, qollanıw aymaǵı tuwralı túsirik berip, qıtay dialektologiyasına tiykar saladı.

Ayyemgi qıtay til bilimindegi Syu Shánnıń «Shoven czecri» «Ápiwayı belgilerdi bayanlaw, qospa belgilerdi túsindiriw» miynetini eń tiykarǵı miynetlerden esaplanıp, bizniń eramızdıń 100-jılları jazıp pitkerilgen. Syu Shán 9353 erogliftiń sózligin dúzdi. Bul tematikalıq sózlik emes, al shártli belgiler, yaǵnıy ierogliflerdiń sırtqı forması tiykarında dúzilgen sózlik bolıp, onda ierogliflerdiń ańlatatuğın mánisi ekinshi orınǵa shıǵadı, yaǵnıy

alfavitlik sözlük prinsipi qullanılğan. Avtor 540 elementti hár qıylı kombinacijalarda qullanıw arqalı 10 000 ğa jaqın ierogliftiñ ańlatatuǵın mánilerin kórsetedi. Ulıwmalıq elementi bolǵan ieroglifler sözliktiñ óz aldına bólimi retinde beriledi. Bólimler belgilerdiñ quramalasıw dárejesine qaray orın tártibinde berilgen. Qıtay tilindegi belgilerdi sistemalasırıwdıñ bul prinsipi bir neshe ierogliflerge ortaқ bolǵan elementlerdi (bu) ańıqladı.

Solay etip, «Shoven czeczı» qıtay tili boyınsha dáslepki grammatikalıq táliymat bolıwı menen bahalı. Qıtay jazıwın sistemalasırıw máqsetinde Syu Shán tárepinen ieroglifler kategoriyası teoriyası jaratıldı. Syu Shán bunday kategoriyalardıñ altawın atap ótedi: kórkemlew, siltew, iedografyalıq, fonografyalıq, túri ózgergen hám basqa tillerden ózlestirilgen ieroglifler.

Kórkemlew kategoriyasına misallar: kún, quyash, ay, siltew kategoriyasına misallar: bir, eki, úsh h.t.b.

Ayyemgi Qıtay til bilimindegi kelesi miynet «Shimin» (Atamalarga túsinik) dep ataladı. Bul miynet biziñ eramızdıñ ekinshi ásirinde Lyu Si degen adam tárepinen dúzilgen sözlük. «Erya»daǵı sózlerdi beriwdiñ tematikalıq prinsipi bul sózlikte de bassılıqqa alınǵan.

Bul sözliktiñ «Erya»dan ózgesheligi avtor hár bir atamanı etimologiyalıq kóz-qarastan izertleydi. Sonlıqtan da bul miynet «Atamalarga túsinik» yamasa «Diniy tekstlerdiñ etimologiyası» dep ataladı. Bul sözliktiñ «Shoven czeczı»dan ózgesheligi – onda ierogliflerdiñ ishki formaları hám etimologiyası sóz etilse, «Shimin»de ierogliflerdiñ aytıluwına tiykarǵı dıqqat awdarıladı. Lyu Sidiñ pikiri boyınsha, atamalardıñ kelip shıǵıwı tuwralı haqıyqatlıqtı yaǵnıy etimondı, grafika yaki shártli tańbadan emes, al ierogliflerdiñ aytıluwınan hám mánisinen izlew kerek. Lyu Si tárepinen usınılǵan etimologiyalıq princip qıtay filologiyası tariyxında «Shensyun» (aytıluwdı tallaw) atamasın aldı. «Erya», «Fanyan», «Shoven czeczı», «Shimin» – bul tórt miynet qıtay lingvistikasınıñ tiykarın saǵan miynetler bolıp tabıladı.

§ 4. Grek-rim til bilimi

Til máselesine baylanıslı Greciyada payda bolıp biziń dáwirimizge kelip jetken jazba materiallar biziń eramızǵa shekemgi V ásirge tuwra keledi. Bul materiallar Gomerdiń «Iliada», «Odiseya» dástanlarınıń tilin izertlew menen baylanıslı. Bul dástanlardıń tili grek sóylew tilinen alıslıǵan, túsíniksiz bola baslaǵan. Grek ilimpazları solardı izertlew menen shuǵıllanǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda hind til bilimi menen grek til biliminiń payda bolıwına tásir jasaǵan faktorlar uqsas.

Grek lingvistikası 2 dáwirge bólinip izertlenedi. Onıń biri – filosofiyalıq dáwir, ekinshisi – filologiyalıq dáwir.

Birinshi dáwir b. e. ǵa deyingi V-III ásirge tuwra keledi. Onda til máseleleri lingvistikalıq kóz-qarastan emes, filosofiyalıq kóz-qarastan sóz etilgen. Onda konkret til faktlerine súyenbey, abstrakt boljaw, filosofiyalıq juwmaqlar jasaw menen shuǵıllanǵan. Onda zat penen onıń ataması, olar arasındaqı qarım-qatnas; tildiń qalay payda bolǵanı, tildiń grammatikası menen logika arasındaqı qarım-qatnas máseleleri izertlengen.

Áyyemgi Greciyada til problemaların úyreniw filosofiyalıq baǵdarda qalıplesti. Hind til biliminde til qubılısların úyreniwge empirikalıq qatnas jasalsa, áyyemgi Greciyada til bilimi máseleleri filosoflar tárepinen ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyrenildi. Eki lagerge (materialistler hám idealistler) bólingen antik dáwirdiń filosofları arasında bir neshe ásirge shekem dawam etken tartıslardıń tiykarı – tildiń payda bolıwı tuwralı problemalar menen qızıqsındı. Til quday tárepinen dóretilgen be, ya adamlar tárepinen dóretilse, qalay dóretilgen? – degen sorawlarǵa juwap izledi. Sonday-aq, olardı qızıqtırǵan jáne bir narse – sóz, zat hám olardıń atı arasındaqı qatnas máselesi boldı.

Bul ilimiy tartıslardıń tiykarǵı mazmunı zat burın payda bolǵan ba, ya onıń ataması burın payda bolǵan ba? Zattıń qásiyetine qaray oǵan atama berile me, yamasa sóz benen zattı ataw belgili bir kelisim tiykarında iske asa ma? – degen sorawlarǵa juwap tabıwda boldı. Bul tartıslarda Geraklit, Demokrit, Protagor, Epikur h.t.b. filosoflar hár qıylı poziciyalardan qatnas jasadı.

Zatlardın öz atamasına qatnası jöninde grek ilimpazları eki toparga bölindi. Geroklit (b.e.sh. 544-540-jılları) baslağan topar zattın ataması onıñ tábiyatınan kelip shıǵadı, söz tábiyatın tuwındısı dep sanadı. Geroklit sózdıñ ataması ózi ańlatqan zat penen tıǵız baylanıslı, – dep esaplaydı. Demokrit (b.e.sh. shekemgi 460 -jılları) baslağan ekinshi topar oǵan qarama-qarsı zat penen onıñ ataması ortasında tábiyyıy baylanıs bolmaydı, olar ortasındaǵı baylanıs tosınan, shártli baylanıs dep juwmaq shıǵardı. Demokrit zattın qásiyetine qaray oǵan adamlar tárepinen atama beriledi. Sebebi ayırım jaǵdaylarda zat penen onıñ ataması sáykes kelmeydi, bul zattın tábiyatınan sózdıñ ataması payda bolatuǵının biykarlaydı, – dep kórsetedi. Bul sáykes kelmewshilik tómendegilerde kórinedi: 1) kóplegen sózlerdiñ bir neshe mánileri boladı; 2) kóplegen túsiniklerdiñ bir neshe atamaları boladı; 3) bir sózdi ekinshi sóz benen almasıw mümkin; 4) ayırım túsinikler sóz benen ańlatılmaydı.

Áyyemgi grek filosoflarınan Platon (b.e.sh 427-347) óziniñ dialog formasında jazılǵan «Kratil» degen miynetin bul mashqalaǵa baǵıshladı. Bul miyette Kratil menen Germogenniñ ózara dialogında joqarıdaǵı eki kóz-qaraslardıñ da unamlı tárepleri keñ túrde talqılanadı. Dialogtıñ juwmaǵında eki kóz-qarastı da absolyut durıs dep esaplawǵa bolmaydı, – dep ekileniwshilik penen máselesini sheshpekshi boladı.

Platonniñ «Kratil» miynetiniñ lingvistika tariyxındaǵı ilimiy áhmiyeti – logikalıq tiykarda sózlerdi söz shaqaplarına klassifikaciya jasaydı. Platon tiykarınan eki söz shaqabı bar ekenligin kórsetip, atawısh söz shaqabı hám feyil söz shaqapların atap ótedi.

Ullı grek filosoflarınıñ biri Aristotel óziniñ «Poetika» miynetinde adamzat tili, sóylewi máselesi tuwralı ayta kelip, «Hár qanday söz benen bayanlawda tómendegi bólekler bar: element, buwın, dáneker, atlıq, feyil, aǵza, seplik, gáp» dep kórsetedi. «Element – bul bóleklerge bölınbeytuǵın eñ mayda ses, biraq hár qanday ses emes, al onnan mánili sózler payda bolatuǵın ses».

Aristotel «Poetika» miynetinde tiykarǵı eki söz shaqabı – atawısh hám feyil söz shaqabı bar ekenligin kórsetse, al, «Ritorika» miynetinde úsh söz shaqabı bar ekenligin (atawısh, feyil, kómekshi

sözler) kórsetip ótedi. Atawish hám feyil sözler máni bildiredi, al kómekshi sözler grammatikalıq xızmet atqaradı dep kórsetedi. Aristoteldin til bilimi tariyxındaǵı xızmeti tartıs tuwdırmaydı. Aristotel zamanında til ele arnawlı ilim obyektı sıpatında qalıplespen bolsa da, (máselen, ol sóylew seslerin metrikaniń tarawında úyrenedi, grammatika máselelerin ya logikalıq izertlewler menen baylanıslı, ya kórkem söz benen baylanıslı bayanlasa da) onıń miynetlerinde tildin seslik hám grammatikalıq qurılısı sistemalı túrde bayanlanganın kóremiz. Aristotel til seslerin tek akustikalıq belgilerine qaray emes, al artikulyaciyalıq belgileri boyınsha dáslepki ret klassifikaciya jasaydı.

§ 6. Aleksandriya grammatikalıq mektebi

Bizin eramızǵa shekemgi III, II ásirlerde Aleksandriya grammatikalıq mektebi payda boldı. Aleksandriya grammatikalıq mektebi til bilimi tariyxında klassikalıq dástúrdin rawajlanıwı menen Egipt mámleketinde, onıń paytaxtı Aleksandriyada qalıplesti. Bul mekteptin wákilleri óz watam Greciyadan alista jasaǵanlıǵı sebepli áyyemgi grek mádeniyatınıń dańqlı dástúrlerin saqlaw, grek ádebiy tilinde jazılǵan jazba esteliklerdi saqlaw hám onı sırtqı tásirden qorǵaw máseleleri menen shuǵıllandı.

Bul óz gezeginde filologiyalıq ilimlerin rawajlanıwına tásir jasadı, grammatika óz aldına taraw sıpatında qalıplese basladı. Aleksandriyalılar til máselelerin filosofiyalıq poziciyadan anıqlawǵa óz pikirlerin bildirdi. Ózierenen aldınǵı grek filosoflarının «anomaliya» tuwralı pikirlerin tereń úyrenip ózleriniń ilimiy tartıslarınıń oraylıq máseleleriniń birine aylandırdı. «Anomaliya» termini arqalı zat hám onı anlatatugın sózdin saykes emesligi túsiniledi. Máselen, «tasbaqa» sózi arqalı bul haywannın erkegi de, urǵashısı da túsiniledi, yaǵnıy anomaliya qubılısı payda boladı. Bul tartıs filosoflardan grammatistlerge ótkennen keyin «anomaliya» haqqındaǵı pikirge «analogiya» haqqındaǵı tálimattı qarşı qoydı, yaǵnıy tilde ústemlik etiwshi princip hár qanday sózdin ulıwmalastırıwshılıq qásiyeti boladı, analogiya payda boladı. «Anomalistler» menen «analogistler» arasındaǵı tartıslardıń nátiyjesinde anıqlanǵan til faktleri sistem grammatikanı dúziwge

material bo'lib xizmet etti. Bul sistem grammatikada analogiyaliq grammatikalıq anıqlamalar menen birge anomalıya tuwralı da maǵlıwmatlar berildi.

Aleksandriya grammatikalıq mektebinin en kornekli wakilleri – Aristarx ham onın shakirtleri Dionisiy Frakiyskiy, Apolloniy Diskol ham onın balası Gerodian boldı. Tilekke qarısı, bul ilimpazlardın miynetleriniń tolıq qol jazbaları saqlanbaǵan, ayırım uzındiler ham basqa avtorlardın miynetlerinde olar tuwralı maǵlıwmatlar saqlanǵan. Bul maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Aleksandriya grammatikalıq mektebinin tiykarǵı baǵdarları tómendegiler:

Antik dawirdin grammatistlerine salıstırǵanda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wakilleri tildin seslik tarepine tereń dıqqat awdarǵan (bári bir eski hindlerge salıstırǵanda tomen). Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyaliq aspektke salıstırǵanda akustikalıq tarepine kobirek dıqqat awdaradı. Aleksandriyalılar ses ham hariptin ayırmashılıǵın uyrenip, seslerdi dawıshı ham dawıssız seslerge ajıratadı. Qısqa ham sozımlı dawıshılardı kórsetedi.

Sóz baylanıslı sóylewdin en mayda bólegi. Gáp ham sóylew – tamamlanǵan pikirdi anlatatugin sózlerdin birikpesi dep kórsetiledi. Aleksandriyalılarda sóz shaqapları ham morfologiya tuwralı táliymat ken turde sóz boladı.

Aristarxtın klassifikaciyası boyınsha segiz sóz shaqabı bar: atlıq, feyil, kelbetlik feyil, aǵza (tańlaq), almasıq, dәнеker, rawısh, janapay.

Aristarxtın shakirti Dionisiy Frakiyskiy atlıq sózlerge tómendegishe anıqlama beredi: Atlıq seplenetuǵın sóz shaqabı, dene ham zattı anlatadı (dene, tas, zat) ulıwmalıqtı ham jekkelikti anlatadı. Máselen, ulıwmalıq «adam», jekkelik «Sokrat». Ol atlıq termini arqalı kelbetliklerdi de kórsetedi.

Feyil – dep jazadı avtor, – sepligi joq sóz shaqabı, hareketti, qayǵırıwdı bildiredi, waqıt, bet, san kategoriyasına iye. Ol bes meyildi kórsetedi: tilek, buyırıq, anıqlıq meyil, baǵınıwshı meyil, belgisiz meyil;

Ush sandı kórsetedi: birlik san, ekilik san ham kóplik san;

Üş betti körsetedi: 1-bet söylewshi, subyekt, 2-bet söylewdiñ kimge baǵdarlanǵanın bildiredi, 3-bet sóz kim haqqında baratırǵanın ańlatadı dep atap ótedi. Dionisiy Frakiyskiy feyildiñ máhálleri tuwralı tómendegilerdi jazadı: Házirgi, keler hám ótken máhál. Sonıñ ishinde ótken máhaldıñ tórt túrin körsetedi. «Kelbetlik feyilge ózinde feyildiñ hám atawısh sózlerdiñ belgilerin jamlegen sózler kiredi» – dep atap ótedi.

«Aǵza – aldında hám keyninde seplengen atawısh sózler turatuǵın seplenetuǵın sóz shaqabı»;

«Almasıq – belgili bir betti körsetetuǵın, atawıshlardıñ ornına qollanılatuǵın sózler»;

«Ráwısh – feyil menen dizbeklesip keletuǵın, feyil haqqında túsinik beretuǵın seplenbeytuǵın sóz shaqabı»;

Dionisiy Frakiyskiydiñ sóz shaqaplarına bergen anıqlamaları usılardan ibarat. Onıñ sintaksis boyınsha pikirleri morfologiyalıq qurılıs boyınsha bildirgen pikirlerindey keñ hám tereñ emes.

Eski rimlilerdiñ tildi izertlewe qosqan úlesi onsha kóp emes. Eski rim hám orta ásirlerdegi filosoflar – Varron, Eliy Stilo, Seneka, Avgustin, Trifon, Nigidiy Figul h.t.b. miyuetterine sózdiñ haqıyqıy máńilerin anıqlawǵa umtılrwshılıq kózge taslanadı hám lingvistikanıñ jańa tarawı bolǵan – etimologiyaǵa¹ tiykar salındı. Rimli ilimpazlardıñ ishinde eñ tiykarǵısı Mark Terenciya Varron bolıp, Aleksandriya grammatikalıq mektebi principlerin latin tiline qollanıw boyınsha jumıslar alıp bardı. Onıñ «Latin tili haqqında» miynetinde «analogistler» menen «anamolistler» arasındaqı ilimiy tartısları bayanlanǵan. Bizdiñ eramızǵa shekemgi 281-209-jılları jasaǵan filosoflardıñ biri Xrisipp til biliminde «etimologiya» terminin birinshi mártebe qollanıw, sózdiñ haqıyqıy máńisi tuwralı ilim tarawı dep körsetedi. Antik dáwirdegi grammatikalıq terminologiya latin tilindegi túrinde ásirdeń ásirlerge ótip házirge shekem qollanıw kelmekte. Bul eski rim grammatistleri Donata hám Prisciannıñ ápiwayı, túsiniwge jeñil til menen jazılǵan grammatikalıq traktatlarınıñ orta ásirlerde Evropada keñ taratıwı nátiyjesinde iske astı. Sebebi orta ásirlerde Evropa

¹ Etimon – shılıq, logos-ilon

mámleketlerinde katolik diniy kitaplarnıń tili hám ilimpazlar arasında xalıq aralıq til sıpatında latin tili qollanıwda boldı. Donatanıń grammatikasında¹ (IV ásir) latin tili boyınsha anıqlamalar hám grammatika boyınsha maǵlıwmatlar jıynaqlı túrde berilgen. Sonlıqtan da IV ásirlerden baslap mekteplerde latin tili boyınsha tiykarǵı qollanba sıpatında qollanıwda boldı. Sonday-aq, bul miynetke belgilew hám belgisizlik almasıqlarınıń feyil sózler menen dizbeklesip keliwi máselesi izertlengen. Prisciannıń grammatikası² on segiz kitaptan ibarat kólemlı miynet. Dáslepki on altı kitabında ses hám forma jasawshı qosımtalar tuwralı táliymat bayanlangan. Sońǵı eki kitabında sintaksislik konstrukciyalar izertlengen. Priscian óziniń traktatın jazıwda Aleksandriya grammatikalıq mektebi wákili Apolloniy Diskoldıń ideyaların dawam ettirip óziniń miynetiniń qurılısın dúziwde hám bayanlawda onı basshılıqqa alǵanlıǵı bayqaladı. Priscian grammatikası mekteplerde oqıw qollanba sıpatında keńnen qollanıwı menen birge orta ásirlerdegi grammatikalıq izleniwler, til tuwralı koncepciyalar ushın tiykarǵı baza xızmetin atqaradı.

Til tuwralı antik dáwir ilimi tań qalarlıqtay jetiskenlikleri menen birge ayırım kemshiliklerine de iye. Ayyemgi hind til bilimindegidey tildiń tariyxıy rawajlanıw basqıshların túsınbedi, tildi úyreniwde grek yamasa latin tili menen sheklenip, eń bolmaǵanda usı eki tildi bir-birine salıstırmaılı baǵdarda úyreniwge umtılmadı. Antik dáwir grammatistleriniń filosoflardan ǵárezziligi, yaǵnıy ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń biri sıpatında úyreniliwi orta ásirlerge de óziniń tásirin tiygizdi, grammatikalıq kategoriyalardı logikalıq kategoriyalardıń quramında qaradı. Til tuwralı antik dáwir ilimi ózine tán bolǵan bul ózgeshelikti keyingi ásirlerge miyras etip qaldırdı.

Biraq sonıń menen birge, Vilgelm Tomsenniń ayrıqsha atap kórsetkenindey, «XIX ásirge shekem Evropa grammatikalıq sisteması grek lingvistikalıq táliymatı tiykarında rawajlandı».³

¹ Donatus A. Ars grammatika. Grammatici Latini. Bd. 1-4. -Leipzig., 1964.

² Priscianus. Institutionum grammaticarum libri XVIII. - Hertz., 1855-1859.

³ В. Томсен. История языковедение до конца XIX в.- М. Учпедгиз, 1938, с.

Qadağalaw ushın sorawlar

1. *Til bilimi tariyxı pını neni úyretedi?*
2. *Eń da'slepki lingvistikalıq izertlewler qashan payda boldı?*
3. *Áyyemgi Hind grammatistlerinen kimlerdi bilesiz?*
4. *Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler qaysı dáwirlerde payda bola basladı?*
5. *Greк lingvistikası neshe dáwirge bo'lip izertlendi?*

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. *Тил билими тарийхи. Оқыў қолланба.* - Ташкент: «Фан», 2006.
2. Абдиназимов Ш. *Тил билими тарийхи. Оқыў қолланба.* - Нокис: «Qaraqalpaqstan», 2013.

II BÖLİM. ORTA ÁSIRLERDEGI ARAB TİL BİLİMİ

Joba:

1. Arab til bilimi
2. Kufa, Basra, Bağdat mektepleri
3. Zamaxshariy

§ 7. Arab til bilimi

Arablarda da áyyemgi hindlerdegi kibi til tuwralı ilimniñ payda bolıwına xalıqtıń awızeki sóylew tili menen diniy kitaplardıń tili ortasmdaǵı ayırmashılıq bolıwı hám onıń úyreniw zárúrligi tásir etti. Jáne de islam dinindegi qásiyetli kitap esaplanatuǵın «Quran»nıń arablardan basqa islam dinindegi xalıqlarǵa túsinikli bolıwı ushın, ekinshi tárepten klassikalıq arab tilin kóp sanlı arab dialektleriniń, sonday-aq arablardan basqa xalıqlardıń tilleriniń tásirinen qorǵaw wazıypası buǵan belgili dárejede tásirin tiygizdi. Bul ámeliy wazıypalardı sheshiw barısında arablardıń til tuwralı ilimi áyyemgi Indiya hám Greciyaǵa salıstırǵanda basqasha jol menen rawajlana basladı.

Áyyemgi hind, grek grammatikalıq tálıymatınıń til tuwralı arab ilimine táhiri sezilgeni menen olardıń kóshirmesi sıpatında bahalaw qáte bolǵan bolar edi. Arab tiliniń qurılısı bir tárepten hind tilinen, ekinshi tárepten grek tilinen pútkilley ózgesheliklerge iye.

Arab til biliminiń ózine tán ózgeshelikleriniń biri – semit tilleriniń fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq quramın tereń hám mayda tillik qubılıslardı hár tárepleme bayanlawı jaǵınan ajralıp turadı.

Solay etip, grek til bilimindegi ulıwma tillik kategoriyalardı, hind til bilimindegi til qubılısların bayanlawdıń ulıwmalıq principlerin basshılıqqa ala otırıp arab filologları olardı jańa mazmun menen tolıqtırdı.

Arab til biliminiń qalıplesiwi hám tez rawajlanıwına VI ásirdegi tariyxıy jaǵdaylar tásir jasadı. 632-jılı arab xalifatlıǵı payda boldı onıń shegaraları arablardıń jeńisli atlanıslarınan soń Jaqın hám Orta Shıǵıstı, Indiyanıń belgili bir aymaǵın, Kavkaz,

Arqa Afrika, İspaniyanıñ ayırım aymaqların óziniñ ishine aldı. İslam dini menen arab tili bul aymaqlarğa keñnen tarqaldı. Arab tili islam diniñ eñ jaydırıwdağı eñ tiykarǵı qural boldı, mámleketti basqarıw, bilimlendiriw hám ilimiy izertlew jumısları arab jazıwında jazıldı. Arab dúnyası sol dáwirlerde tábiyiy hám gumanitar ilimler tarawında kúshli rawajlandı. Arab jazıwındağı mádeniyattıñ rawajlanıw procesine xalifathıqqa kirgen kóplegen millet hám xalıqlar wákilleri qatnastı. Basqa millet wákilleri ushın arab tilin hám jazıwın úyreniw, biliw húrmetli is esaplandı.

Sebebi, islam diniy túsiginde, alla tala qurandı Muhammed payǵambarǵa arab tilinde jetkeren, degen isenim bar edi. Bul jaǵday Arab xalifathıǵında arab tiliniñ basqa xalıqlardıñ tiliniñ ústinen üstemligin támiyinledi. Qurandı basqa tillerge awdarma jasaw qadaǵan etildi, diniy parızlar, arab tilinde orınlanatuǵın boldı. Arab tiliniñ tazalıǵın saqlawǵa mámleketlik kólemdegi áhmiyetli másele sıpatında qaraldı.

Arab jazıwı islam dini payda bolmadan burın-aq qalıplesken edi. Finikiy jazıwınıñ tiykarında aramey jazıwı, aramey jazıwınıñ tiykarında b.e.sh IV - b.e. I ásirlerinde nabatey jazıwı payda bolǵan edi. Nabatey jazıwı arab tilinde sóylewshi qáwimler tárepinen Sinay yarım atawı hám Arqa Arabiyada VI ásirge shekem qollanıladı. Arab jazıwı konsañant-háriplik jazıw bolıp, onda jazıwlar qatarlar eñnan shepke qaray jazıladı.

Arablardıñ ózine tán bolǵan jazıwı VI ásirdiñ baslarında arab Laxmid xalifalıǵınıñ paytaxtı Xira qalasında qalıplese baslaydı. VII ásirdiñ ekinshi yarımında sozunlı hám qısqa dawıslılardı, dawıssız seslerdiñ qabatlasıw qubılısların añlatıw ushın háriplerdiñ astı, ústine qoyılatuǵın diakritik belgiler (fatha, kasa, tanwin, sukun, zamma h.t.b) qabıl etildi, burın barları jetilistirildi.

İslam tariyxında Ospan xalifalıq etken 644-656-jılları Qurannı Kárimniñ ayatların xatqa túsiriw, sistemaǵa salıw hám Qurannıñ nusqaların kóbeytiwge tapsırma boladı. 651-jılı Qurandı birinshi mártebe qaǵazǵa jazıp rásmiylestiriw tiykarında bul jazıw mámleketlik kólemde tastıyıqlandı. Bul wazıypalardı orınlaw barısında Qurannıñ tekstin durıs oqıw, ondağı hár bir süreniñ,

sözdiñ aňlatatuğın tuwra hám awıspalı mánilerin úyreniw hám túsiniq sózlerin jazıw zárúrligi tuwıladı. Muhammed payğambardıñ kúyew balası Áliy xalifalıǵınan on jıldan soñ Abul-Asvad al Duali degen ulamaǵa Qurandaǵı súrelerge hár qıylı túsiniq beriwge tıyıw salıw, onıñ durıs oqılıw hám aytıw normaların islep shıǵıw wazıypası tapsırıldı.

Ol arab tili grammatikasın izertlewge háreket etti. Abul Asvad al-Duali sózlerdi úsh sóz shaqabına ajıratı: atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózler. Qısqa dawıshlılar ushın qosımsha tańbalar kirgizdi, sóz ózgeriw máselelerin úyreniwge háreket etti. Abul Asvadın shákirti Yaxiya ibn Yamar, Anbasa ibn Madan al-Fixri hám olardıñ ishindegi eñ talantlısı, sońǵılıǵında Basra mektebinin tiykarın salıwın Abu Amir ibn Omar as-Sakafi boldı.

Arab tilshileri ózlerine shekemgi til biliminde qol jetken tabıslardı, máselen, áyyemgi grek filosofıyası, ásirese Aristotel miynetlerindegi, sonday-aq, hind til biliminiñ jetiskenliklerin tereñ ózlestirip arab til biliminiñ rawajlanıwına paydalı táreplerin qollanǵan.

Dáslepki grammatikalıq miynetler Evfrat hám Tigr dáryaları basseynindegi kúshli rawajlanǵan civilizaciya-oshaqları Basra hám Kufa qalalarında payda boldı. Bul eki mektep wákilleri bir neshe ásir dawamında bir-biri menen ilimiy tartıslar tiykarında rawajlandı.

Basra hám Kufa mektepleri wákilleri Qurannıñ oqılıwı boyınsha islam dúnyasında tán alınǵan jeti úlginin ekewin dóretti. Birewin Kufa mektebi wákili al-Kisay, ekinshisin Basra mektebi wákili Abu-Ámir Inb al-Alla dóretti. Qurannıñ úlgili túrde oqılıwı házirgi dáwirde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Páttin túri boyınsha muzıkalı tillerge kiretuğın arab tilinde hár bir sózdi tásirli etip jetkeriw seslerdi qısqa hám sozımlı artikulyaciyada aytıw máselelerine baylanıslı.

Arab til biliminiñ tiykarın salıwshı Xalil-Ibn-Axmad al-Faraxidi (791-jılı qaytıw bolǵan) esaplanadı. Onıñ «Kitab-al-ayn» (Ayn hárıbi kitabı) miyneti arab tili boyınsha dóretilgen túsindirme sózlik.

796-jılı Basra mektebinin kórnekli wákili shıǵısı boyınsha iraniy, al Faraxididin shákirti Sibaveyxidin (onın tolıq ismi-sháripı Abu-Bishr Amr Ibn Usman Ibn Kanbar al-Basrıy) arab filologiyasında grammatikalıq táliymatqa tiykar salǵan «al-Kitab» miynetı dóretildi. Bul miynet arab tili grammatikası boyınsha usı waqıtqa shekemgi izertlewlerdi juwmaqlastırıwshı, belgili bir sistemage túsirgen miynet. Sibaveyxı óziniń bul miynetinde hár bir grammatikalıq kategoriyalarga keń túrde anıqlama beredi. Bul anıqlamalardı tastıyıqlaw ushın Quran hám eski poeziyalıq shıǵarmalardan 1000 nan aslam misallar keltiredi. Sibaveyxidin tereń ilimiy túrde jazılǵan bul miynetı tek Basra mektebi wákılleri tárepinen ǵana emes, al Kufa lingvistikalıq mektebi wákılleri arasında da moyınlangan. Onın grammatikalıq táliymatınıń sistemalıǵı, ilimiy juwmaqları sońǵı ásirlerdegi arab filologları tárepinen tán alınǵan.

«Al-Kitab»tı túsiniw ushın Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleri wákılleriniń ilimiy tartısları máselelerin biliw talap etiledi. Bul eki mektep wákılleri arasındaǵı tartıslar faktler tiykarında arab tili sistemasın bayanlaw hám normalastırıw máselelerine baylanıslı. Sonday-aq, Basra hám Kufa mektebi wákılleri ortasında arab tili grammatikası boyınsha keskin pikirler tartısı ahp barıldı. Basralılar qurannıń tili hám poeziyalıq dóretpelerde klassikalıq normalardıń qatań saqlawdıń tárepdarları boldı, al Kufalılar awızeki sóylew tilinde sintaksislik qatań normalardan bir qansha dárejede shetlewge boladı dep esapladı. Olar arab orfoepiyasınıń úlgisi sıpatında xidjaz dialektiń usınadı.

Kufa lingvistikalıq mektebi wákılleri-túbir feyil dep birinshi bet, házirgi máhál, birlik sanda hám mujskoy rodtaǵı feyillerdi esaplaw kerek, – dese, Basra lingvistikalıq mektebi wákılleri qosımsha máni bildirmeytuǵın grammatikalıq kategoriyalardı esaplaydı.

762-jılı Arab xalifatlıǵınıń basqarıw-siyasiy hám mádeniy ómiri jańa paytaxt Baǵdad qalasına kóshirildi. Baǵdad grammatistleri dáslepki waqıtlarında Kufalılarınń principlerin qollap-quwatlaǵan bolsa da, sońın ala Basra mektebi wákılleriniń

konceptiyaların basshılıqqa aldı, nâtiyjede bul eki mekteptiñ de unamlı täreplerin özinde jámlestirgen Bağdad mektebi qâliplesti. Bağdad mektebi wâkilleri tiykarınan aǵartıwshılıq jumısları menen shuǵıllanıp arab tili boyınsha kóplegen oqıw qollanbalar dóretti. Bul oqıw qollanbalarda arab tili boyınsha maǵlıwmatlar anıq hám qısqa logikalıq túrde bayanlangan.

Arab ilimpazlarının til bilimi tarıwındaǵı tabısları tómendegilerden ibarat: Ayyemgi hind, grek grammatistlerinen ózgesheligi arablar ses hám háriptiñ, sóylew tili menen sóylew sesiniñ grafikalıq simvolınıñ ózara ayırmashılıǵı, til seslerin aytıw menen olardı jazıwdıñ ayırmashılıǵın anıqladı. Seslerge sıpatlama beriwde fiziologiyalıq principke súyenedi, akustikalıq tärepi de belgili dárejede basshılıqqa alındı.

Fonetika tarawında arab sesleriniñ artikulyaciyalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa, seslerdiñ kombinatorlıq ózgerislerine tiykarǵı dıqqat qaratıldı. Dawıslı hám dawıssız seslerdiñ bir-birine tásiiri, metateza, eliziya qubılısları úyrenildi.

Sibaveyxı arab tilindegi 29 dawıssız sestıñ 16 jasalıw ornın kórsetedi, soǵan saykes arab tilindegi seslerdi klassifikaciya jasaydı. Arab til biliminde fonetikalıq izertlewlerdiñ rawajlanıwına belgili dárejede Qurandı qıráátke salıp oqıwǵa baylanıshı seslerdi sozımlı hám qısqa aytıwǵa qoyılatuǵın talaplar da óziniñ tásinin tiygizgen desek qátelespeymiz.

Sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciya jasawda Aristotel klassifikaciyasını basshılıqqa aladı hám úsh sóz shaqabı feyil, atawısh hám kómekshi sózler bar ekenligin tán aladı.

Arab tilshileriniñ jetiskenlik tärepleriniñ biri – semit tilleri ushın xarakterli bolǵan, ishki fleksiya qubılısı tiykarında ózgeriske ushiraytuǵın úsh dawıssız sesten turatuǵın túbir morfema túsiniǵın anıqlawı bolıp tabıladı.

Arab ilimpazları grammatikanı sintaksis, morfologiya hám fonetikaǵa ajıratıp úyrendi, sonday-aq, sóz jasalıw hám etimologiya máselesine belgili dárejede dıqqat awdardı. Arab tiliniñ ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw maǵsetinde sintaksis hám morfologiya arab til biliminde tereñ izertlenildi, bul jaǵday eski

grek til biliminde de, eski hind til biliminde de ushiraspağan edi. Sintaksistiñ wazıypası – gápti struktural-semantikalıq jaqtan analizlew bolıp tabıldı. Eki atawısh sóz, yamasa atawısh penen feyil ortasındağı subyekt-predikat qatnasları úyrenildi. Gáppler qospa hám jay gápplerge ajıratıldı. Gáphtiñ ekinshi dárejeli aǵzaları klassifikaciya jasaldı hám olardıñ atqaratuǵın xızmeti anıqlanıldı. Sóz dizbegindegi sózlerdiñ jupkerlesiw, basqarıw, izafetlik baylanısları úyrenildi. Morfologiyada sóz shaqapları hám olardıñ forma jasawdağı ózgeshelikleri izertlenildi, atawısh sózler, feyiller hám kómekshi sózlerdiñ 27 túri kórsetildi.

Arab tilshileri ádebıy til hám dialektlerdegi sózlerdi úyreniwge háreket etti. Gónergen sózler, ózlestirilgen sózler, bir mánili hám kóp mánili sózler, sózdiñ tuwra hám awıspalı mánileri úyrenildi. Leksikografiya tarawında ádewir tabıslarǵa erisildi. Xalil ibn Ahmedtiñ «Kitab-al-ain» miynetini bul tarawdağı eñ dáslepki miynetlerdiñ biri bolıp sózlikte sózdiñ túbiri eki, úsh, tórt, bes sesteni ibarat bolıwına baylanıslı, dáslep eki sesteni turatuǵın sózler berilgen. Sózlik dúziwdiñ bul dástúri úsh ásir dawamında saqlanıp túrdi.

Arab til biliminiñ eñ joqarı jetiskenlikleriniñ biri leksikografiya tarawı bolıp esaplanadı. Arab lingvistleri oǵada bay leksikalıq materiallar jıynadı. Sinonimler sózligi, túsendirme sózlik, siyrek ushırasatuǵın sózler sózligi, ózlestirilgen sózler sózligi, eki tillik sózlikler dúzgen.

Ana tiliniñ sózligin dúziwde arab tilshileri kóp miynet etti. Al-Firuzabadi degen ilimpaz Kamus (okean) dep atalǵan 60 tomlıq sózlik dúzgen.

Bulardan basqa X ásirdiñ aqırında Al-Djauhari degen ilimpazdıñ 40 000 sózden ibarat «Sixak» degen, Al-Geravi degen ilimpazdıñ 10 tomnan ibarat «Leksikologiyaga jetilisiw» dep atalǵan sózlikleri dúzilgen. Bul sózliklerde sózler arab alfaviti tiykarında berilgen.

Islam dúnyasında tildiñ payda bolıwı tuwralı diniy-filosofiyalıq baǵdarda pikirler tartısı boldı. Arab filologiyasında tildiñ payda bolıwı tuwralı úsh túrli kóz-qarastı kórsetiw múmkin: a) Til alla-

taala tárepinen adamğa inám etilgen; b) Til adamzat jámiyetiniń dústlepki basshıları arasındaqı kelisim tiykarında payda bolǵan; v) Adamğa alla-taala tárepinen tildiń tiykarǵı az sandaǵı elementleri jiberilgen, soń adamzat tárepinen til rawajlandırılǵan.

Arab til biliminde tildiń payda bolıwı tuwralı ideyalar diniy kóz-qarastan bayan etildi: Til alla taala tárepinen dóretilgen, alla taala Adam ataǵa tildi inám etken, Muhammed payǵambarǵa tildiń baylıqlarınan qalay paydalanıw hám tildi rawajlandırıw jollarınan xabar jetkizgen dep túsindiriledi. Tildiń payda bolıwın diniy kóz-qarasta dálilleytuǵın ilimpazlar toparı arab tiliniń basqa tillerden ayrıqsha til ekenligin, dúnyada birinshi ret arab tiliniń payda bolǵanlıǵın dálillewge umtıladı. Ekinshi topardaǵı ilimpazlar, til danıshpan adamlardıń jámáátlik miynetiniń jemisi, adamlar arasında kelisim tiykarında payda bolǵan dep esaplaydı.

Arab til bilimindegi Basra hám Kufa mektepleriniń wákılleri islam dininiń tiykarǵı jazba esteligi esaplanatuǵın «Quran»nıń tilin, sonıń menen birge kópshilik jaǵdayda sóylew tili normaların úyrendi. Bul áyyemgi dáwirdegi hind, qıtay, grek, rim lingvistikasında ushıraspaytuǵın qubılıs.

§ 8. Zamaxshariy

Abdulqasım Maxmud Ibn Omar 1075-jılı 19-mart kúni Xorezm oypatında házirgi Turkmenstannıń Tashawız walayatı aymaǵında Zamaxshar awılında tuwılǵan. Ustıǵan baylanıslı Az-Zamaxshariy laqabına iye. 1144-jılı 14-aprelde Úrgenç qalasında qaytıp bolǵan. Ol xat tanıwdı, kitap oqıwdı óziniń ákesinen úyrengen. Ákesi medresede imam katib bolıp islegen. Bunnan soń Xiywada Abu Mudar degen ustazǵa shákirt boladı. Soń Buxara medresesinde ilimin tereńlestirgen. Buxaradan soń Baǵdatqa, onnan Mákke-Mádiynaǵa barıp sol jerde eki jıl jasaydı. Ol arab tilleri boyınsha óz zamanınıń sawatlı adamı bolıp jetilisedi. Shayıxlıq dárejege jetisedi. Xorezmge qaytıp kelgennen keyin bir ayaǵı aqsaq bolıwına baylanıslı Úrgençtegi medresede xat kóshiriwshikatiblik xızmet penen shuǵıllanǵan. Óz zamanınıń bilimdan, sawatlı adamlarınan mol bilim hám tájiriybelerdi úyrenip

Zamaxshariy öz dāwiriniñ talantlı shayır, ilimpazı hām mādeniy xızmetkeri bolıp jetilisedi. Arab tilindegi kitaplardı tereñ üyreniw nātiyjesinde arab grammatikası hām leksikası, arab poeziyası hām stilistikası boyınsha ilimiy traktatlar jazğan.

Zamaxshariy Rajı saparına barıp, Mákkeke eki jil jasap kelgennen keyin «Muxaddimat-al-adab» miynetin 1137-jılı jazıp pitkergen. Öziniñ bul miynetin 1127-1156-jılları Xorezm mámleketin basqarıp turğan Abdul Muzaffar Atsız degen patshanıñ hürmetine arnap jazğan. «Muxaddimat-al-adab» («Adeplilikke kirispe») miyneti leksikografıyalıq sózlik bolıp tabıladı. «Muxaddimat-al-adab» miynetiniñ eki kóshirme nusqası saqlanıp qalğan. Birinshisi, 1305-jılı kóshirilgen nusqası, ekinshisi, 1492-jılı kóshirilgen nusqası. Mazmunı boyınsha bul miynet arabsha, türkshe, mongolsha sózlik. Zamaxshariydiñ bul sózliginiñ jetiskenlik tárepleriniñ biri sózler alfavit tártibinde berilgen. Sózlerdiñ tuwra hām awıspalı mánileri tuwralı túsiniq beredi. Awıspalı mánilerdiñ payda bolıw sebebin túsindiredi. Sonday-aq, sóz shaqapları tuwralı túsiniq berilip tiykarǵı úsh sóz shaqabı bar ekenligin aytadı. 1. Ism-atawısh sózler, 2. feyil, 3. kómekshi sózler hām feyildiñ sepleniw úlgilerin kórsetedi. Sonday-aq, bul sózlikte 3500 dey sózler, arab naqıl-maqallarınıñ dizimi berilgen. «Muxaddimat al-adab» miyneti birinshi mártebe 1706-jılı Xoja Iskah Ependi tárepinen osmanlı türk tiline awdarma jasalğan. Soñın ala francúz, nemis tillerine awdarma jasalıp Parij, Leipciq, Vena, Leiden qalalarında járiyalanğan. Nemis ilimpazı Vatzastayn «Muxaddimat al-adab» miynetiniñ Evropadaǵı qol jazba fondlarda saqlanatuǵın jeti nusqasın salıstırmalı üyrenip 1850-jılı Leypciqta eki tom túrinde kritikalıq tekstin baspadan járiyaladı. Zamaxshariy öziniñ keyninde 50 den aslam miynetler qaldırğan. Arab grammatikası boyınsha «Al-Mufassal-fı sañat al-ırab» miynetin avtor Mákke qalasında 1121-jılı jazğan, mánisi «Fleksiya óneri haqqında tolıq kitap» degendi bildiredi. Bul kitap arab tili grammatikasın üyreniwde áhmiyetli qollanba sıpatında shıǵıs hām batıs mámleketlerinde abırayǵa erisken, qollanıwda bolğan.

Zamaxshariydin bul miyneti belgili arab tilshisi Sibaveyxidin arab tili grammatikasi boyinsha jazilgan «Al-kitab» miynetinen keyin ekinshi orinda turadi. Hatto Siriya hakimi Muzafariddin Musa kimde-kim az-Zamaxshariydin bul miynetin yadta bilse, ogan 5000 gomis tege pul ham sarpay jabiwga wade bergen. Bir qansha adamlardin Zamaxshariydin bul miynetin yadlap sawgani alganligi dereklerde keltiriledi. Bul misal Zamaxshariydin bul miynetinin sol dawirlerde de qanshama darejede joqari bahalanganin korsetedi. «Al-Mufassal» miynetinin bir qol jazba nusqasi Tashkentte Beruniy atindagi Shigis tanw institutinin qol jazbalar fondında 5198 shifri menen saqlanadi. Bul miynet 1873-jili ilimpaz J.R. Brosh tarepinen nemis tiline awdarma jasalip 1859-jili Kristyanada jarialangan.

«Al Mufassal» din kop sanli kommentariyalarnin ishindegi en ken tarqalgani siriyali grammatist Muwaffaq al-Xalabiy (1158-1245) tarepinen jazilgan kommentariya bolip esaplanadi. Bul kommentariya 1882-jili Leipcig qalasinda eki tom turinde jarialangan.

Zamaxshariydin «Al-mufassal» miyneti qurilisi boyinsha tort bolimnen ibarat: 1) Ism, 2) feyiller, 3) komekshi sozler, 4) ism, feyil, komekshi sozler aralas qollangan halatlar.

Zamaxshariydin bunnan basqa da «Al-muhajat bil-masoil an-nahviya av-ahajiy al nahviya» (Grammatika maselerine tiyisli jumbaqlar), «Al-unmuzaj fin-nahvij» (Grammatikalıq ulgiler haqqında), «Samiym ul-arabiya» (Arab tilinin negizi), «Al-mujam al arabiy al farsiy» (Arabsha-parsisha toplam), «Al-mufrad va-l-muallaf fin-nahvi» (Grammatikada birlik ham koplik), «Diyvan ut-tamsiy» (Assimilyaciya haqqında kitap), «Sharx, abyat kitab Sibaveyx» (Sibaveyxı kitabı bayitlerinin sharhi) miynetleri bar.

Zamaxshariydin «Grammatikağa tiyisli jumbaqlar» miyneti Makke hameldarlarinin biri Ulay ibn Vahhosga sawga etilgen. Ulay ibn Vahhos oz dawirinin sawatli kisilerinin biri bolgan. Avtordin «Grammatikalıq ulgiler haqqında» miyneti «Al-Mufassal» miynetinin qisqartilgan turi. Bul miynet 1900-jili Stambulda, 1901-jili Kairda basqa avtorlardin miynetleri menen

birge toplamda jâriyalangan. Zamaxshariydiñ «Arab tiliniñ negizi» miyneti Bağdadta İraq milliy muzeyi qasındağı kitapxanada 1002 shifri menen saqlanadı. «Arabsha-parsışha toplam» dep atalatugın miynet Doktor al-Hufiy târepinen türk tiline awdarma jasalp, 1951-jılı Stambul qalasında jâriyalangan. Bu miynettiñ Vatzastayn târepinen tayarlangan baspası 1843-jılı Leipcipte jâriyalangan. Zamaxshariydiñ «Grammatikada birlik hám kóplik» dep atalatugın miynetiniñ bir qol jazbası Stambuldağı Kúprili kitapxanasında 1393 shifri menen saqlanadı. Bu miynet İraq ilimpazı Bahiyja bakir al-Husniy târepinen izertlenip İraq İlimler Akademiyası jurnalınıñ 1967-jılğı 15-sanında jâriyalangan. Zamaxshariydiñ «Sibaveyxı kitabı báyitleriniñ shârhi» miyneti arab ilimpazı Sibaveyxidiñ arab tili grammatikası boyınsha jazılğan kitabın analizlewge bağıshlangan. Bu miynettiñ bir qol jazbası Stambuldağı Ahmed as-Salis kitapxanasında saqlanadı. Qol jazba III betten ibarat.

Qadağalaw ushın sorawlar

- 1. Arab til biliiminiñ ózine tán ózgeshelikleri qanday?*
- 2. Basra hám Kufa lingvistikalıq mektepleriniñ tiykargı wákılleri kimler?*
- 3. Arab filologiyasında tildiñ payda bolıwı boyınsha neshe túrli kóz-qaraslar bar?*
- 4. Zamaxshariydiñ «Muxaddimat-al-adab» miyneti nege arnalğan?*

Ádebiyatlar

- 1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыу қолланба. - Ташкент: «Фан», 2006.*
- 2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыу қолланба. - Нокис: «Qaraqalpaqstan», 2013.*
- 3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. - М., 1999.*

III BÖLIM. TÜRKİY TIL BILIMİNİN TIYKARLARI

Joba:

1. *Maxmud Qashgariydnıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti.*
2. *XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri*
3. *Alisher Nawaydnıń «Muhokamatu-l-luǵatayn» miyneti*

§ 9. Maxmud Qashgariydnıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti

Maxmud Qashgariydnıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti XI ásirde jasaǵan türkij qáwimleriniń tilinen maǵlıwmat beriwshi bahalı miynet bolıp tabıladı. Avtordıń tolıq atı – Maxmud Ibn-al-Xusain. «Devanu-luǵat-it-türk» degen ataması biziń tilimizde «Türkij tilleriniń sózligi» degen mánińi bildiredi.

Bul miynettiń qashan jazılǵanı tuwralı maǵlıwmatlar, miynettiń III tom, 166-betinde ushırasadı: «tört mártebe kózden ótkerip teksergennen soń hijriy jıl esabında 466-jılı (yaǵnıy 1072-jılı) jazıp pitkerildi», – dep jazadı avtor.

«Devanu-luǵat-it-türk» tiń qol jazba nusqasınıń tek bir danası saqlanǵan. Házir bul qol jazba nusqa Stambuldaǵı milliy kitapxananıń Áli Ámiri fondında saqlanbaqta. Bul qol jazbanı 1288-jılı 1-avgustta Mahmud Qashgariydnıń ózi jazǵan tıp nusqadan aradan eki júz jıl ótkennen keyin siriyalı alım Muxammed ibn Abubakir ibn Abdulfatx as-Savi (al-Damashqiy) degen adam kóshirgen, sol kóshirme nusqa bizge kelip jetken. Kólemi 319 bet qaǵazǵa jazılǵan, qaǵazı qıtayda islengen, bekkem hám qalıń qaǵaz. Nusqanıń ayırım jerleri óshken. «DLT» miyneti arab grafikasında, arab tilinde jazılǵan.

Miynettiń ózinde qay jerde jazılǵanı tuwralı maǵlıwmatlar ushıraspaydı, biraq 1074-jılı Baǵdat xalifası Muktedge sawǵaǵa berilgeni tuwralı maǵlıwmat bar. Soǵan qaraǵanda Maxmud Qashgariy óziniń 40 jılǵa shamalas türkij qáwimleri hám qalaların atlı, eshekli, piyadalap gezip materiallardı jıynap bolǵannan keyin Baǵdat shahárine kelip sol jerde jıynaǵan materiallardı sistemaǵa salıp tórt jıl dawamında jazıp pitkergen bolıwı múmkin. Baǵdatta jazılǵan dep boljaw jasawǵa qosımsha tiykar bolatuǵın náirse XI

ásirde Irakta türkîy qáwimleri basım kópshilikti quraytuǵın edi hám türk seldjúklerdeń shıǵıstan batısqa qaray Irak, Iran, Armeniya, Greciya jerlerin basıp alıp atırǵan waqıtı edi.

Toǵız ásir dawamında ilim ushın belgisiz bolıp kelgen «DLT» miynetiniń nusqası XX ásirdeń basında tabıldı. Mahmud Qashǵariydıń bul miyneti uzaq ásirler dawamında esap-sansız arab ádebiyatlarınıń arasında tabılmay kelgen edi.

Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miyneti 1915-1917-jılları arab grafikasında Kilisli Rifat tárepinen Stambul qalasında basılıp shıqqannan keyin bul miynet pútkil dúnya tilshi ilimpazları arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı

Breslav qalasındaǵı universitetniń semit tilleri boyınsha professorı Karl Brokelman ilimpazlar arasında birinshi ret bul miynetti nemis tiline awdarma jasadı hám 1928-jılı Budapesht-Leypcig qalalarında kitap etip bastırıp shıǵardı. Turkiyada bul miynetti türk tiline awdarma jasawǵa birinshilerden bolıp kirirken Kilisli Rifat bolıp tabıladı. 1937-jılı bul jumıs Turkiya respublikası til komitetiniń bas xatkeri Ibraxim Nejip tárepinen ilimpaz Besim Atalayǵa tapsırıladı. Ol ózinen burınǵı awdarmalar, ásirese Bay Atiftiń 943 betlik sońǵı awdarmasına sın qatnasm jasay otırıp bul iske kirisedi.

1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomın Ankarada kitap etip basıp shıǵardı.

«DLT» miynetin awdarma jasaw ózbek tilshileri arasında filologiya ilimleriniń kandidatu Salix Mutallibov tárepinen qolǵa alındı. 1960-jılı I tom, 1961-jılı II tom, 1963-jılı III tom, 1967-jılı IV tomınıń (indeks) ózbek tilindegi awdarması basılıp shıqtı. 1967-jılı Salix Mutallibovǵa Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin ózbek tiline awdarma jasap, til bilimine qosqan úlesi ushın filologiya ilimleriniń doktori ilimiy dárejesi berildi.

Bunnan soń uyǵır ilimpazı Sadvakasov M.Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it-türk» miynetin uyǵır tiline awdarıp, eki tom etip bastırıp shıǵardı. Demek usı waqıtqa shekem arabsha jazılǵan bul miynet tórt tilge awdarma jasaldı (nemis, türk, ózbek, uyǵır tillerine). Bul miynetti qaraqalpaq tiline awdarma jasaw

qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri.

Avtor «Men túrkler, túrkmenler, oǵuzlar, chigiller, yaǵmalar, qırǵızlardıń qalaların, awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózlerin jıynadım, sózdiń hár túrli qásiyetlerin úyrenip, anıqladım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, al bul tillerdegi hár bir kishkene tillik ózgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». (DLT, I, 44 bet), – dep jazadı. Jáne de, «..Men hár bir qáwimge tiyisli sózlerdiń jasalıw ózgesheliklerin hám qanday qollanıwına qısqasha túsinik beriw ushın ayrıqsha joı tuttım. Bul jumısta misal retinde túrklerdiń tilinde qollanıp kelgen qosıqlardan, shadlıq hám matam kúnlerinde aytilatuǵın hikmetli sózlerinen, naqıl-maqallarınan keltirdim. (DLT,1,47 bet) », – dep kórsetedi

Maxmud Qashǵariy «DLT» miynetinde túrkiy tilleriniń fonetikasına baylanıslı bahalı pikirler bildiredi. Sol dáwirde ses penen háripler arasındaqı ayırmashılıqtı birinshi mártebe anıqladı, jazıwda qollanılatuǵın háripler janlı sóylew tilindegi seslerdi tolıq sáwlelendire almaytuǵının kórsetti. Ol bılay jazadı:

«Túrkiy tillerinde qollanılatuǵın tiykarǵı háriplerdiń sanı on segizdur. Álbette, tildegi sesler on segiz emes, kópdur. Bul on segiz hárip jeterli emes. Bulardan basqa túrkiy tildegi seslerdi ańlatıw ushın jáne jeti hárip kerek. Lekin ol háripler joq. Ol jeti ses burınnan bar háriplerdiń ústine arnawlı belgi qoyıp jazıladı. (DLT,1,48 bet)». Mahmud Qashǵariy túrkiy tillerindegi kóplik qosımtası tuwralı bılay jazadı: «Er» sóz kóplikte «eren» túrinde ushırasadı. Lekin bul jaǵday júdá az ushıraydı hám ol qaǵıydaǵa qarama-qarsı, óytkeni, kóplik jalǵawı -lar/--ler túrinde boladı. (1,71-bet).

§ 10. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri

1. «Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsı». (Túrkiy, arab, mongol hám farsı tilleriniń awdarma kitabı). Bul miynettıń tup nusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasınıń arxivinde saqlanbaqta. Tup nusqanıń kólemi 76-bet.

Miynettiń 62-betinde túrkshe-arabsha sózlik berilgen, ol tórt bólimnen ibarat. Túrkiy hám arab tilleri boyınsha leksikografıyalıq hám grammatikalıq maǵlıwmatlar berilgen. Miynettiń avtorı belgisiz. Bul miynetti gollandiyalı ilimpaz arabist, iranist hám tyurkolog Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspaǵa tayarladı hám nemis tilinde járiyaladı. G.Xoustma birinshi ret bul sózliktiń tilin izertledi, latin grafikasını tiykarında transkripciya jasadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, sózlik 1245-jılı 28-yanvar kúni (27 shaban 643-jıl) jazıp pitkerilgen. Egipette yamasa Siriyada jazılǵan dep boljaw jasaydı. Qol jazba nusqanı kóshirip jazǵan Xalil ibn Muxammed ibn Yusup Konevi yaǵnıy, Túrkiyanıń Koniya qalasınan shıqqan katib.

Belgili tyurkolog A.Nadjip «bul túrkshe-arabsha sózlik Egipette mámleket basına mamlyukler kelmesten aldın dúzilgen». – degen pikirdi bildiredi. Ilimpazlar sózliktiń quramında 1260 mánili sóz qollanılǵanın, onnan 70 procenti qıpshaq tillerinde ónimli jumshalatuǵın sózler ekenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspaǵa tayarlaǵan qazaq ilimpazı A.Kurishjanov boldı. Ol túrkshe-arabsha bul sózliktiń tilin orta ásirlerdegi hám házirgi túrkiy tilleri menen salıstırmalı baǵdarda izertledi hám «Túrkshe-arabsha sózliktiń leksikasını boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında miynetti baspadan shıǵardı. Bunnan keyin ózbek ilimpazı A.Yunusov bul sózlikti tolıq awdarma jasaǵan halında, onıń leksikasını hám morfologiyasını izertlep kandidatlıq dissertaciya jaqladı.

2. **Jamal-ad-din-at-Túrkiydiń «Kitab-bulǵat-ál-mushtaq-filugát-at-türk-wál-qıpshaq»** (Túrkiy hám qıpshaq tillerin úyreniwge mütáj adamlar ushın qollanba kitap) sózligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın áhmiyetli miynetlerdiń biri. Bul miynettiń házirshe ilim ushın belgili bolǵan bir nusqası bar. Bul nusqa Franciyada Parij qalasındaǵı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Kólemi jaǵınan 166 bet, eki bólimnen ibarat. Bul miynet XIV ásirdiń birinshi yarımında jazılǵan dep shamalanadı, anıq jazılǵan jılı belgisiz. Polshalı prof.

A.Zayonchkovskiydin k rsetiwinshe, s zlik XIV  sirdin ortalarında Siriyada jazılğan.

Miyнет t rkiy h m qıpshaq tillerinin materialları tiykarında jazılğan. Qol jazbanın s zlik quramında 770 m nili s z qollanğan. Sonın menen birge t rk h m qıpshaq tillerinin grammatikalıq qurılısı j ninde kóplegen maǵlıwmatlar bar. Qol jazbanın birinshi bóliminde atlıq s zler berilgen bolıp, k lemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıǵarıldı. Birinshi b limnin dáslepki qol jazbası 1939-jılı Varshavaǵa nemislerdin topılısı waqtında  rt sebebinen janıp ketken edi. Miynettin ekinshi feyil sózlerdi izertleytuǵın k lemi 138 betten ibarat bolǵan b limi Varshava qalasında 1954-jılı basıp shıǵarıldı.

Ozbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalatdin-at-T rkiydin bul «Kitab bulǵat- l-mushtaq-fi-luǵat-at-t rk w l-qıfjaq» miynetinin fonetika, leksika, morfologiyasın izertlew menen birge eki b limdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Prof.  . Nadjip sózlikte qıpshaq tillerine qaraǵanda oǵuz-türkmen s zleri k plep ushırasadı, – degen pikirdi aytadı.

3. XIII-XV  sirlerde oǵuz-qıpshaq tilleri boyınsha d retilgen miynetlerdin ishinde XIV  sirdin en k rnekli filologlarının biri,  siyruddin Abu-Hayyan  l-Andalusidin «Kitab  l-idrak-li-lisan- l- trak» miyneti (T rkiy tillerin  yreniw kitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk m mleketindegi aralas oǵuz-qıpshaq t rkleriniń tili, onın fonetikası, leksikası, morfologiya h m sintaksisi boyınsha oǵada bay materiallar berilgen. Prof.  .Nadjip  ziniń «XIV  sirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuz  debiiy tili» dep atalǵan doktorlıq dissertaciyasında Abu-Hayyannın q lemine tiyisli bul miynetten basqa eliwge shamalas d retpeleri bar ekenin k rsetedi. Abu-Hayyannın bul «Kitab-al-idrak li-lisak al- trak» miyneti 1312-jılı (hijriy jil esabı boyınsha 712-jıl 20-ramazan) Kair qalasında Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynettin tiykarǵı nusqası saqlanbaǵan, eki qol jazba k shirmesi saqlanıp bizge kelip jetti.

Onıñ bir nusqası Stambul qalasında Bayazit meshiti qaptalındağı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi köshirme nusqası Stambul universitetiniñ Xalis Efendi atındağı qol jazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyannıñ bul miyneti birinshi ret 1891-jılı türk filologi Mustafa bey tárepinen Stambulda basıp shıǵarıladı. Ekinshi ilimiy baspası türk ilimpazı Axmed Jafaroglı tárepinen tayarlanıp, 1931-jılı Stambulda basıp shıǵarıladı.

Ózbek ilimpazı N.A.Rasulova tárepinen 1969-jılı «Abu-Hayyannıñ «Kitab al-idrak li-lisan al-atrak» miynetiniñ tilin izertlew» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlandı. Bul miynette Abu Hayyan miynetiniñ morfologiyası, leksikası izertlengen hám glossarii (sózligi) berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu Hayyan-qıpshaq tilin izertlewshj» degen temada 1969-jılı Aima-Atada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Abu-Hayyannıñ bul miynetinde 3500 den aslan türkii sózler berilgen. Bunda qıpshaq, oǵuz, türk, tatar, bulgar, uyǵır tilleriniñ materialları salıstırmalı baǵdarda bayanlangan. Abu-Hayyannıñ bul miynetinde qollanılǵan sózlerdiñ kópshiligi qaraqalpaq tiliniñ tariyxın úyreniwde bizge bahalı maǵlıwmat beredi.

4. XIII-XV ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq tiliniñ kelesi eñ iri miynetleriniñ biri **«Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luǵat-it-turkiya»** (Türkiy tilleri boyınsha minsiz taza stıltıq) esteligi bolıp bul miynettiñ avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV ásirde payda bolǵan miynetlerdiñ arasında tillik faktlerdiñ jıynaqlılıǵı, bay maǵlıwmatı, jazılıw sapası jaǵınan tyurkologiyada ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul miynettiñ ilimiy qunlılıǵı sonnan ibarat, türkii tilleri boyınsha jazılǵan basqa miynetlerdeǵidey bir neshe bólimlerge bólingen.

Birinshi bólimde, qısqasha kirisiw berilgen, onda qıpshaq tiliniñ seslik qurılısı, grafikalıq jazıwı tuwralı maǵlıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarǵı bólimde qıpshaq tiliniñ sózligi berilgen, sózlik arab háripleriniñ jaylasıw tártibi menen berilgen, dáslep arab sózleri, keyin onıñ türkii tilindegi ekvivalenti berilgen.

Ushinshi bōlimde, qıpsdaq tiliniñ grammatikalıq qağıydaları berilgen. Sōzlik bōlimi 29 bapqa, grammatikalıq bōlimi 64 bapqa bōlingen.

Fuadbey Kuprilizade, I.A.Zayonchkovskiydiñ miynetlerinde «At-tuhfa» nıñ qol jazba nusqaları hām tillik özgeshelikleri tuwralı pikirler ushırasadı.

Bul miynettiñ payda bolğan dāwiri hām jazılğan ornı tuwralı hār qıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV ásirde Egipette jazılğan dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynettiñ tilinde ushırasatuǵın Siriya arablarınıñ dialektlik sōzlerine tiykarlıana otırıp miynettiñ avtorı Siriya da tuwılıp ósken, soñ Egipette jasaǵan. Egipette jasap turǵan waqtında bul miynetti jazǵan dep boljaw jasaydı.

Bul miynettiñ qol jazbası hāzirgi dāwirde Stambul qalasındaǵı Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Áfendi kitapxanasında №3092 shifri menen saqlanadı. Kōlemi 180 bet, 3600 den aslan sōzler qollanılǵan.

M.G.Ziyaevanıñ kōrsetiwi boyınsha, 1729 atlıq, 1185 feyil, 313 kelbetlik, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 rawish, 33 dāneker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tañlaq sōz qollanǵan.

Qol jazba nasx usılında jazılǵan, arab sōzleri qara, tūrkiy sōzleri qızıl sıya menen jazılǵan. Kōlemi 26 X 17,5 sm qaǵazǵa jazılǵan. Hār bir bette 13 qatar jazıw, hār bir qatarda ortasha 7 sōz jazılǵan. 1902-jılı tūrki ilimpazı Nájib Ásim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktıñ fotokopiyasını alıp Shemsettin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw ushın bergen. Shemsettin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp shıqpaydı. Soñ «Kitab at-tufat» miyneri úsh mártebe baspadan basıp shıǵarıladı.

Birinshi ret prof. T. Xalashi Kun tárepinen bul miynettiñ qol jazbası baspaǵa tayarlanıp 1942-jılı Vengriyada Budapesht qalasında basıp shıǵarıladı.

Ekınshi ret, talantlı tūrki ilimpazı Besim Atalay tárepinen 1945-jılı tūrki tiline awdarma jasalıp, sōzligi dúzilip Stambul qalasında basılıp shıǵarıladı.

Ushinshi ret o'zbek ilimpazi prof. S.Mutallibov ta'ripinen o'zbek tiline awdarma jasalip, 1968-jili Tashkentte basip shig'ariladi.

Bul miynettiñ tillik o'zgeshelikleri tuwrali o'zbek ilimpazi M.G.Ziyaeva 1972-jili «XIV asir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-luġat-it-turkiya boyinsha izertlewler» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorġadı. Uyġır ilimpazi T.A.Armov «XV asir esteligi «Kitab-at-tuhfa-az-zakiya-fil-luġat-at-turkiya» tiliniñ leksika-semantikalıq hám stilistikalıq o'zgeshelikleri (Alma-Ata, 1983) degen temada kandidatlıq dissertaciya qorġadı.

5. «Al-kavanin al-kulliya li-dabt al-luġat at-turkiya» (Türk tilin úyreniwshiler ushın qollanba kitap) miyneti. Bul miynettiñ avtorı belgisiz. Ilimpazlardıñ dälillewinshe, XV asirdiñ basında Egipette jazılġan dep esaplanadı.

Tili jaġman qıpshaq-türkmen tilleri materiallarınıñ aralas ekenligin kóriw múmkin. Nusqanıñ qol jazbası eki bólimnen ibarat:

Birinshi bólim, türkij tiliniñ grammatikalıq o'zgesheligin anıqlawġa arnalsa, ekinshi bólimde, sózlik berilgen bolıp 500 den aslam sóz ushırasadı.

Bul miynet birinshi mártebe 1928-jili türk ilimpazi Kilisi Rifat ta'ripinen türk tiline awdarma jasalıp prof. Fuadbey Kuprilizadeniñ kiris sózi menen Stambulda basılıp shıqtı. Ekinshi baspası prof. S.Telegdi ta'ripinen tayarlanıp 1937-jili Budapesht qalasında basılıp shıqtı. Qurılısı jaġman kirisiw bólimi, fonetikalıq hám morfologiyalıq o'zgesheligin izertlewge arnalġan tiykarġı bólimnen hám sózlikten ibarat.

6. Ibn-Muxannanıñ «Kitabu-xulliyat ul-insan va xulbat ul-lisan» sózligi. Orta asirlerde dúzilgen sózliklerdiñ ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul sózliktiñ 6 qol jazba nusqası saqlanġan. Sonıñ ishinde úsh qol jazba nusqa Oksfordta, bir nusqa Parijde, bir nusqa Berlinde, altınshı nusqa Stambulda saqlanadı. Altınshı qol jazba nusqa keyinirek tabılġan. Dáslep bes nusqanı akad.P.M.Melioranskiy óziniñ 1900-jili Sankt-Peterburgta járiyalanġan «Arab-filolog türk tili haqqında» dep atalatuġın miynetinde izertledi. P.M.Melioranskiydiñ kórsetiwinshe sózlik

XIII əsirdin aqırı XIV əsirdin baslarında jazılğan. Qol jazbalardin ishinde sapası, toluqlıǵı jaǵınan Stambul nusqası Evropadan tabılğan nusqalardan ajıralıp turadı. Ol hāzirgi waqıtta Stambul māmleketlik muzeyi kitapxanasında saqlanadı. Bul nusqa 1921-jılı Stambul qalasında Kilisli Rifattın baspaǵa tayarlawında «Kitabu xulliyat ul-Insan va xulbat ul-lisan» degen atamada jǵarıyalandı.

Prof.S.E.Malov óziniń 1928-jılı Leningradta jǵarıyalanğan «Ibn-Muxanna túrk tili haqqında» degen maqalasında P.M.Melioranskiy tárepinen jǵarıyalanğan Ibn-Muxanna sózligine Stambul nusqasına tiykarlana otırıp dúzetiwler kirgizedi¹.

1934-jılı túrk ilimpazı Abdulla Battal Ibn Muxanna sózliginiń nusqaların tekstologiyalıq jaqtan izertlep latin grafikasında, túrk tiline awdarına jasap Stambulda jǵarıyaladı². P.M.Melioranskiy Ibn-Muxanna sózligi Iran yamasa Azerbayjanda mongollar ústemlik etip turǵan dáwirde jazılğan, onıń tilindegi eski azerbayjan tiliniń belgileri bunı dǵalileydi dep kórsetedi. S.E.Malov joqarıda atı atalğan miynetinde Ibn-Muxanna sózliginde Shıǵıs Túrkstan, qashǵar, uyǵır tilleriniń belgileri sáwleleniwın tapqan degen pikirini bildiredi. Prof.A.Nadjip óziniń 1965-jılı Moskvada «XIV əsirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuz ádebiy tili» dep atalatuǵın doktorlıq dissertaciyasında bul sózlikti XIV əsirdegi aralas qıpshaq-oǵuz ádebiy tilinde jazılğan esteliklerdin biri ekenligin dǵalileydi. Avtordın anıqlawınsha Ibn-Muxanna sózligindegi shıǵıs túrkstan, uyǵır tillerine xarakterli sózler kitabıy tilden jazba nusqalardan alıp qollanılğan. Ibn-Muxannanın óziniń kórsetiwinshe bul sózlikti dúziwde ózine shekem dóretilgen tórt miyetten paydalanǵanın bildiredi. Uyǵır ádebiy dásturiniń tásiri sóz jasalıwda da bayqaladı. Máselen, qıpshaq tillerinde kelbetlik jasawshı -lı/-li, oǵuz tillerindegi -lu/-lü qosımtaları menen birge uyǵır jazba esteliklerine tán -lıǵ/-lig affikslerinde jumsaılğan. Sonday-aq, auslaut poziciyada -ǵ/-g sesleriniń saqlanıw yamasa túsip qalıwı ushırasadı: achıǵ (ashshı), aǵrıǵ (awırıw), aq kózlu, altunlıǵ, atlı-atlıǵ, baǵlıǵ-baylawlı, biliglig chıra hám chıraǵ.

¹ Малов С.Е. Ибн-Муханна о турецком языке. ЭКВ. III. - Л., 1928, С. 221-248

² Aptulla Battal. Ibnu-Muhenna Lugati. - Istanbul., 1934.

Qıpshaq tillerinde soñgi -g//g seslerinin túsip qalıwı xarakterli ushirasadı.

Anlaut poziciyada -d//t seslerinin sáykesligin kóriw múmkin: davar (zat), tawarlıg, daǵuq-taǵuq, demir-temir, dil-til, dish-tish, deva-teva, dolu-tolmaq, delu olmaq – telbe (esinen ayırılıw). Anlaut poziciyada «d» sesiniń jumsalıwı oǵuz tilleri, «t» sesiniń jumsalıwı qıpshaq tillerine tán belgi.

§ 11. Alisher Nawayınıń «Muhokamatu-l luǵatayn» miyneti

«Muhokamatu-l-luǵatayn» miynetiniń tórt qol jazba nusqası saqlanǵan:

1. Nusqalardan birinshisi Stambuldaǵı Topqapı sarayı muzeyi Ravan kitapxanasında 808 shıfırı menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınıń 774-781-betlerinen orın alǵan. Bul qol jazba 1697-jılı kóshirilgen.

2. Bul miynettiń jáne bir nusqası Stambuldaǵı Sulaymaniya kitapxanasınıń Fatih bóliminde 4056 shıfırı menen saqlanatuǵın Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan.

3. Parij nusqası. Bul nusqa Parij milliy kitapxanasında saqlanatuǵın (Suppe.Turc.316-317 sanlı qol jazba) Nawayı shıǵarmaları toplamınan orın alǵan. Qol jazba 1526-1527-jılları kóshirilgen.

4. Bul miynettiń jáne bir nusqası Budapeshte saqlanadı. «Muhokamatu-l-luǵatayn» birinshi mártebe 1841-jılı Parijde M.Katremer tárepinen járiyalanadı. 1882-jılı Baqsha sarayda I.Gaspiralı tárepinen, 1895-jılı Stambulda Ahmed Javdet ulı tárepinen baspaǵa tayarlanıp járiyalandı. 1917-jılı Qoqandta tasbasa usılında basılıp shıqtı. Bunnan soń ózbek alımı Parso Shamsiev bul miynetti 1940, 1948, 1967-jılları Tashkentte úsh mártebe járiyaladı. 1940-jılı latin álipbesinde járiyalanǵan. Bul baspaǵa miynettiń Parij nusqası tiykar etip alınǵan. 1948, 1967-jıllarda kiril jazıwında járiyalandı. Bul miynet Ashxabad, Urumchi qalalarında da járiyalanǵan. 1996-jılı bul miynet Ankarada Türk tili qurımı tárepinen járiyalandı. 2000-jılı Tashkentte jáne bir mártebe járiyalandı.

Bul miynette türkij til menen parsı tili bir-birine salıstırmalı baǵdarda sóz etiledi.

Nawayı türkij ulısı türkler, türk eli, türk ulısı, türkij tildi bolsa türk tili, türk lafzi, türk alfazı, türkshe, türkij alfaz dep ataydı. Parsı ulısın sart ulısı, sart eli, parsıy tildi bolsa farsıy, farsı tili, farsıy alfaz yamasa sart tili, sart lafzi dep ataydı. Alisher Nawayı óziniń miynetinde bul eki tildi bir-birine tek salıstırıw menen sheklenbeydi. Onda türkij hám parsı tilleriniń ózine tán ózgeshelikleri ilimiy tiykarda bayan etilgen. Nawayınıń bul dóretpeni jazıwdaǵı tiykarǵı maǵseti türkij tildiń kórkem shıǵarma dóretiwde múmkinshilikleriniń oǵada sheksiz ekenligin, onıń sózlik baylıǵın kórsetiw hám usı tiykarda jas qálemkeshlerdiń itibarın tiykarman türkij tilge qaratıw bolıp tabıladı. Nawayınıń aytpaqshı bolǵanı, ayırım türkij tilli shayırlar óz ana tilinde emes, al parsı tilinde qosıq jazıwdı maqul kórgenligi sebepli türkij tildiń bay hám sheksiz imkánıyatların bilmegenin, onnan paydalana almawın kórsetiw edi.

Alisher Nawayınıń bul miyneti til bilimindegi úlken jańalıq bolıp, onda dúnya til biliminde dáslepki ret tuwısqan bolmaǵan tiller bir-birine salıstırmalı baǵdarda úyrenilgen. Nawayınıń bul miyneti dóretilmesten burın jazılǵan ayırım sózlikler, grammatikalıq miynetlerde tildegi belgili qubılıstı túsindiriw ushın eki tildi salıstırıw tájiriybesi bar edi. Biraq tipologiyalıq jaqtan basqa-basqa tillik seymalardı kiretuǵın tiller salıstırılıp úyrenilmegen edi. Nawayı óz miyneti arqalı til bilimindegi usı boshıqtı toltırdı. Türkij hám parsı tilin óz-ara salıstırıp leksika-semantikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq kóz-qarastan bayanlaydı. Ol eki tildi salıstırıp, til birlikleriniń stillik qollanıwı, sózdiń teksttegi ornı, trılawshıǵa tásiri máselelerine de toqtaladı.

Ol óziniń bul miynetinde tillerdiń payda bolıwı tuwralı pikirlerin bayanlap, insandı til arqalı bárshe tirishilik dúnyasınıń gúltajı etip jarattı, – dep jazadı. Nawayınıń kórsetiwinshe, sóz gáwhar, onıń dáryyası kewil. Kewil sonday bir orın bolıp, onda mayda hám úlken mániler toplanǵan. Sóz dúri kewilden sózge sheshen adam tilinde tısqarıǵa shıǵadı, onıń bahası óziniń

därejesine qaray abıroyğa erisedi. Nawayı insan tilin haywan hám quslardıń seslerinen özgeshelenetuǵın parqın kórsetip «İnsan máni hám tildiń iyesi. Máni sózler arqalı sáwlelenedi, sózlerden máni ańlanadı» – dep jazadı. Dúnya tilleri ishinde arab tili óziniń názikililigi, kórkemlik tásirililigi menen ajralıp turatuǵının kórsetip ótedi. Bunnan soń úsh til bar. Túrkiy, parsı hám hind tilleri Nuw payǵambardıń úsh ulı – Efas, Som hám Homǵa barıp tireledi. Topan suwınan aman qalǵan Nuw payǵambar Efas degen balasın Abu túrk dep atadı-onı Qıtayǵa jiberdi, Som degen balasın Abu-Furs dedi-onı Iran-Turarıǵa hákim qıldı, Xom degen balasın Abu-Hind dep atadı, onı Hindistarıǵa jiberdi. Túrkiy, parsı hám hind tilleri sol úshewiniń áwladları ortasında tarqaldı – dep jazadı.

Nawayı eki tildi salıstırmalı úyreniwde tiykarǵı dıqqattı, fonologiyalıq yarusta parsı tilinde ushıraspaytuǵın túrkiy tildiń ózine táń seslerine, semantikalıq yarusta názik mánilik háreket halatların ańlatatuǵın feyiller, olardıń mazmunǵa tásiiri, sinonim, omonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti, sózlerdiń kóp mániligi, sonday-aq, túrkiy atamaların júdá baylıǵı sıyaqlı lingvistikalıq belgilerine awdaradı.

Nawayı túrkiy tildiń seslik özgeshelikleri tuwralı bılay jazadı: Til sesin «ún» dep ataydı. Seske baylanıslı jıńışke ún (inčka ün), kúshli ún (biyik ün) sózlerin qollanadı. Onıń shıǵarmaları tilinde singarmonizm nızamı turaqlı saqlanǵan: aldamaq, qıstamaq, yalınmaq, indámäk, örtänmäk. Nawayı tilinde til artı, juwan (a) sesi menen birge til ortası jıńışke (á) dawıslısı basqa-basqa fonemalar sıpatında jumsalǵan.

Túrkiy tilleriniń tariyxıy fonetikasına baylanıslı bildirgen pikirleri bahalı. Ol a, á, e o, ó, ı, i, u, ú sesleriniń hár túrli artikulyaciyası nátiyjesinde sózdiń mánilik ózgeriske ushıraytuǵının atap ótedi. «Ot» hám «ót» sózlerinde bir sestin ózgeriwi menen sózdiń mánisiniń ózgeretuǵının atap ótedi: «ot» – jandıruwshı nárese, ót-ótiw mánisin ańlatadı, – dep jazadı. Jáne de «tor» dep oqılsa «awshılar torı», «tur» dep oqılsa «qus qonaqlaytuǵın aǵash», «tór» delinse «úydiń tóri», «túr» dep oqılsa «esikti túrmek» degen máni ańlatılatuǵının kórsetedi.

Nawayı türkiy tildiñ sóz baylıǵı, türkiy tildiñ stilistikalıq qolaylıǵın kórsetiw máqsetinde parsı tilinde sınarı joq júz feyil sózdi mısalgá keltiredi. Topqapı hám Parij nusqalarında toqsan togız, al Sulaymaniya hám Budapesht nusqalarında júz feyil sóz berilgen: CHIMDILAMAK. Sonday-aq avtor sinonimlerdiñ stillik ózgesheliklerine diqqat awdaradı: «sıqtamaq», «yıǵlamsınmaq», «ınramaq», «yıǵlamaq», «ókirmek», «ıshqırmaq» sózleriniñ konteksttegi mánilerin kórsetedi. Sózlerdiñ kóp mániligin kórsetedi: túrkler «kók» sózin bir neshe mánide qollanadı. Birishiden, «kók» dep «aspan»dı ataydı jáne «kók» – tigiwde qollanadı, kóklep tigiw, kók – boyaw, jáne kók-kók shóp h.t.b.

Parsı tiline salıstırǵanda türkiy tilde sózlerdiñ bay ekenligin kórsetip, parsılar kóplegen türkiy sózlerin qollanadı dep jazadı: Máselen, azıq-awqatlıq zatlardan «qaymaq», «qatlama», «bulamaq-bılanuq», «qurut», «qımız», «süzma» sózlerin parsılar túrkshe aytadı.

Nawayı türkiy tilge tán ózgesheliklerdi ańlatatuǵın ayırım morfologiyalıq qubılıslar tuwralı sóz etedi. Bunda bir sóz eki adamnıñ birlesip islegen is-háreketin ańlatadı: arz qilishmaq, qarshilashmaq, sher aytishmaq. Parsısha jazıwshılar bul paydadan mahrumdur, – dep jazadı. Sonday-aq, avtor bazı sózlerdiñ sońına hámel yamasa kásipti bildiriw ushın -chı// -chi qosımtası qosıladı. Bul da parsıy tilde joq, bálki olar hám túrkshe aytadı, – dep jazadı: suwchı, nayzachı, quschı, qoruqchı, tamǵachı, kemachi, qoychı, qazchı, turnachı, kiyikchi. «Qarawıl, yasawıl, bákawıl, shıǵawıl» sózlerinde jumsalǵan «wıl» qosımtası da parsı tilinde joq. «Qıshlaq, yaylaq, awlaq, quslaq» usaǵan sózlerde jumsalatuǵın «laq» affiksinde parsılar türkiy tili menen aytadı», – dep jazadı.

Alisher Nawayı «türkiy tilde usınday náziklikler kóp, búgingi künge shekem hesh kim bular jóninde pikir júritpegenligi sebepli jasırın halda qalıp kelgen. Türktiñ ónersiz, biyshara, xosh peyil jigitleri ansatlıqtı gózlep, parsı tilinde qosıq jazıw menen shuǵıllanıp kelgen. Haqıyqatında bolsa bul tilde sonshama keńlik hám maydanında jazıqlıq tabılǵanlıǵınan eger kisi jaqsı oylansa hám pikir júritse, bul tilde tez ayta alıw, gózzal nárseler jazıw,

qosıqlar jaratıw hám shıraylı hikayalar dóretiw ańsatıraq boladı. Túrkiy tildiń tolıqlığı usınshama dáلیلler menen tastıyıqlanǵannan keyin bul xalıq arasınan shıqqan talantlı adamlar qábiylet hám talantların óz tilleri turganda, basqa til menen júzege shıǵarmaqlıqları hám iske salmawları kerek. Eger hár eki tilde aytıwǵa qábiyletleri bolsa óz tillerinde kóbirek hám basqa tilde (parsı) azıraq aytsa bolar edi. Eger arttırıp jibermekshi bolsa hár eki tilde teń aytsalar edi» – dep jazadı.

Nawayı óz shıǵarmasınıń sońında «türk xalqınıń sóz ustaları aldında ullı wazıypanı orınladım. Bunıń menen olar parsıǵóy shayırlardıń túrkiy tilde dóretilgen shıǵarmalar tuwralı bildirgen eskertiw hám kemsitiwlerinen qutıldı», – dep jazadı. Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, sheriyať mülkiniń sultanı Alisher Nawayınıń «Muhakamatu-l-luǵatayn» shıǵarması túrkiy til biliminiń tariyxında ayrıqsha ornı bar miynetlerdiń biri. Ol túrkiy tildi parsı tili menen salıstırıp, onıń parsı tilinen tómen emesligin, kerisinshe bay til ekenligin kórsetti hám kórkem sóz sheberlerin túrkiy tilde shıǵarma dóretiwge ruwxlandırdı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

- 1. Maxmud Qashǵariydiń «DLT» miyneti nege arnalǵan?*
- 2. «DLT» miynetiniń qol jazbası házir qay jerde saqlanbaqta?*
- 3. «DLT» miynetiniń tabıltıwı, awdarma jasaltıwı hám basıp shıǵarıltıwı háqqında nelerdi bilesiz?*
- 4. Ózbek tilshi alımlarınan birinshilerden bolıp kim tárepinen «DLT» ózbek tiline awdarma jasadı?*
- 5. «DLT» miyneti usı künge shekem neshe tilge awdarma jasaldı?*
- 6. Nawayı túrkiy tilleriniń parsı tillerinen artıqmashlıǵı nede dep kórsetedi?*
- 7. Nawayınıń «Muhakamatul-luǵatayn» miynetiniń til bilimi tariyxındaǵı jańalıqları nelerden ibarat?*

Adebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихи. Оқуғ қолланба. - Тошкент: «Фан», 2006.
2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихи. Оқуғ қолланба. - Нокис: «Qaraqalpaqstan», 2013.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. - М., 1999.
4. Березия Ф.М. История лингвистических учений. - М., 1984.
5. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток. -Л., 1981.
6. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. -М., 1979.
7. Наджип Э.Н. Исследование по истории торкских языков XI-XIV вв. -М.:Наука, 1984.
8. Расулов Р. Умумий тилишунослик - Тошкент: «Fan va texnologiya», 2007.
9. Садиқов Қ. «Муҳокамату-л-лугатайн»ни ўқиб ўрганиш. - Т., 2011.
10. Усмонов С. Умумий тилишунослик - Тошкент: «ЎҚИТУВЧИ», 1972.

IV BÓLIM. TIL BILIMINÍN ILIM SÍPATÍNDÁ QÁLIPLESÍWÍ

Joba:

1. *Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası*
2. *Por-Royal grammatikası*
3. *XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm*
4. *Tildiń payda bolıwı tuwralı teoriyalar*

§ 12. Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası

Evropada orta ásirlerde ilimniń barlıq tarawları, sonıń ishinde til biliminde de aytarlıqtay alǵa ilgerilewshilik bolmadı. Bul dáwirde ámeliy máqsetlerde latin tilin úyreniw boyınsha jumıslar júrgizildi. Rim grammatistleri Eliya Donata hám Priscianıń latin tili boyınsha qollanbası qollanıwda boldı.

Oyanıw dáwirinde tilge baylanısh tiykarǵı úsh másele kún tártibinde turdı: a) milliy tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı; b) xalıq aralıq masshtabta hár qıylı tillerdi úyreniw hám iyelew; v) antik dáwirlerdegi lingvistikalıq miyraslardı qayta tiklew;

Evropada dáslepki universitetlerdiń (Parij, Sorbonna, Bolonya, Praga, Vena, Geydelberg, Kembridj) payda bolıwı menen Priscianıń grammatikasın joqarı basqıshtaǵı oqıw máqsetlerine beyimlestiriwge umtılıw payda boldı. Usınday jumıslardıń biri – Aleksandr Villadeyskiydiń 1199-jılı qosıq túrinde jazılǵan latin grammatikası dóretpesi.

Grammatikanı logika-filosofiyalıq kóz-qarastan úyreniw Petr Abelyar (1079-1142) hám Raymond Lullianıń (1235-1315) koncepciyalarında kózge taslanadı. Ásirese Raymond Lulliya laun tiliniń tiykarında universal filosofiyalıq tildi qalıplestiriw ideyasın usınadı. Onıń pikirinshe, tildiń elementleri hám qollanıw kombinaciyası logikalıq modellestiriw mexanizmin saykes túrde ózinde sawlelendiriwi tiyis.

Bul dáwirlerde til máselelerin úyreniwge úlken dıqqat awdargan filosoflardıń ayırımları original ideyalardı usındı. Máselen, 1225-1274-jılları jasaǵan logik-filosof hám teolog Foma

Akvinskiy «adamnıń sóylew tilindegi sesler sırtqı dúnyadaǵı zatları ańlatadı» – degen pikirdi bildiredi.

XIII-XIV ásirlerde Prisciannıń grammatikasın ele de jetilistiriw máqsetinde ayırım miynetler payda bola basladı. Solardıń biri Petr Geliyskiydiń «Ulıwma grammatika» (Summa grammaticae) miyneti bolıp onda orta ásirlerde Evropa xalıqlarınıń xalıq aralıq tili dárejesine kóterilgen latin tilin dáwir talaplarına saykes jetilistiriw názerde tutılǵan. Sonday-aq, Petr Geliyskiy ózine shekemgi ilimpazlar kibi grammatikaǵa – durıs jazıw hám durıs sóylew óneri sıpatında ǵana emes, al ilim sıpatında qatnas jasaydı.

Orta ásirlerde latin tili menen birge grek hám eski evrey tillerin úyreniwge umtılıw kózge taslanadı. Rodjer Bekonnıń (1214-1294) grek hám eski evrey tiliniń grammatikası boyınsha miyneti keń tanımalıqqa iye boldı. Orta ásirlerde tildi logikalıq baǵdarda izertlew Petr Ispanskiydiń (1220-1277) «Ulıwma logika» (Summulae Logicales) miynetinde bayanlandı. Ol grammatika, ritorika hám logikanı sóylew procesine baylanıslı ilimlerde kirmeydi. Onıń pikirinshe, logika universal qubılıslardı úyrenedi, al grammatika tillerdiń biri-birinen ayırmasılıǵın izertleydi.

Italiyalı Dante Aligeri (1265-1321) feodallıq orta ásirdiń tamamlanıp, burjuaziyalıq dúzim qalıplesken jańa dáwirdiń ilimpazı bolıp, til máseleleri menen de qızıqsındı. Ol 1304-1307-jılları jazılǵan «Xalıq tili haqqında» traktatında tildiń payda bolıwı máselesine toqtaydı. Jańa dáwir mádeniyatı tariyxında birinshilerden bolıp xalıq tiline tiykarlanǵan ádebiy til haqqındaǵı máseleleri kóterededi. Ol kanonlıq – diniy kitabiy tildiń emes, al milliy ádebiy tildiń tárepdarı boladı. Ol xalıq tili latin tiline salıstırǵanda tábiyiy til ekenligin, al latin tili-jasalma yaǵnıy óli til ekenligin kórsetedi hám óziniń shıǵarmaların latin tilinde emes, al Italiyan tilinde jazadı.

Kitap basıp shıǵarıwdıń payda bolıwı, xalıqtıń sóylew tili tiykarında ádebiy tilleriniń qalıplese baslawına baylanıslı batıs Evropa xalıqlarınıń ózine tán grammatikalıq táliymatları dóretilme basladı. Solardıń biri oyanıw dáwiriniń grammatisti, francuz ilimpazı Per de la Rame (Ramus.1515-1572) bolıp tabıladı. Ol

grek, latin hám francuz tilleriniń grammatikası boyınsha miynetler jazdı. Onıń 1562-jılı Parij qalasında «Francuz grammatikası» degen miyneti járiyalandı. Ol til biliminde házirge shekem qollanılıp kiyatırǵan gáptiń bas aǵzaları hám gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları terminlerin kirgizdi. Onıń shákirtleriniń biri Yakob Madsen Aarus (1538-1586) jańa dáwirdiń birinshi fonetistlerinen esaplanadı. Ol 1586-jılı jazılǵan «Hárip tuwralı eki kitap» degen miynetinde dat tili hám dialektlerindegi sesler hám olardıń jasalıw ornı, usılları tuwralı sistemaǵa túsirilgen izertlewlerin járiyaladı.

Rossiyada XVI ásirdeń basında Maksim Grektiń (1475-1556) miynetlerinde grammatika máselelerin óz aldına úyreniw baslandı. 1586-jılı «Slavyan grammatikası» degen atamada Vilno qalasında slavyan tilleriniń grammatikası boyınsha izertlewleri basılıp shıqtı.

Lavrentiy Zizaniyanıń «Slavyan grammatikası sózligi menen» degen miyneti de 1596-jılı Vilno qalasında járiyalandı.

Evropada tilge tariyxıy qatnas jasaw etimologiyalıq hám kóp tillik sózliklerdi dúziwde kózge taslanadı. Bunday miynetlerdiń qatarına Menajdıń «Francuz tiliniń etimologiyalıq sózligi» (1650), Ferraridıń «İtaliyan tiliniń derekleri» (1676) sózliklerin kórsetiw múmkin.

§ 13. Por-Royal grammatikası

XVII ásirdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwında 1660-jılı payda bolǵan «Ulıwma hám racional grammatika» yamasa Por-Royal grammatikası belgili orındı iyeleydi. Bul grammatikalıq táliymat Parij janındaǵı Por-Royal monastrında jazıldı.

«Por-Royal grammatikası» eki talant iyesi filosofiya hám logika professorı Antuan Arno, grammatika hám filologiya professorı Klod Lanslonıń birliktegi dóretiwshilik miynetiniń jemisi bolıp tabıladı.

Por-Royal abbatlıǵı Parijge jaqın jerde jaylasqan bolıp, onda hayal-qızlardıń katolik shirkewi bar edi. XVII ásirde bul shirkew Yansenizm táliymatınıń orayına aylandı. Yansenizm bul-belgili gollandiyalı ruwxaniy-teolog Yansen tiykarın salǵan diniy aǵım bolıp, onda diniy-sociallıq háreketlerdiń ideyaları bayanlanadı. Solay etip, XVII ásirde Por-Royal shirkewi Franciyanıń

agartıwshılıq oraylarınıñ biri boladı. Por-Royal monastrında qalıplesken hayal-qızlar hám er balalar mektepleri óziniñ bilim beriw dárejesiniñ joqarılıǵı menen ajıralıp turadı. Bul mekteplerde teologiyalıq yaǵnıy, diniy bilimler menen birge dúnyalıq ilimlerdi úyreniwge, ásirese, filosofiya, til hám kórkem ádebiyattı úyreniwge ayırıqsha dıqqat awdarıldı. Usınday progressiv tárepleri katolik shirkewindegi dinshillerge jaqpay 1660-jılı er balalar mektebi jabıladı, 1710-jılı hayal-qızlar mektebi de jabılıp, buzıp taslanadı. 1712-jılı Franciya karoli Lyudovik XIV buyırǵı menen Por-Royal monastrı órtep jiberiledi.

Usı Por-Royal monastrında hár qıylı oqıw qollanbalar hám sabaqlıqlar dóretilgen. Olardıñ ishinde Antuan Arno tárepinen dóretilgen racionalizm ruwxında jazılǵan «Logika» sabaqlıǵı kópshilikke tanıldı.

Klod Lanslo kóp jıllar latin, grek, ispan, Italiyan tillerin oqıtıw menen shuǵıllandı. Latin tiliniñ ayırıqsha jaǵdayı, yaǵnıy xristian diniy kitaplarınıñ onda jazılıwı, al tildiñ grammatikası tek anıqlamalar jıynaǵı sıpatında qaralıwı, tiller quday tárepinen dóretilgen degen kóz-qaraslar onı tınıshsızlandıradı.

Klod Lanslo mektepte oqıtıw zárúrliginen kelip shıǵıp 1644-jılı latin tilin oqıtıw boyınsha qollanba, 1655-jılı grek tili boyınsha, 1660-jılı ispan hám Italiyan tilleri boyınsha qollanbalar jazdı. Oqıw qollanbalar tayarlaw barısında bul tillerdiñ barlıǵına da ortaq grammatikalıq analogiyalardıñ bar ekenligin añladı.

Por-Royal grammatikası eski evrey, grek, latin hám francuz tilleri materialları tiykarında jazılǵan. Biraq bul miynet salıstırmalı izertlew emes, al logika-tipologiyalıq grammatika. Onıñ tiykarǵı máqseti – barlıq tillerge ortaq racional (logikalıq) derekti tabıw hám olardıñ arasındaqı ózgesheliklerdi anıqlaw bolıp esaplanadı. Usı dáwirge shekemgi grammatikalıq táliymatlardan ózgesheligi-tillik materiallardı hár tárepleme analizlewı bolıp tabıladı. Por-Royal grammatikasında eki princip, birinshisi grammatikalıq anıqlamalardıñ ulıwma tillik bolıwı, ekinshisi, bul anıqlamalardıñ logikaga tiykarlanıwı basshılıqqa alınǵan.

«Por-Royal grammatikası» qurılısı boyınsha eki bólimnen ibarat. Birinshi alfavit, ses hám hárip, jazıw tuwralı bólimi altı bapqa bólingen. Birinshi bapta dawıslı sesler hám olardı ańlatatuǵın háripler sóz etiledi. Dawıssız sesler tuwralı ekinshi bapta latin, grek, eski evrey tillerindegi dawıssız seslerdiń kestesi berilgen. Úshinshi bapta buwın, tórtinshi bapta pát izertlengen. Besinshi bapta shártli tańbalar – háripler izertlew obyektı boladı. Altınshı bap «Qálegen tiptegi tillerdi tez, jeńil úyreniw boyınsha jańa metodlar» dep ataladı.

Por-Royal grammatikasınıń ekinshi bólimi 24 baptan ibarat. Bul bólimde sózdiń hár túrliligi hám kóp mániligine tiykar bolatuǵın principler hám motivler sóz etilgen. I bap «sóylew birlikleri esaplanatuǵın sózlerdiń kóp túrliliginiń grammatikalıq tiykarları» máselesin sóz etedi. II bapta atlıq hám kelbetlik sózler, III bapta menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, IV bapta birlik hám kóplik san izertlengen. V bapta rod kategoriyası (mujskoy, jenskoy, sredny rod), VI bapta seplik kategoriyası, VII bapta artıkl, VIII, IX baplarda almasıqlar, X bapta francuz tilindegi relyativ, grammatikalıq anıqlamalar, XI bapta tirkewishler, XII bapta ráwish sózler, XIII bapta feyilge tán ózgeshelikler, XIV bapta feyildiń bet-san kategoriyası, XV bapta feyil máhálleri, XVI bapta feyildiń meyilleri, XVII bapta infinitiv, XVIII bapta kelbetlik feyiller, XIX bapta feyildiń belgisiz dárejesi, XX bapta hal feyiller, XXI bapta gerundiya hám supin, XXII bapta kómekshi feyiller, XXIII bapta dánekerier hám tańlaq sózler, XXIV bapta sintaksis, sóz dizbekleri hám ǵapler izertlengen.

Solay etip, Por Royal grammatikasınıń tiykarǵı jańalıqları tómendegilerden ibarat boladı: 1) Sózdiń tábiyatın izertlew, onıń qurılısı, qásiyetleri hám mánilerin izertlew; 2) Izertlew juwmaǵında tillerge ortaq ulıwmalıq belgilerdi anıqlaw; 3) Tildiń jasawı ushın tiykar bolatuǵın qubılıslardı úyreniw; 4) Tillik qubılıslar hám kategoriyalar menen oylawdıń kategoriyaları arasındaqı qatnastı anıqlaw bolıp tabıladı.

Til bilimine qosqan jańalıqları menen birge bul grammatikanıń kemshilikleri de boldı. Olar til kategoriyalarınıń bir-birinen ózgesheligin añlamay, bir qubılıs sıpatında qaradı.

Olar hár bir tildiń grammatikalıq qurılısı bolıw múmkinligin biykarladı. Grammatika ulıwma tillik, universal bolıwı kerek, sebebi grammatikalıq kategoriyalar logikalıq kategoriyalardıń kórsetkishleri, al jeke milletlik logikalıq kategoriyalar bolmaydı, tillerdiń barlıǵı da logikaǵa ġárezli dep tastıyıqladı.

Bul pikirdiń qáteligi mınada: logikalıq kategoriyalardıń ulıwma adamzatlıq bolatuǵını durıs, biraq til jeke xalıqqa, milletke tiyisli boladı. Oylaw procesin hám kategoriyaların hár bir til ózinshe sáwlelendiredi. Tillik kategoriyalar logikalıq kategoriyalarǵa salıstırǵanda keń hám kóp tarawlı. Álbette, dúnya tillerine ortaq qubılıslar, universal qásiyetler kóplep ushırasadı, biraq usıǵan tiykarlanıp barlıq dúnya tillerine ortaq, barlıǵı birdey dárejede qollanatuǵın grammatika dóretiwge boladı dep esaplaw qáte. Til biliminiń tiykarǵı máqseti – barlıq tillerdi tek bir grammatikaǵa ġárezli etiw emes, al tiller arasındaqı ortaq hám ózgeshelik belgilerdi anıqlaw bolıp tabıladı.

Por-Royal grammatikası óz dáwirinde Evropada úlken abırayǵa iye boldı. Ol bir neshe tillerge awdarma jasaldı, qayta járiyalandı. Kóplegen ilimpazlar Por-Royal grammatikasın til bilimi tariyxındaǵı ayrıqsha qubılıs, ulıwma til biliminiń tırnaǵı sıpatında bahalaydı. Por-Royal grammatikasınıń óz dáwiri hám sońǵı ásirlerdegi lingvistikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwına qosqan tásirini kúshli boldı. Sol dáwirlerdegi barlıq oqıw orınlarında til boyınsha ulıwma teoriyalıq bilim beretuǵın sabaqlıq retinde oqıtılǵan.

Por-Royal grammatikası payda bolǵannan keyin 50 jılǵa shekem til biliminde basqa miynet payda bolmadı. Bul miynet til teoriyasın oqıtıw tarawındaǵı eń baslı miynet sıpatında Franciyadaǵı mekteplerde oqıtıldı.

Franciyada XVIII ásirdiń basında Por-Royal grammatikasınıń tásirinde bir qansha miynetler payda bola basladı. Bunday miynetlerdiń qatarına 1706-jılı jazılǵan Abbat de Marenin «Francuz grammatikası ocherkleri» miyneti, Danjonin 1711-jılı

jazılğan «Grammatikalıq ocherk» miyneti, Klod Byufeniń 1732-jılı jazılğan «Francuz grammatikası» miyneti, Abbat D.Oliveniń 1740-jılı jazılğan «Grammatikalıq ocherk» miynetleri kiredi. Bul miynetlerdiń barlıǵı da XVIII ásirde filosofiyalıq grammatika dep atala basladı. Bul miynetlerdiń avtorları sóz shaqapların klassifikaciya jasadı, dawısh hám dawıssız seslerdiń jetilistirilgen klassifikacijaların Por-Royal grammatikası principleri tiykarında islep shıqtı.

Sonıń menen birge, Por-Royal grammatikasına sın kózi menen qaraǵan ayırım avtorlar ózleriniń pikir, usınısların bildiriwge umtıldı. Máselen, 1767-jılı N.Boze degen ilimpazdıń «Ulıwmalıq grammatika» miyneti payda boladı. N. Boze Por-Royal grammatikasındaǵı ideyalardı dawam etken halda óz miynetin úsh bólimge bólip qaraydı: Sózdiń elementleri, sóylewdiń elementleri, sintaksistiń elementleri. Ol óziniń bul miynetinde, grammatika sóylew óneri dep esaplaǵan Por-Royal grammatikasına qosımsha kirgizip grammatika til ilimi bolıwı zárúr, – dep atap ótedi. Sonıń menen birge, sóylew óneri tek janlı tilge xarakterli bolatuǵın tuwralı pikirlerin beredi.

1769-jılı Dyu Marseniń «Grammatika nızamları» dep atalatuǵın miyneti payda boldı. Dyu Marseniń grammatikası «konstrukciyalar teoriiyası» dep ataladı. Dyu Marseniń konstrukciyası boyınsha barlıq jerde hám ayırım halatlarda qollanılatuǵın sózler – oylawdıń nızamları hám principleri tiykarında boladı. Oy barlıq jerde birdey, al biraq onı tillik analizlew hám sintezlew hár qıylı, sonlıqtan da dúnyada kóplegen tiller ómir súredı, – dep kórsetedi. Sonday-aq, tildiń payda bolıwı tuwralı pikir bildirip, ol «instinktitiń metafizikası hám sezim tildiń payda bolıwına alıp keldi», – dep jazadı.

1755-jılı E.B. Kondilyak degen ilimpaz «Grammatika» degen miynetin járiyaladı. Bul miynette Por-Royal grammatikasınıń tek ayırım principleri basshılıqqa alınǵan. Óziniń bul miynetiniń ekinshi babında avtor tildi sistema sıpatında úyreniwge häreket etedi. Ol tildi onıń oyǵa qatnasına qaray izertleydi. Ol «Men grammatikaǵa oylaw óneriniń birinshi bólimi sıpatında qarayman.

Til nızamların anıqlaw ushın biziñ qalay oylaytuğınımızdı baqlawımız kerek, bul nızamdı oylawdıñ analizinen izlewimiz kerek», – dep jazadı. Onıñ pikirinshe, Arno hám Lanslo kórsetkenine qarağanda, til hám oy anağurlım tıgız baylanısqan, sebebi til tek oydı sáwlelendirep qoymaydı, til biziñ oy pikirimizdiñ, bilimimizdiñ rawajlanıwına da tásir jasaydı. Bul pikir til bilimindegi jañalıqlardıñ biri edi.

Por-Royal grammatikası principi tiykarında ingliz ilimpazı D.Garristiñ «Germes, yamasa grammatikanı ulıwma filosofiyalıq izertlew» (1751) miyneti payda boldı. Aristotel táliymatına tiykarlanıp Garris tildi artikulyaciyalıq seslik sistema sıpatında qaraydı. Materiya hám forma haqqında Aristoteldiñ pikirlerin bassılıqqa aladı.

Universal teoriyanıñ tárepdarlarınıñ ayırımları, máselen, K. de Gabelin hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuğın tillerdiñ materialların ilimiy aylanısqa qosadı. Onıñ «Universal hám salıstırmalı grammatika» (1774) miynetinde qıtay hám amerika indecleriniñ tili izertlew obykti etip alınğan.

Logikalıq grammatikanıñ kóz-qaraslarınıñ dúrılığın orıs tili materialları tiykarında dáliilewge I.S. Rijskiy «Sóz ónerine kirisiw» (1806) miynetinde umtıdı. Ol adamzat oy-pikiriñ ózinde sáwlelendiretuğın logikanıñ ulıwmalıq nızamlılıqların tán alıw zárırlıgın bildirdi.

Hár túrli tillik semya materialları tiykarında payda bolğan universal grammatika – tildiñ qurılısın ilimiy túsiniwge taslanğan dástepki qádem boldı. Sonlıqtan da grammatikalıq oy-pikirdiñ rawajlanıwınıñ áhmiyetli basqışlarınıñ biri bolıp esaplanadı.

XVI-XVIII ásirlerde til teoriyasın izertlew menen birge jer júzindegi burın belgisiz tillerdi anıqlaw, úyreniw hám klassifikaciya jasaw máselesi áhmiyetke iye edi. XVI ásirde sol dáwirge shekem belgili tillerge sholıw jasawğa umtılıs kózge taslanadı. Bunday jumislardıñ qatarına 1555-jılı Cyurix qalasında járiyalanğan K.Gesnerdiñ «Mitridat» degen miynetin, 1592-jılı Frank-furt qalasında járiyalanğan Ieronimus Megizerdiñ «Qırıq tildiñ úlğileri» dep atalatuğın miynetlerin kórsetiw múmkin.

XVIII ásirde Rossiyada Ekaterina II patshalıq etken dáwirde sózlerdiń dizimi hám kórsetpe tayarlanıp Sibirdiń hákimshilik orayları, Sibirdi izertlewshi Akademiya aǵzalarına, sonday-aq, Rossiyanıń elshixanası bar mámleketlerdiń bárine tarqatıladı hám dizimde berilgen sózlerdiń sınırların sol jerde jasawshı xalıqlardıń tillerinen tabıw wazıypası júklenedi. Bul materiallar milleti boyınsha nemis akademik Petr Simon Pallas (1744-1811) tárepinen sistemaǵa túsirilip 1787 hám 1789-jılları eki tom túrinde «Barlıq tiller hám dialektlerdiń salıstırmaı sózligi» degen atamada járiyalanadı. Bul sózlikte 272 til hám dialektlerdiń materialları berilgen.

Ispan monaxı Lorencı Ervas-i-Panduronıń 1800-1804-jılları Madridte altı tomliq «Dúnya tilleri hám olardıń klasifikaciyası» boyınsha izertlewı járiyalandı. Bul miynette 300 ge shamalas tillerdi salıstırıp úyreniw tiykarında tillerdiń grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerge dıqqat awdardı. Bul tiptegi sózliklerdiń ishinde nemec tilshisi Iogann Kristof Adelungtıń «Mitridat, yamasa ulıwma til bilimi» (1806-1817) dep atalǵan tórt tomliq sózligi eń jetiliskeń sózliklerden esaplanadı. Bul miynette 500 den aslam dúnya tilleri hám dialektleri boyınsha maǵlıwmatlar berilgen.

§ 14. XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm

XVII-XVIII ásir filosoflarınıń miynetlerinde til ulıwma filosofiyalıq máselelerdiń quramında sóz etildi. Ulıwma adamzatqa tán racional til hám til ontologiyası máseleleri átirapında pikirler bildirildi.

XVII ásirde til filosofiyası boyınsha Angliya, Franciya, Germaniyada qalıplese baslaǵan úsh koncepciyanı kóriw mümkün. Angliyada F. Bekonıń empirizmi, Dekart ideyalarında óziniń sáwleleniwini tapqan francuz racionalizmi, Germaniyada Leybnicıń ilimiy-filosofiyalıq koncepciyası payda boldı.

Frensis Bekonnın (1561-1626) filosofiyalıq grammatika koncepciyasınıñ¹ tiykarında biliwdiñ empirikalıq metodu, induktiv principler turadı. Bekon barlıq til seymaları ushın ortaқ bolğan salıstırmalı grammatikanı dūziw ideyasın usınadı. Ol eñ keñ tarqalğan hind-evropa tilleri ushın qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın esperanto sıyaqlı jasalma tildi dóretiwdi usınadı. Ol óziniñ bul pikirlerin 1623-jıl járiyalanğan «İlimdi jetilistiriw hám jetiskenlikleri haqqında» degen miynetinde bayanladı.

Rene Dekart (1596-1650) adamzattıñ oǵada quramalı túsinipler sistemasın elementar birlikler menen (shártli tańbalar) ańlatatuǵın filosofiyalıq tildi dóretiw boyınsha ideyaların usındı.

Dekart óziniñ 1637-jılı jazılğan «Sananı basqarıwǵa hám ilimde shıñlıqtı tabıwǵa xızmet etetuǵın metod haqqında pikir júrgiziw», 1644-jılı jazılğan «Filosofıyanıñ baslanıwı» 1650-jılı jazılğan «Metafizikalıq pikir júrgiziw» miynetlerinde racionalizmiñ metodologiyalıq tiykarın quraytuǵın bir qansha principlerdi bayanladı: Olar obyektiv dūnyanı biliwdiñ sheksizligi; barlıq ilimlerdeñ birligi; ulıwmalıq deduktivlik principler; logika-matematikalıq metodqa tiykarlanıwdıñ zárurligi; sananı ańlaw, teoriyalıq oylawdıñ sezim arqalı biliw basqıshına salıstırǵanda joqarı basqısh ekenligin hám biliw aktinde birden-bir hám kemshiliksiz kriteriya ekenligi. Dekarttıñ tiykarǵı juwmaǵı tówendegiden ibarat: «Men oylap turman, demek men jasap atırman».

Gotfrid Vilgelm Leybnictiñ (1646-1716) lingvistikalıq qızıǵıwshılıǵı bir neshe baǵdarda kózge taslanadı. Birinshiden, tillerdiñ ózara qarım-qatnası hám olardıñ geneologiyasını anıqlaw. Bunda ol tilge salıstırmalı-tariyxıy qatnas jasaydı. Dūnya tilleri boyınsha kóplep maǵlıwmatlar toplawdı ol qollap quwatladı.

Ekinshiden, lingvofilosofiyalıq kóz-qaraslarında ol tildiñ mánisi, til biliminiñ wazıypaların ulıwma filosofiyalıq baǵdarda bayanlaydı. Ol óziniñ 1704-jılı jazılğan «Adam sanası haqqında jańa tájiriyeler» miynetinde tildi logikalıq analizlew tuwralı pikir

¹ Bacon F. The Works of F. Bacon. -London., 1864.

usınadı. Sociallıq kelisim teoriyasınıń wákilleri «tildi-jámıyettegi adamlardıń sanalı túrdegi dóretpesi» esaplaydı. Yaǵnıy til jámıyettegi adamlardıń anaw ya minaw zat hám qubılıstı qalay ataw jónindegi ózara kelisimi arqalı dóredi, – dep qaraydı.

Emocionallıq yamasa tańlaqlıq teoriyası boyınsha til adamnıń ishki sezimleri – quwanış, qıynalıw, tańlanıwlarınıń h.t.b tiykarında dóregen, – dep esaplaydı.

Áyyemgi dáwirlerde haywanat dúnyasınan jańa bólinip shıǵıp atırǵan payıtlarda adamlar haywanat hám quslardıń hár qıylı seslerine uqsas halda dáslep tańlaq sózlerdi qollanǵan, kem-kem sonıń tiykarında máni ańlatatuǵın sózler payda bolǵanlıǵın aytadı. J.J.Russo adamzattıń dáslepki tili sezimlerge bay, tolı edi, keyin ápiwayılasıp qaldı, áyyemgi adamlardıń tilinde ishki sezimlerdi bildiretuǵın tańlaq sózler kóp edi, – dep tastıyıqlaydı.

J.J.Russonıń tildıń payda bolıwı tuwralı bul teoriyaları onıń zamanası Deni Didro (1713-1784) tárepinen qattı singa alındı. Didro óziniń «Enciklopediya yamasa kórkem óner, ónermentshilik hám ilimniń túsindirme sózligi» degen miynetiniń toǵızınshı tomında tildıń payda bolıwı tuwralı kóz-qarasların bayanladı. Onıń kórsetiwinshe, «...til belgili bir milletke ǵana tiyisli bolıp, ses arqalı pikirdi júzege shıǵaratuǵın kónlikpeler jıynaǵı». Didro tildıń kommunikativlik xızmetin atap kórsetedi: «Til oydı qalıplestiriw hám bayanlawdıń quralı». Ol tildıń payda bolıwı haqqındaǵı máselege toqtap tildi payda etkeni ushın qudayǵa ırızı bolıwımız kerek, – dep juwmaq jasaydı.

Til biliminde keń tarqalǵan teoriyalardıń biri – seslik eliklew teoriyası. Bul teoriyanı G. Leibnic óziniń «Adam sanası haqqında jańa tájiriybeler» miynetinde bayanladı.

Bul teoriya boyınsha tildıń payda bolıwı, sózdiń dóreliwi seslik eliklew tiykarında qalıplesken dep boljaw jasaladı. Bul teoriyanıń tárepdarları ayırım sózler seslik eliklewge tiykarlanǵan dep tastıyıqlaydı. Máselen, quslardıń bazı birewleriniń atamasında olardıń dawısındaǵı belgilerge tiykarlanǵan baylanıstıń bar ekenligi aytıladı.

Seslik eliklew teoriiyası da tildiñ kelip shıǵıwın tolıq dâlilley almaytuǵın naduris teoriyalardıñ biri bolıp tabıladı. Bul teoriyanıñ kemshiligi onda tildiñ jámiyetlik qubılıs ekenligi esapqa alınbaydı, tildi tábiyattıñ ózi dóretken, til tábiyiy qubılıs dep esaplaydı.

Miyнет shawqımı teoriiyası da mánisi jaǵınan tańlaqlıq teoriiyasına jaqın. Bul teoriyanı francuz ilimpazı S.L.Nuare (1829-1889) usınǵan. Onıñ pikiri boyınsha, miynet etiw procesi miynet shawqımın payda etedi. Demek, tildiñ payda bolıwına miynet shawqımı tiykar bolǵan dep esaplaydı. Bul teoriya da tildiñ payda bolıwı hám rawajlanıwındaǵı obyektiv nızamlılıqtı moyınlamaw bolıp tabıladı.

Kórnekli nemec aǵartıwshısı Iogann Gerder (1744-1803) óziniñ 1772-jılı járiyalanǵan «Tildiñ payda bolıwı haqqında izertlew» miynetinde J.J.Russonıñ «Sociallıq kelisim» hám «tańlaqlıq» teoriyaların sınaǵa alıp, «til tábiyiy túrde payda bolǵan» degen juwmaققa keledi. Onıñ pikirinshe, til adamnıñ oy-pikirlerin, sezimlerin basqa adamǵa jetkeriw ushın qollanıladi. Yaǵnıy, til tek sezimlerdi ańlatıw quralı dep esaplaw qáte. Tildiñ payda bolıwı hám tariyxı oylawdıñ tariyxı menen tıǵız baylanıslı. «Adamlar, – dep jazadı I.Gerder, – obyektiv dúnyadaǵı zatlarǵa hám olarǵa xarakterli bolǵan belgilerge diqqat awdaradı, olardı bir-birinen ajiratadı. Adamnıñ sanasında saqlanıp qalǵan usı birinshi belgi óziniñ atamasına iye boladı, sózde sáwlelenedi. Bul jaǵday tildiñ payda bolıwına alıp keledi». Onıñ kórsetiwinshe, til quday tárepinen dóretilmegen hám birden payda bolǵan joq. Tildiñ payda bolıwı – adamnıñ sanası hám sezimleriniñ rawajlanıw barısındaǵı nızamlı qubılıs. Til sol tilde sóylewshi adamnıñ rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı rawajlanıp baradı.

Sonlıqtan da til bilimi tariyxında I.Gerder tildiñ tariyxıy rawajlanıw teoriiyasınıñ tiykarın salıwshılardıñ biri esaplanadı. Ol tildiñ rawajlanıwınıñ eki basqışı tuwralı pikir bildirip, tildiñ rawajlanıwındaǵı tariyxıylıq problemasını ortaǵa qoyadı.

Onıñ til hám oylawdıñ ózara qatnası máselesindegi bildirgen pikirleri, kóz-qarasları V.Gumboldt, G.Shteyntal kibi talantlı

tilshilerniń lingvistikalıq koncepciyalarınń qalıplesiwine belgili dárejede tásir etti.

Qadaǵalaw ushin sorawlar

1. *Oyanıw dáwirinde tilge baylanıslı qanday máseleler kún tártibinde turdı?*
2. *Oyanıw dáwiri grammatistlerinen kimlerdi bilesiz?*
3. *Por-Royal grammatikası h́aqqında nelerdi bilesiz?*
4. *Por-Royal grammatikasınıń til bilimine qosqan jańalıqları nelerden ibarat edi?*

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. *Тил билими тарихы. Оқыу қолланба.* –Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2013.
2. Алпатов В.М. *История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное.* – М., 1999.
3. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. *Очерки по истории лингвистики.* – М., 1975.
5. Березин Ф.М. *История лингвистических учений.* – М., 1984.
6. *История лингвистических учений. Средневековая Европа// Отв.ред. А.В.Десницкая.* –Л., 1985.
7. Кондратов Н.А. *История лингвистических учений.* – М., 1979.

V BÖLİM. SALİSTİRMALİ-TARİXİY TİL BİLİMİNİN QALİPLESİWI

Joba:

1. *Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiñ derekleri*
2. *Franc Bopp*
3. *Rasmus Kristian Rask*
4. *Yakob Grimm*

XVII-XVIII ásirlerde dúnya tilleri boyınsha kóplegen ilim izertlew jumıslarınıñ payda bolıwı hám hár qıylı tiptegi tiller boyınsha bay materiallardıñ jıynalıwı, til haqqındaǵı teoriyalıq túsiniklerdi salıstırmalı úyreniwge sharayat jaratıp berdi.

XVIII ásirdiñ ortalarınan baslap tildi salıstırmalı-tariyxıy kóz-qarastan izertlew zárúrligi tuwralı ideyalar payda bola basladı. Bul dáwirde tábiyiy pánler-astronomiya, fizika, ximiya, biologiya h.t.b. ilimler tarawındaǵı jetiskenlikler de lingvistikalıq oy-pikirdiñ rawajlanıwına tásir jasadı.

Ilimde, sonıñ ishinde til biliminde de tariyxıyılıq principini ilimiy jámiyetshilik tárepinen tán alınıp kem-kem tastıyqlanıp bardı. Til biliminde bul princip tillerdi salıstırıw, metodın olardıñ kelip shıǵıw tariyxı menen baylanıstırıw, tillerdi klassifikaciya jasawda da tillerdiñ kelip shıǵıwı hám rawajlanıwına baylanıshı úyreniw túrinde qalıplese basladı.

§ 16. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiñ derekleri

Tillerdiñ ózara genetikalıq baylanısları, yaǵnıy tillerdiñ tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler salıstırmalı-tariyxıy metod qalıplespesten ádewir burın payda bola basladı.

Dúnya tilleriniñ bir-birine jaqınlıǵı, ózara tuwısqanlıǵı tuwralı pikirler XVI ásirlerde payda bola basladı.

Francuz gumanisti Gvilelma Postellustıñ (1510-1581) «Tillerdiñ tuwısqanlıǵı tuwralı» (1538) degen miynetini járiyalandı. Avtor óziniñ bul miynetinde tillerdi genetikalıq jaqtan birinshilerden bolıp klassifikaciya jasawǵa umtıladı. Bunnan soñ

gollandiyalı ilimpaz Yosif Yustus Skaliger (1540-1609) öziniñ 1599-jılı jazılğan «Evropalıların tilleri tuwralı pikir júrgiziw» miynetinde Evropadağı barlıq tillerdi tuwısqanlıǵına qaray klassifikaciya jasaydı. Ol öziniñ bul miynetinde Evropada on bir til toparı bar ekenligin kórsetip, onnan tórtewi – úlken, jetewi – kishi tillik toparlar ekenligin bildiredi. Skaliger hár bir gruppası – bir ata tildin tiykarında qalıplesken dep kórsetedi. Tiykarǵı tórt tilge latin, grek, tevton, slavyan tillerin kirgizedi. Jeti kishi tillerge alban, tatar, venger, fin, irland, britt, bask tillerin kirgizedi. Onıñ pikirinshe, bul on bir til ózara tuwısqanlıq qatnasqa iye. Tillerdin tuwısqanlıǵı problemasına bul dáwirde filosoflar da qızıqsındı. Bul máselege belgili nemec filosofi Gotfrid Vilgelm Leybnic diqqat aydaradı. Ol burın izertlenilmegen tillerdi izertlew boyınsha jumıslardı shólkemlestiriwge umtıldı. Ásirese Rossiyadağı az sanlı xalıqlardıñ tillerin úyreniwdin zárúrligin bildirdi. Vilgelm Leybnic 1704-jılı jazılğan «Adamzat sanası tuwralı jańa tájiriýbeler» degen miynetinde dúnya tillerin aramey hám yafet tilleri dep eki topaǵa bóledi. Yafet tilin skif hám kelt tilleri dep taǵı eki shaqapshaǵa bóledi. Skif shaqapshasına fin, túrkiy, mongol hám slavyan tillerin, kelt shaqapshasına basqa evropa tillerin kirgizedi.

Ol öziniñ bul miynetinde barlıq dúnya tillerin saıstırıp úyreniw zárúrligin bildiredi. Dúnya tillerin birinshiden, ózara saıstırıp kerek, ekinshiden, eski jazba esteliklerdi, máseken, tevton, eski german hám bibliyanıñ tekstlerin saıstırıp úyreniw zárúr degen pikirdi bildiredi.

XVIII ásirde tillerdiñ genetikalıq tuwısqanlıǵı hám ayırım tillerdiñ kelip shıǵıw dereǵi bir ekenligi tuwralı pikirler belgili oris ilimpazı M.V.Lomonosov tárepinen de bildirildi. Onıñ 1755-jılı jazılğan «Rossiya grammatikası» (SPb) miynetinde hám 1757-jılı jazılğan «Oris tilinde shirkew kitaplarınıñ paydası tuwralı» degen miynetlerinde slavyan tilleriniñ tuwısqanlıǵın kórsetedi. Ol slavyan tillerin tereñ izertlew tiykarında, ortaǵ slavyan tilinen oris, polyak, bolgar, serb, chex, slovak, vend (vend termini arqalı lujic tili túsiniłgen) tilleri kelip shıqqanlıǵın aytadı. M.V. Lomonosovtıñ kórsetiwine qaraǵanda, házirgi waqıtta hár bir slavyan tili ózara hár

qiyli tuwısqanlıq dárejesinde turıptı. Máselen, orıs tiline bolgar tiliniń tuwısqanlıǵı, polyak tiline salıstırǵanda ádewir jaqın.

Sonıń menen birge ol, slavyan tilleriniń basqa hind-evropa tilleri menen tuwısqanlıq qatnasım anıqlaydı. Máselen, slavyan tilleri, grek hám latin tilleri menen genetikalıq jaqtan jaqın dep kórsetedi. Slavyan tilleri ásirese kurlyand tilleri (avtor kurlyand tilleri terminini arqalı litov hám latısh tillerin názerde tutqan) menen jaqın tuwısqanlıq qarım-qatnasqa iye ekenligin bildiredi.

M.V. Lomonosov óziniń izertlewlerinde bul tillerdegi sanlıq sózlerdi izertlew obyektini etip aladı. XVIII ásirde gollandiyalı izertlewshi Lambert ten Kate «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde (1723) got, nemis, golland, anglosakson hám island tillerin salıstıradı.

XVIII ásirdiń aqırı XIX ásirniń basında salıstırmalı izertlew sheńberine eski hind tili materiallarınıń tartılıwı nátiyjesinde hind-evropa – tilleriniń tuwısqanlıǵı máselesi jáne de aktualılastı. Eski hind grammatikalıq dástúri tiykarında fonetika hám morfologiyalıq qurılıstı mayda bóleklerge bólip izertleytuǵın sanskrit tiliniń grammatikası járiyalandı. Bul sanskrit tili grammatikasınıń járiyalanıwı ayırım Evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısın oǵan salıstırmalı baǵdarda izertlew múmkinshiligin jarattı. Bul hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń jaratılıwına túrtki boldı.

1767-jılı francuz ruwxanıy Kerd Francuz Akademiyasına hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı tuwralı jazba bayanat bildirdi. Bul bayanatta latin, grek, sanskrit tillerindegi sózler hám grammatikalıq formalardıń dizimi berildi, bul tiller bir derekten payda bolǵan degen ideyanı tastıyıqladı. Bul bayanat 1808-jılı járiyalandı.

1786-jılı angliyalı shıǵıstanıwshı hám yurist Uliyam Djounz (1746-1794) Kalkuttadaǵı Aziya jámiyetinde jasaǵan ilimiy bayanatında sanskrit tili menen grek, latin, kelt, got, eski parsı tilleri arasında baylanıs bar ekenligin bildirdi, bul tillerdegi grammatikalıq formalardıń tiykarman sáykes keletuǵının kórsetti. Bul izertlewiniń juwmaǵında Djounz «bul salıstırılıp otırǵan

tillerdegi tek ğana sözlerdiñ emes, al grammatikalıq formalardıñ da sáykes keliwi olardıñ genetikalıq tuwısqanlıǵınan derek beredi», – degen sheshimge keledi. Onıñ kemshiligi sanskrit tilin prayazık-ata til sıpatında emes, basqa hind-evropa tilleriniñ biri sıpatında qarawı boldı.

1776-1789-jılları Indiyada jasaǵan avstriyalı monax Paulino a Santa-Bartolomeo sanskrit tili boyınsha eki grammatika hám sózlik dúzdi. 1798-jılı Djounz ideyaları tásirinde «Parsı, hind hám german tilleriniñ tuwısqanlıǵı hám áyyemligi tuwralı traktat» miynetin jazadı.

Fridrix fon Shlegel (1772-1829) lingvistikalıq komparativistikanıñ baslawshılarınıñ biri boldı. Dáslep ol eskı grek ádebiyatı, filosofiyası, eskı grek tilin úyrendi. Romantizm aǵımınıñ Yen mektebinin qalıplesiwine úlesin qostı. Bul mektep wákilleri eskı dáwirdegi mádeniyat hám tildi romantizm ruwxında úyreniwge umıldı. Jaslıq jıllarında tildiñ sóylew barısında kem-kem jetilisip tábiyiy túrde payda bolǵan degen pikirde bildirse, ómiriniñ soǵı jılları til quday tárepinen dóretilgen degen pikirde boldı. Diniy sezimlerde beriliwine baylanıslı ideal túrindegi gózzallıq, dinniñ mánisin Indiya mádeniyatı hám áyyemgi hind tiline baylanıstıradı. Onıñ 1808-jılı keñ tanımalıqqa iye bolǵan «Hindlerdiñ danalıǵı hám tili tuwralı» miynetinde hind-evropa tilleriniñ payda bolıw hám qalıplesiwiniñ basqıshların úyreniwge umıldı. Fridrix Shlegeldiñ pikirinshe, «sanskrit – bul tiykarǵı derek, ata tii (prayazık), onnan basqa hind-evropa tilleri payda boldı hám rawajlandı», – degen ideyanı bildiredi. F. Shlegel sanskrit tili menen grek, latin, parsı hám german tilleri tek sózlik quramı jaǵınan emes, al grammatikalıq qurılısı jaǵınan da tuwısqan ekenligin bay tillik materiallar menen anıqlaydı. Fridrix Shlegel til biliminde birinshi bolıp «hind-german tilleri hám salıstırmalı grammatika» degen termindi qollanadı. Soñın ala bul terminniñ sinonimi retinde «hind-evropa tilleri» termini qalıplesti.

Fridrix Shlegel dúnya tilleriniñ birinshi tipologiyalıq klassifikaciyasını islep shıqtı. Sanskrit, grek, latin tilleriniñ materialları tiykarında flektiv tiller túsinigin kirgizdi. Onıñ jigit

ağası, **Avgust Vilgelm fon Shlegel** (1767-1845) öziniñ roman, german hám hind filologiyasına baylanıslı izertlewleri menen til biliminde iz qaldırdı. Ol tillik qubılıslardıñ tábiyatınıñ tariyxın úyreniwge qızıǵıwshılıǵı menen ajralıp turadı. Ol flektiv tillerge keń túrde sıpatlama beredi. Flektiv hám affiksli tillerden basqa túbir tillerdiñ bar ekenligin kórsetedi. Ol til bilimine sintetizm hám analitizm terminlerin alıp keldi. Onıñ pikirinshe, hár qıylı tillerdiñ biri-birine tásir etiwi nátiyjesinde, Evropa xalıqlarınıñ tilleri analitikalıq tipke qaray rawajlanbaqta. 1818-1819-jılları Bonn universitetinde orta ásirlerde jazılǵan nemis tekstleri boyınsha lekciyalar oqıw barısında nemis tiliniñ tariyxıy grammatikasın dóretiwdi usınıs etedi. Joqarıda kórsetilgen ilim-izertlew jumıslarınıñ bári de tilge tariyxıy qatnas jasawdıñ zárurligi tiykarlandı, tillerdi salıstırmalı úyreniw til biliminde salıstırmalı-tariyxıy metodtıñ lingvistikalıq izertlewlerdiñ jańa usılı sıpatında qalıplesiwine jaǵday jaratıp berdi.

§ 17. Franc Bopp

Franc Bopp salıstırmalı-tariyxıy til biliminiñ tiykarın salıwshılardıñ biri. Ol 1791-jılı 14-sentyabrde Germaniyanıñ Maync qalasında tuwılǵan. Ashaffenburg qalasındaǵı gimnaziya oqıdı. Gimnaziya oqıǵan waqıtları Vindishman degen ustazınıñ tásirinde tilge qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Ol shıǵıs tilleri – sanskrit, parsi, arab, eski evrey tillerin úyrenedi. 1821-jılı Berlin universitetiniñ shıǵıs ádebiyatı hám ulıwma til bilimi kafedrasınıñ professorı, 1829-jıldan İlimler Akademiyasınıñ aǵzası bolıp saylanadı. Franc Bopp 1867-jılı 23-oktyabr kúni Berlide qaytı boldı.

F.Boppıtıñ lingvistikalıq koncepciyalarınıñ qalıplesiwine áyyemgi hind grammatistlerinen baslap ózi jasaǵan dáwirdegi tariyxıy-filologiyalıq hám lingvistikalıq táliymatlar tásir jasadı. F. Bopp 1812-1816-jılları bes jıl Parijde jasadı kitapxanalarda sanskrit jazba esteliklerin hám basqa da shıǵıs tillerin úyrendi. Bul jerde ol Avgust Shlegel menen tanısadı. Sanskrit tilin ele de tereñirek úyreniw máqsetine 1816-jılı Londonga baradı. Bul jerdegi

Britaniya kitabxanasında saqlanatuğın hindlerdiñ Maxabxarata dâstanınıñ bir neshe bólimlerin baspağa tayarlap járiyalaydı. Bul sanskrit tilin úyreniwshilerge qollanba wazıypasın atqardı. Bunda sanskrit jazba estelikleriniñ tekstleri, olardıñ awdarması berildi, sózligi tayarlandı (1834). Londonga barğanında Angliyadağı Germaniya elshisi Vilgelm fon Gumboldt penen jaqın doslıq qatnasta boladı. A.Shlegel, V.Gumboldt penen bolğan pikir ahsıwlar onıñ lingvistikalıq koncepciyalarına da unamlı tásirin tiygizedi.

Franc Bopptıñ 1816-jılı járiyalanğan «Sanskrit tilindegi sepleniw sisteması hám onı grek, latin, parsı hám german tilleri menen salıstırıw» degen miyneti salıstırmalı-tariyxıy til biliminiñ tiykarı esaplanadı. F.Bopp bul miynetinde óziniñ aldına tiykarğı eki wazıypanı qoyadı: birinshiden, hind-evropa tillerin tereñ ilimiy izertlew tiykarında olardıñ tuwısqanlıqın dälillew, ekinshiden, hind-evropa tillerine tân ishki fleksiyanı úyreniw. Sebebi ishki fleksiya qubılısı bir tilden ekinshi tilge ózlestirilmeydi. Ekinshi wazıypanı orınlaw ushın hind-evropa tillerindegi feyil sóz shaqabın tereñ úyreniwge kirisedi. Bul miynetinde bes hind-evropa tilindegi feyildin sepleniw úlgisin salıstırmalı izertlew tiykarında olardıñ bir tiykar tilden kelip shıqqanlıqın dälilleytuğın uqsaslıq belgilerdi anıqladı. Ol dáslep eski hind tilindegi sepleniw sistemasın tereñ izertleydi hám onı grek, ispan, parsı, german tilleri materiallarına salıstıradı.

F.Bopptıñ eñ baslı jetiskenligi – salıstırıw ushın grammatikalıq qurılısqa tiykarlanadı. Bul tillerdiñ tuwısqanlıqın dälillewde basqa tillik seymyalardan ózlestirile bermeytuğın fleksiya qubılısı hám sóz jasalıwdı bassılıqqa aladı.

1833-1852-jılları F. Bopp óziniñ tiykarğı miyneti esaplanğan «Sanskrit, zend (XIX ásirde avesta tili solay atalğan), grek, latin, litov, got hám nemis tilleriniñ salıstırmalı grammatikası» miynetin járiyaladı. Hind-evropa tilleriniñ (Til bilimine «hind-evropa tilleri» terminin F. Bopp alıp keldi) grammatikalıq materialları tiykarında bul tillerdiñ tuwısqanlıqın kórsetti. (Ol malaya-polineziya hám

kavkaz tilleri de hind-evropa tilleri menen tuwısqan dep esapladı, biraq bul qáte pikir edi).

F.Bopptıń ózine shekemgi dáwirdegi lingvistlerden ózgesheligi-sanskrit tilin úyrenip áyyemgi hind grammatistleriniń táliymatınan óziniń ilimiy kóz-qaraslarına sáykes keletuǵın táreplerin bassılıqqa aladı.

F.Bopptıń «Salıstırmalı grammatika» miynetinde salıstırılıp atırǵan tillerdiń seslik sisteması hám jazıwına qısqasha sıpatlamadan soń «Túbir sózler tuwralı» degen bap berilgen. Bul bapta ol óziniń túbir morfema tuwralı teoriyasın bayan etedi. Hind grammatistleriniń táliymatına súyengen túrde, hind-evropa tillerinde sózler dáslepki waqıtlarda bir buwınlı feyil hám almasıq túbir morfemalar bolǵan degen pikirdi bildiredi. Feyil sózlerdiń tiykarında atlıq hám kelbetlik sózler, almasıqlardıń tiykarında tirkewish, dáneker, janapaylar kelip shıqqan dep kórsetedi.

F. Bopp tárepinen qoılangan metodtıń mánisi-bir tildegi grammatikalıq formanı-yaǵnıy feyil formaların basqa tildegi formalarǵa salıstırıw arqalı olar arasındaǵı uqsashlıq hám ózgeshelikler anıqlanadı. Bul lingvistikalıq izertlewler ushın jańa usıl bolıp F. Bopptıń salıstırmalı-tariyxıy metodqa tiykar salıwına alıp keldi.

Óziniń «Salıstırmalı grammatika» miynetine kiris sózinde «Bul kitapta men atı atalǵan tiller organizmindegi barlıq tuwısqanlıq qatnaslardı salıstırmalı bayanlawǵa, mexanikalıq nızamların hám grammatikalıq qatnaslardı ańlatatuǵın formalardıń kelip shıǵıwın izertlewge háreket etemen», – dep jazadı.

Fridrix Shlegelden keyin túbir morfema teoriyasına baylanıslı F. Bopp tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasaydı. Tiykarǵı úsh tipti kórsetedi:

1) Túbir tiller. Bul tipke qıtay tilin kirgizedi. Bul tiptegi tillerde túbir morfemanıń qurtılısında ózgeris bolmaytuǵının kórsetedi.

2) Birigiwshi tiller, yaǵnıy hind-evropa tilleri. Bul tillerde feyil hám almasıq tiykarındaǵı bir buwınlı sózlerdiń birigiwshiligi nátiyjesinde jańa mánili sózler payda boladı.

3) Keminde úsh dawıssız sesten turatuǵın túbir morfemalı tiller. F. Bopp bul tipke semit tillerin kirgizedi. Túbir morfemanıń qurılısında ózgeris júzege keliwi menen sózler máni ózgesheligine ushiraytuǵının bildiredi. F. Boppın tillerdi izertlew tiykarında adamzat sanası hám ruwxınıń tábiyatın túsiniwge umtılwı tek ǵana V. Gumboldt hám Fridrix Shlegeldiń til filosofiyasınıń tásirinde emes, al universal grammatika, yaǵnıy Por-Royal grammatikasına da baylanıslı edi.

F. Boppın til bilimi tariyxındaǵı ilimiy xızmeti sonnan ibarat, ol hind-evropa tilleriniń grammatikalıq qurılısındaǵı genetikalıq jaqtan ortaǵ elementlerdi topladı hám sistemalastırdı; Hind-evropa tilleriniń salıstırma-grammatikasınıń bunnan bılay rawajlanıwına tásir jasaǵan morfologiyalıq formalarınń sáykesligi kestesin islep shıqtı. F. Boppın izertlew jumısları sol waqıtları til biliminde ústelik etip turǵan tereń ilimiy bolmaǵan F. Shlegeldiń romantikalıq koncepciyasına salıstırǵanda metodikalıq jaqtan progressiv áhmiyetke iye boldı. F. Shlegel dúnya tilleriniń tipleri tuwralı teoriyanı 1808-jılı járiyalanǵan «Hindlerdiń danalıǵı hám tili tuwralı» degen miynetinde bayanlaydı.¹ Ol dúnya tillerin tipologiyalıq jaqtan eki tipke ajıratadı. Birinshi-organikalıq tiller, yaǵnıy flektiv tiller, ekinshisi jalǵamalı tiller. Ol flektiv tipti eń joqarǵı tip dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, flektiv tiller materialdıń hám ruwxtıń birligin ózinde saqlaydı. Bul tiptegi tiller qurılısınıń organikalıq birligi forma hám mazmunınıń sáykes keliwinde kórinedi.

F. Shlegel organikalıq (flektiv) tillerge latin, grek, á sirese ata til esaplangan sanskrit tillerin kirgizedi. Onıń romantikalıq teoriyası boyınsha, hind-evropa tilleri birden hám tayar halında joqarı jetiliskeń túrinde payda boldı. Bunnan keyin rawajlanıwdaǵı dáslepki garmoniyanıń buzılıwı yaǵnıy tayar bir tildin mayda shaqapshalardıń bóliniwine alıp keldi, – dep tastıyıqladı. F. Bopp bul pikirge sın kózi menen qaradı. Óziniń izertlewlerinde til mexanizminiń dáslepki halatınan áste aqırın hám basqıshpa-

¹ Schlegel F. Über die Sprache und Wesheitder Indier-Heidelberg. 1808.

basqısh ózgerip barıwı menen birge, mexanikalıq birikpeler menen almasıw dástúri júzege kelip, sonıń nátiyjesinde jańa organizm-jańa tillerdiń payda bolıp hám rawajlanıp baratuǵının anıqladı. Til organizminiń qáliplesiwi qatań til nızamları tiykarında júzege asadı.

Sonlıqtanda hár qanday ilimiy izertlewdiń tiykarǵı maqseti hár bir tillik seymalardıń tın bolǵan tillik nızamlılıqlardı anıqlaw bolıp tabıladı dep esapladı. F.Bopp óziniń miynetlerinde morfologiyalıq qurılıstı analizlew tiykarında hind-evropa tilleriniń tuwısqanlıǵı gipotezasın ilimiy túrde dálilleđi. Bul gipotezanıń tiykarında hind-evropa tillerinde ayırım uqsas tillik qubılıslardıń bar ekenligi tuwralı pikir emes, al olardıń grammatikalıq sistemasınıń bir ekenligin anıqladı.

§ 18. Rasmus Kristian Rask

Rasmus Kristian Rask (1787-1832) Kopengagen universitetin pitkeren. 1811-jılı «Eski arqa (avtor bul termindi skandinaviya mánisinde qollanǵan) yamasa island tili boyınsha qollanba» degen miyneti járiyalanǵan. 1812-1814-jılları Islandiyada úsh jıl jasaydı. Bul jerde ol island ádebiy shólkemin dúzdi. «Kishi hám úlken Edda» jurnalların shıǵardı. Usı jılları eski island tili, tariyxı hám ádebiyatı boyınsha materiallar toplaydı. Rasmus Rasktıń tillerdi salıstırmalı izertlew tarawındaǵı eń tiykarǵı bul miyneti 1814-jılı jazılıp «Island tiliniń payda bolıwı yamasa eski arqa tili boyınsha izertlewler» degen atamada 1818-jılı járiyalanadı. Rasktıń bul miyneti dat tilinde jazılǵanlıǵı sebepli Evropa ilimiy jámiyetshiligine keshigińkirep tanıldı. Rask bul miynetinde got (ol german tillerin ańlatıw ushın bul termindi qollanǵan.) tilleri menen frakiy tilleriniń (latin hám grek tillerin ańlatıw ushın bul termindi qollanǵan) tuwısqanlıǵın dálilleđi.

Ol shıǵıs hind-evropa tillerin úyreniw máqsetinde Indiyaga sapar etedi. Jol boyı Peterburg, Moskva, Kavkaz hám Iranda boladı. Ol Indiyada eki jıl jasaydı. Dáslep Bombayde musılman dinindegi parsılar arasında, soń Ceylon atawlarında buddistler arasında jasaydı. Indiyada jasaǵan dáwirinde inglis tilinde shıǵıs

tilləri boyınsha, öz vatanına kelgennen keyin zend tili boyınsha izertlewlerin járiyaladı.

Rasmus Rask ispan, Italiyan, friz, eski inglis, shved h.t.b. tiller boyınsha kóp sanlı grammatikalıq miynetler járiyaladı. Ol 25 ten aslam tildi bilgen. Til biliminiń rawajlanıwında R.Rasktıń qollanǵan izertlew metodikası da qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Bul island tilin tuwısqanlıq dárejesine qaray izbe-izlikte basqa tillerge salıstırıw usılı bolıp esaplanadı.

Ol dáslep island tilin aymaqlıq jaqtan jaqın jaylasqan grenland, kelt, bask, fin tilleri menen salıstırıp ayırım sózlerdi esaplamaganda bul tiller ortasında tuwısqanlıq qarım-qatnastıń joq ekenligin aytadı.

Bunnan soń island tilin slavyan, latısh, litov tillerine salıstırıp, bul tillerdiń hind-evropa tilleri semyası qurılısındaǵı ornın kórsetedi. Onıń juwmaǵında avtor, eski arqa (skandinaviya) hám got tilleri bir shaqanıń putaqları bolsa, slavyan tilleri menen baltik tilleri-eski frakiy shaqasınan ósip shıqqan, – degen juwmaqqa keledi.

Tillerdi salıstırmalı úyreniw mashqalaları tuwralı avtor óziniń kóz-qarasların bildiriip, tillerdegi leksikalıq sáykeslikler júdá isenimli bola bermeytuǵının aytadı. Sebebi hár qanday sóz bir tilden ekinshi tilge ózlestiriliwi múmkin. Sonlıqtan da leksikalıq sáykeslikler tiykarında tillerdiń genetikalıq kelip shıǵıwın tolıq mánisinde dálillew qıyınshılıq tuwdıradı. Al tillerdiń tuwısqanlıǵın dálilleytuǵın tiykarǵı kórsetkish, fonetika-grammatikalıq sáykeslikler bolıp tabıladı, – dep juwmaq jasaydı.

§ 19. Yakob Grimm

Yakob Grimm (1785-1865) – kórnekli nemis ilimpazı, salıstırmalı - tariyxıy metodtıń tiykarın salıwshılardıń biri, german tilleriniń birinshi salıstırmalı grammatikasınıń avtorı.

Ol Germaniyanıń Ganaw qalasında tuwılǵan. Dáslep Kassel qalasındaǵı liceyde, soń Marburg universitetiniń yuridika fakultetinde oqıǵan. Biraq ta Yakob Grimmniń filologiyaǵa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵanlıǵı sebepli óziniń ómirin til hám

ədəbiyatqa bağışladı. 1830-jılı Gettingen universitetiniñ nemis tili hām ədəbiyatı kafedrasınıñ başlığı bolıp tayınlanadı. 1840-jılı Bernen universiteti professorı lawazımına saylanadı. Yakob Grimmniñ barlıq döretiwshilik xızmeti tuwısqan inisi Vilgelm Grimm (1786-1859) menen tuğız baylanış. Olar liceyde hām universitetde birge oqıdı. 1813-1816-jılları «Altdutsche Walder» jurnalın şıǵardı. Bul jurnalda eski nemis awılları, tariyxı hām avtorlar jıynaǵan nemis folklorınıñ ülgileri járiyalandı. Olar birlikte nemis tiliniñ sózligin tayarladı. Házirge shekem dúnya ədəbiyatında «Tuwısqan Grimm ertekleri» keñnen málim.

Y. Grimm orta ásirlerdegi jazba estelikler boyınsha izertlew jumısların alıp bardı. 1811-jılı jazılǵan «Eski nemis maysterzangi haqqında» miynetinde eski nemis ədəbiyatın dáwirlestirdi. 1834-jılı «Rein schart Tuchs» kitabın járiyaladı, onda Y. Grimmniñ romantizm aǵımı tásirindegi kóz-qarasları sáwlelengen.

Tórt tomlıq «Nemis grammatikası» miyneti Y. Grimmniñ til bilimi tariyxındaǵı eñ tiykarǵı miyneti esaplanadı.¹ Onıñ I tomu fonetikanı izertlewge aralıp 1819-jılı, morfologiyanı izertleytuǵın II tomu 1822-jılı, sóz jasalıwdı izertleytuǵın III tomu 1831-jılı, sintaksis máselelerin sóz etetuǵın IV tomu 1837-jılı járiyalanǵan. F. Bopptan ózgesheligi Y. Grimm fonetika hām sintaksis máselelerin tereñ izertleydi.

Yakob Grimmniñ «Nemis grammatikası» miynetiniñ járiyalanıwı tillerdi salıstırmalı izertlew teoriyası hām ámeliyatına kúshli tásir jasadı. Ol ózine shekemgi universal, logikalıq grammatizm hām basqa da XVIII ásirdegi lingvistlerge salıstırǵanda jaña metodtı qollandı. Hátte ózi menen qatar jasaǵan F. Bopp, R. Rask sanskrit, eski grek hām latin jazba esteliklerine házirgi tillerdi salıstırmalı izertlegen bolsa, Yakob Grimm tek házirgi tillerdi, onda da german tilleri hām onıñ dialektleri materialların salıstırmalı baǵdarda úyrendi.

Ol bılay jazadı: «Ádette grek hām latin jazba esteliklerinde jumсалǵan sózler hām grammatikalıq formalardı ideallaştırıp olarǵa

¹ Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. –Gottingen., 1819-1837.

háwesimiz keledi. Negizinde nemis xalqınıń awızeki sóylew tili hám dialektleri materialların tereńirek izertlew arqalı bul sóz hám grammatikalıq formalardı onnan tabıw múmkin».

Solay etip, nemis romantizminiń wákili Yakob Grimm konkret tillik materiallar tiykarında F. Shlegeldiń teoriyalıq kóz-qaraslarına qosıladı. Yakob Grimmniń óz milleti hám milliy tiliniń tariyxına qızıǵıwshılıǵı kúshli, onı romantizm ruwxında bayanlaydı.

Y. Grimm adamzat tiliniń payda bolıwı hám rawajlanıwı máselesine óziniń kóz-qarasın bildirip, onıń tiykarǵı úsh basqışın kórsetedi:

Birinshi basqışqa – túbir hám dórendi sózlerdiń payda bolıw hám qalıplesiwi, sózlerdiń erkin dizbeklesiwi, kóp sózlilik hám muzikalılıq tán; ekinshi basqış – fleksiyanıń rawajlangan dáwiri, tildiń poetikalıq jetilisiwi; úshinshi basqış – oy-pikirdiń ayqınlıǵına yaǵnıy analitikaǵa umtıw basqışı. Avtordıń pikirinshe, ekinshi basqıştaǵı tillerge sanskrit, zend, eski grek tilleri kiredi. Úshinshi basqıştaǵı tillerge házirgi inglis, hind, parsi, jańa grek, roman hám german tillerin kirgizedi. Keleshekte analitikalıq qurılısqa iye ingliz tiliniń jer júzine keń tarqalatuǵının aldın ala seze bildi. Grammatikalıq formalardı salıstırıw hám olar arasındaǵı genetikalıq tuwısqanlıqtı dálillewge umtılgan F. Bopptan,

Y. Grimmniń ózgesheligi, ol seslik ózgerislerge tiykarǵı dıqqattı awdardı. Bul ásirese ablaut qubılısı, yaǵnıy túbir morfemadaǵı dawıslı seslerdiń almasıw qubılısına baylanıslı bildirgen pikirlerinde kórinedi. Y. Grimmniń pikirinshe, ablaut-nemis tiliniń grammatikalıq qurılısınıń tiykarın quraydı, ishki sóz jasalıw – dep atap kórsetedi. «Ablaut – nemis tili ruwxın sáwlelendiriwshi forma». Onıń kórsetiwinshe, ablaut nemis hám basqa da german tillerin háreketke keltiriwshi kúshi.

Yakob Grimmge shekem dawıslılardıń almasıp qollanıwın (ablauttı) XVIII ásirde golland ilimpazı Lambert te Kate de kórsetken edi. Ol óziniń 1723-jılı járiyalanǵan «Tómengi nemis tilin úyreniwge kirisiw» miynetinde german tilleri qurılısında túbir morfemada dawıslı seslerdiń ózgeriw qubılısın birinshilerden bolıp atap ótedi. Ol eski german tilleri - gott, nemis, anglosakson, island

tillerindegi feyil sózlerdiń qurılısındaǵı seslerdiń almasıwın úyrendi. Yakob Grimm 1851-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı haqqında» degen miynetinde lingvistika menen botanika, zoologiya bir-birine salıstırıladı. Tildiń rawajlanıwı tábiyattıń qatań nızamlarına baǵınadı, – degen pikirdi bildiredi.

Yakob Grimmniń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındaǵı tiykargı xızmetleriniń biri seslerdiń almasıp qollanıw nızamlılıqların anıqlawı bolıp tabıladı. Ol óz dáwirindegi til bilimi teoriyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı, lingvistlerdiń keyingi áwladlarınıń qalıplesiwine tásir jasadı. Onıń ilimiy dóretiwshilik xızmetiniń áhmiyetli tárepleriniń biri – awızeki sóylew tilleri, dialektlik materiallardı izertlew tiykarında hár bir milliy tillerdiń izertleniwine túrki jasadı.

§ 20. Aleksandr Xristoforovich Vostokov

Rossiyada salıstırmalı-tariyxıy slavyan til biliminiń qalıplesiwinde orıs akademigi A.X. Vostokovtıń (1781-1864) miynetleri belgili orındı iyeleydi.

A.X. Vostokov (Ostennek) Ezel atawında Arensburgte tuwıldı. 1787-jılı Peterburgtaǵı Kadet korpusına oqıwǵa kiredi. 1794-jıldan baslap kórkem óner Akademiyasında oqıwın dawam etedi. Ol jaslayınan sóz ónerine qızıqsınadı. Orıs xalıq qosıqları, naqıl-maqalların jıynadı. Orıs xalıq sóylemlerin úyrendi, orıs tiliniń etimologiyalıq sózligi ústinde kóp jıllar miynet etti. Sankt-Peterburgta Imperatordıń kitapxanasında qol jazbalar bólimi baslıǵınıń járdemshisi bolıp jumıs islewi oǵan eski slavyan qol jazbaların tereń úyreniw múmkinshiligin beredi.

Vostokovtıń dáslepki izertlewinen-aq, onıń til bilimindegi jańa aǵım salıstırmalı-tariyxıy til bilimi aǵımınıń wákili ekenligi kózge taslanadı. Tillerdiń tuwısqanlıǵın dábillew ushın sózlerdi «birinshi dárejeli sózler», «ekinshi dárejeli sózler» ge ajıratadı. «Birinshi dárejeli sózler» toparına atlıq, kelbetlik, sanlıq hám almasıq sózlerdi kirgizedi, ekinshi toparına feyil, kómekshi sózler, tańlaq hám eliklewishlerdi kirgizedi. Onıń dáslepki miynetlerinde sanskrit

tili tilge de almbasa, al keyingilerinde F. Shlegel, ásirese, F. Adelungtıń miynetleri menen tanıs ekenligi málim boladı.

A.X. Vostokovtıń «Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti onıń ilimiy miyraslarınń ishinde belgili orındı iyeleydi. Bul miynette slavyan tilleriniń grammatikalıq qurılısı salıstırmalı baǵdarda úyrenilip, slavyan tillerinde birinshi máртебе salıstırmalı metod qollanılǵan.

«Slavyan tili tuwralı pikir júrgiziw» miyneti qurılısı jaǵınan eki bólimnen ibarat: 1) Pikir júrgiziw; 2) Ańlatpa; «Pikir júrgiziw» bóliminde shirkew slavyan tiliniń rawajlanıwınıń tiykarǵı úsh basqıshı bar ekenligin kórsetedi. Birinshi basqısh-eski dáwir, IX-XIV ásirler; ekinshi basqısh-XV-XVI ásirler; úshinshi basqısh-XVI ásirden keyin payda bolǵan jazba esteliklerdi óz ishine aladı. Ásirese, úshinshi basqıshta baspadan shıǵarıılǵan diniy kitaplardı keń túrde analiz jasadı.

A.X. Vostokovtıń bul miyneti hind-evropa tilleri seymyasınıń bir toparınıń (slavyan toparı) tariyxıy fonetikasi boyınsha júrgizilgen ilim izertlew jumısı. Bul miyneti bir tárepien slavyan hám orıs tili tariyxın dáwirlestiriw, eski orıs tiliniń shirkew slavyan, polyak hám slavyan tillerine qatnasına baylanıslı jasaǵan ilimiy juwmaqları menen bahalı bolsa, ekinshi tárepten tuwısqan tillerdi anıqlawı menen qunlı.

A.X. Vostokov kóp sanlı shákirtler tayarladı. Olardıń ishinde P. Shafarik, V. Kopitar, F. Mikloshich (1813-1891, Vena universiteti professorı) ajralıp turadı. Pavel İosif Shafarik Vostokovtıń eń talantlı shákirti bolıp, ol salıstırmalı-tariyxıy metodtı slavyan tilleri hám ádebiyatın úyreniwge qollandı. Ol serb hám chex tillerin izertlew obyektı etip aldı. Shafariktıń chex tili grammatikasınıń tásirinde 1863-jılı A. Maleckiydiń polyak tili grammatikasi, 1856-jılı M. Gattaldıń slavyan tili grammatikasi, 1864-jılı X. Danilichtıń serb tili grammatikasi, F.I. Buslaevtıń 1858-jılı orıs tili grammatikasi boyınsha miynetleri payda boldı.

§ 21. XIX ásir ortasındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi

XIX ásirdeń ortasında ilimpazlar ózleriniń izertlew jumısların salıstırmalı-tariyxıy metodologıyanı jáne de tereńlestiriw, ilimiy mashqalalar sheńberin keńeytiw, izertlew usılların jáne de jetilistiriwge baǵdarladı.

Bul dáwirde sońǵılıǵında til bilimindegi belgili bir aǵımlarǵa tiykar salǵan A.F.Pott, G.Kurcius, A.Kun, T.Benfey, A.Shleyxer, I.Smidt h.t.b. ilimpazlar izertlew jumısların alıp bardı.

Olar birinshiden, hind-evropa tillerindegi sóz ózgeriwshı affikslerdiń, ásirese, feyillerdiń bet-san kategoriyasındaǵı qosımtalar arasındaǵı uqsaslıqlardı anıqlaw, ekinshiden, sózlik quramdaǵı ortaқ sózlerdi anıqlaw, úshinshiden, bul tillerdiń seslik sistemasındaǵı seslik sáykesliklerdi izertlewge umtıldı.

Avğust Fridrix Pott (1802-1887) óziniń izertlewleri arqalı ilimiy etimologiyaǵa tiykar saldı. Ol ilimpazlar arasında birinshilerden bolıp ózara tuwısqan tiller hám til birlikleri arasındaǵı seslik sáykesliklerdi tereń izertlew zárúrliǵin bildirdi. Tuwısqan tillerdegi sózlerdiń seslik qurılısın qatań hám tereń bilmey turıp etimologiyalıq izertlewler alıp barıw múmkın emesliǵın kórsetti. Eger de bul jaǵdaylar esapqa alımbay etimologiyalıq izertlewler júrgizilse, onda ol hesh qanday dálillew kúshine iye emes, tek ótkir pikirilik tarawındaǵı shıǵıw bolıp qaladı, – dep atap ótti. Seslik nızamlar degende Pott - tildiń seslik quramınıń fiziologiyasınan kelip shıǵatuǵın nızamlardı názerde tutadı. Til biliminde XX ásirdeń basında payda bolǵan mladogrammatistler aǵımı A. F. Pottı ózleriniń táliymatınıń irge tasın qalawshı sıpatında atap ótedi. 1833-1836-jılları járiyalanǵan eki tomlıq «Этимологические исследования в области индоевропейских языков, с упором на переход звуков в санскрите, греческом, латинском, литовском и готском» miyneti eń tiykarǵı miyneti bolıp tabıladı¹.

¹ Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littaunischen und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836

Georgiy Kurcius 1820-jılı Germaniyada tuwılıp, 1885-jılı qaytı bolğan. Jas waqtınan baslap F. Bopp hám V.Gumboldtın ideyaları menen qızıqsınadı hám ózin olardıń isin dawam ettiriwshi esaplaydı. G.Kurcius salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń jetiskenliklerin klassikalıq tiller, ásirese grek tilin izertlewge qollanıwǵa umtıldı. Onıń tiykarǵı miynetini 1858-1862-jılları Leypcigte járiyalanǵan eki tomlıq «Grek etimologiyası tiykarları» dep ataladı.¹ İlimiy áhmiyeti jaǵınan qunlı jáne bir miynetini 1873-1876-jılları Leypcigte eki tom túrinde járiyalandı. Bul miynet «Grek tilindegi feyil» dep ataladı.

Kurcius óziniń bul eki miynetinde de tildiń seslik sistemasın tereń izertlewge umtıladı. 1870-jılı Saksoniya korollığı ilimiy jámiyetiniń tariyx-filologiya bóliminde jasaǵan bayanatında, «XIX ásirdiń 40-jıllarınan baslap tilshilerdiń jas áwladı seslik nızamlıqlar, sáykeslikler hám olardıń sebeplerin qatań baqlawdı ózleriniń tiykarǵı lozungi sıpatında kóterip shıqtı», – dep tastıyıqladı.

Kurcius til tariyxın aǵa-inili Avgust hám Fridrix Shlegel menen V.Gumboldt koncepciyalarına sáykes eki dáwirge bóledi. Birinshisi, rawajlanıw, ósiw dáwiri, ekinshisi, qartayıw hám eskiriw dáwiri. Kurciusta F.Boppqa salıstırǵanda da tábiyiy ilimler terminologiyasınıń til bilimine qollanıw basım.

A.Kun (1812-1881) til biliminde eki aǵımın tiykarın salıwshi esaplanadı. Birinshisi – lingvistikalıq paleontologiya, ekinshisi – salıstırmalı mifologiya. Sonıń menen birge ol «Salıstırmalı til bilimi jurnalı» ın shólkemlestirdi. («Zeitschrift Fur vergleichende Sprachor schund»). Ol tiykarınan eski tillerdi salıstırmalı-tariyxıy baǵdarda izertledi.

T. Benfey 1809-jılı tuwılıp, 1881-jılı qaytı bolğan. Ol ulıwma til bilimi boyınsha belgili qánige, hindtanıwshi, lingvistikalıq paleontologiya hám salıstırmalı mifologiyanıń tiykarın salıwshulardıń biri. Onıń jumısları grek tiliniń grammatikası, leksikası hám sanskrit tillerin izertlewge arnalǵan.

¹ Curtius G. Grundzude der griechischen Etymologie. T.1-2,-Leipzig., 1858-1862.

Qadagalaw ushin sorawlar

1. Tildi salıstırmalı-tariyxıy kóz-qarastan izertlew zárırlıgı tuwralı ideyalar qashan payda bola basladı?

4. Hind-Evropa tilleriniń tuwısqanlıgı tuwralı máselelerdi kóterip shıqqan dáslepki ilimpazlar kimler?

5. «Hind-Evropa» tilleri termininiń qollanıwına tiykar salǵan ilimpaz?

6. F.Boppıń salıstırmalı-tariyxıy til bilimi baǵdarında jazılǵan qanday miynetleri bar?

7. F.Shlegel dúnya tilleriniń tipologiyalıq jaqtan neshe toparǵa ajıratadı?

8. R.Raskıń salıstırmalı-tariyxıy til bilimi boyınsha jazılǵan qanday miynetleri bar?

9. German tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy kóz-qarastan kimler izertlegen?

10. Yakob Grimmiń salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı xızmetleri qanday?

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыу қолланба. - Ташкент: «Фан», 2006.

2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыу қолланба. - Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2013.

3. Алтатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. -М., 1999.

4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.

VI BÖLİM. XIX ÁSİRDEĞİ TİL FİLOSOFİYASÍ

Joba:

1. *Romantizm ağımı*
2. *Naturalizm ağımı*
3. *Ulıwma til bilimi koncepciyasının qalıplesiwi. V. Gumboldt*
4. *Psixologiyalıq ağım. G.Shteyntal*
5. *Vilgelm Vundttıń til filosofiyası*
6. *A.A.Potebnyanıń til filosofiyası*

XIX ásirde tiykarınan hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikasın izertlew menen birge, tildiń antologiyasın filosofiyalıq túsindiriw qatar alıp barıldı.

Bul ađımniń tiykarǵı wákilleri – I.Gerder, A.Shlegel, A.Shleyxer, V.Gumboldt, G.Shteyntal, A.A.Potebnya, V.Vundt h.t.b. Olardıń miynetlerinde tildiń tábiyatın hám onıń oylawǵa qanasın anıqlaw, tildiń ulıwma teoriyasın qalıplestiriw hám tildiń rawajlanıwı teoriyasınıń tiykarǵı principlerin islep shıǵıw máseleleri izertlenildi.

Tábiyiy pánler tarawındaǵı sońǵı ashılıwlardıń nátiyjesinde XIX ásirdeń 50-60-jılları til biliminde naturalizm ađımı qalıplese basladı. Bul ađımniń kórnekli wákili – hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikası boyınsha fundamental miynetleri menen keńnen belgili Avgust Shleyxer boldı.

Bul máselelerdi izertlewde V.Gumboldttıń ornı ayrıqsha boldı. V.Gumboldttıń lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildiń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵın pütün lingvistikalıq sistemani, tildi sol tilde sóylewshi xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómiri menen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldttıń kórkem óner filosofiyasına qızıǵıwshılıǵı onı F.Shelling penen jaqınlastıradı. V.Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshları ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilip turadı.

Ol kórkem – óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hám olar adamzat dóretiwshiliginiń ayırıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń realıǵına iye bolatuǵının anıq túsindi.

Usı kóz-qarastan shıǵa otırıp, V. Gumboldt tildi jámiyetlik qubılıs hám adamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın saldı. Bui dáwirdegi til bilimi de XVIII ásirdiń sońǵı shereginde payda bolıp XIX ásirdeń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizm aǵımınıń tásirinde boldı.

Romantizm aǵımı wákileri til tańbalarınń mánsi hám funkcionallıq ózgeshelikleri, hár qıylı tańbalıq sistemalar hám olar arasındaǵı baylanıslardı izertlewge úlken diqqat awdardı.

XIX ásirdeń 60-jılları ideyalıq hám absolyut sana tuwralı usı dáwirge shekemgi ilimiy kóz-qaraslarǵa salıstırǵanda, ruwxıy dúnyanıń individual-psixologiyalıq mexanizmin izertlewge qızıǵıwshılıq kúsheydi. Sonlıqtan da ilimpazlardıń izertlew obyektı ulıwmalıqtan individtiń jeke psixikalıq häreketiniń mexanizmin, yaǵnıy jeke ruwxıy izertlewge baǵdarlandı.

Bul dáwirde individual psixologiyanıń tiykarları qalıplese basladı. Til biliminde tildi individual-psixikalıq qubılıs sıpatında izertlewler payda bola basladı. Solay etip, til biliminde psixologiyalıq aǵım payda boladı. Bul aǵımınıń tárepdarları hár qanday tillik analizdiń tiykarında sóylewshı individtiń sanasındaǵı psixikalıq procesler turıwı tiyis dep tastıyıqladı. Ilimiy kóz-qaras sıpatında qalıplesken psixologizm G.Shteyntal, I. A. Boduen de Kurtene, A.A. Potebnya kibi ilimpazlardıń da koncepciyalarınń ajıralmas bólegi esaplanadı. A.A. Potebnya V. Gumboldtıń kóz-qaraslarına kritikalıq qatnas jasay otırıp til hám oylaw mexanizminiń ózara tásin izertlewdi wazıypa etip qoyadı.

Psixologiyalıq kóz-qaraslardıń tási menen XX ásirdeń basında til biliminde mladogrammatizm (jas grammatistler) aǵımı qalıplesti, olar ózleriniń miynetlerinde naturalizm aǵımın qattı sıǵa aladı.

§ 22. Romantizm ağımu

Evropada romantizm öz aldına ideologiyalıq ağım sıpatında payda boldı. F.Shellingtin «Transcendental idealizm sisteması» miyneti Germaniyada romantizm ağımunın payda bolıwına alıp keledi. I. Kant, F.Shiller, I. Fixtenin filosofiyalıq koncepciyalarına tiykarlangan F.Shellingtin «Filosofiya öneri» miynetinde romantizm ağımunın tiykarǵı kóz-qarasları bayanlangan edi. Germaniyadaǵı romantizm ótken dáwirde ideallastırdı, eski dáwirdegi tábiyat, diniy isenim h.t.b. máselelerdi romantikalıq kóz-qarasta bayanladı.

Til biliminde romantizm ağımunın kórinisleri salıstırmalı til biliminiń dáslepki bashqıshlarında payda boldı, yaǵnıy hind-evropa tillerin bir-birine salıstırmalı úyreniw tiykarında olar arasında uqsashlıq belgiler anıqlanıp barıldı hám bul tillerdiń barlıǵınıń áyyemgi dáwirdegi ájayıp bir derekten kelip shıqqanlıǵın romantikalıq ruwxta bayanlaw túrinde kórinde.

Fridrix Shlegel, Avgust Shlegel, Yakob Grimm hám basqa da tilshi ilimpazlar mádeniyat tariyxı máseleleri menen qızıqsındı. Olar áyyemgi dáwir mádeniyatın tereń úyreniwge umtıldı hám sol dáwirlerdi ideallastırıp kórsetiwge háreket etti. Olar til bilimindegi romantizm ağımunın wákilleri boldı.

Romantizm ağımunın wákilleriniń biri – **Iogann Gotfrid Gerder** (1744-1803) boldı. Ol belgili nemis oyshılı, kórkem-óner izertlewshisi, jazıwshı hám lingvist boldı. Onıń áyyemgi dáwirdegi klassikalıq mádeniyatqa qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. Tildi millet, xalıqtıń ruwxınıń sáwleleniwı dep esapladı. Ol óziniń «Tildiń payda bolıwı tuwralı traktat» miynetinde adamnıń sóylew tili óziniń ishki tábiyiy talapların júzege asırıw quralı sıpatında adamzat payda bolǵannan berli birge jasaydı, – degen pikirdi bildiredi.¹

Gerderdiń pikiri boyınsha, «dáslep til payda bolǵan, soń adamzat poeziyanı dóretken. Poeziya adamnıń ruwxıy rawajlanıwı hám ósiwiniń kórsetkishi».

¹ Herder J.G. Abhandlung uber den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

«Til barlıq adamzattı biriktiriwshi kúsh. Til ayırım xalıqtı, ayırım milletti basqa barlıq xalıqlar, milletler menen baylanıstıradı. Tilde jeke millet hám barlıq adamzat jámiyetine tán belgiler sawleleniwin tabadı», – dep jazadı.

Sonday-aq, Gerder til adamnıń psixikalıq qurılısınıń ayrıqsha bir ónimi sıpatında rawajlanadı, adamǵa tábiyat tárepinen miyrasqa berilmeydi, – degen pikirdi bildiredi. Tildin mánisi hám payda bolıwı tuwralı Gerderdin bildirgen pikirleri ózinen keyingi dáwirdegi filosof, psixolog hám tilshilerge belgili dárejede tásir jasadı.

Fridrix Shlegel tiykarınan antik dáwirdegi ádebiy miyraslardı izertlewge umtıldı. Ol óziniń «Filologiya tuwralı» degen miynetinde abstrakt filologiyadan áyyemgi dáwirdi izertleytuǵın konkret tábiyiy filologiya ótiw zárúrligin aytadı.¹

Óziniń «Grek hám rimlilerdin poeziyası tariyxı» miynetinde hár qanday filologiyalıq izertlewdiń tiykarı tariyx bolıwı kerek, onı izertlewshi filolog-tariyxshı filosof bolıwı kerek, – degen pikirdi bildiredi.

XIX ásiridin I yarımındaǵı salıstırınalı-tariyxıy til biliminiń «til bilimindegi filosofiya dáwiri» dep atalıwı da F. Shlegeldin usı kóz-qaraslarının tásirinde boldı.

F. Shlegeldin 1808-jılı járiyalanǵan «Hindlerdin danalıǵı hám tili tuwralı» degen miyneri til biliminde romantizm aǵımınıń qalıplesiwine kúshli tásir jasadı². Bul miynet til bilimindegi romantizminin manifesti esaplanıp, onıń tiykarında XIX ásiridin birinshi yarımındaǵı kópshilik tilshilerdin kóz-qarasları qalıplesti.

Romantiklerdin eń joqarı sıyınatuǵın obyektini óziniń tili hám folklori arqalı ózgeshelenip turatuǵın xalıq, millet boldı.

Tuwısqan Vilgelm hám Yakob Grimmler nemis tili grammatikasın úyreniw ushın folklorlıq esteliklerdin tilin úyreniwge umtıldı.

1812-jılı járiyalanǵan V. Gumboldtın «Basklardin jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınin tásiiri seziledi. V. Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı

¹ Shlegel F., Zur Philologie. Sammtliche Werke. Bd. 15.-Wein., 1846.

² Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg., 1808.

hâm ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gılt bolıwı kerek», – dep jazadı.

Ulıwma alganda, til bilimindegi romantizm aǵımınıń wákilleri, hind-evropa tilleri ushın ortaq ata tildi (prayazık) tabıw, qayta tiklewge umtıladı. Ata tilde sóylegen xalıqtıń, qawimniń kún kórisi, mádeniyatı menen qızıqsınadı, olardı ideallastıradı.

§ 23. Naturalizm aǵımı

Naturalizm aǵımı XIX ásir til biliminiń kórnekli wákilleriniń biri, Ien universiteti professorı Avgust Shleyxerdiń (1821-1868) atı menen baylanısh. Ol ulıwma til bilimi boyınsha jetik qanıge.

Bul ilimpazdıń dóretiwshilik xızmeti ilimiy oy órisiniń keńligi menen ajralıp turadı.

Onıń 1852-jılı járiyalanǵan «Shirkew slavyan tiliniń morfologiyası» miynetinde baltik hám slavyan tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha izertlewleri berilgen. 1855-1857-jılları «Litov tilin úyreniw boyınsha qollanba» miyneti dóretildi. 1861-jılı til biliminiń bunnan keyingi rawajlanıwına úlken tásir jasaǵan «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası kompendiyyi» miyneti járiyalandı¹.

Bul miynetinde avtor bay tillik materiallar tiykarında hind-evropa ata tilin (prayazık) tiklewge umtıladı. Fonetikalıq izertlewler bul miynettiń úshтен bir bólimin aladı. Avtor ata tilde 9 dawıshı, 15 dawıssız, ulıwma 24 ses qollanǵan dep kórsetedi. Bul juwmaqqa házirgi hind-evropa tillerindegi dawıshı hám dawıssız seslerdi bir-birine salıstırıw hám onı sanskrit tiline salıstırmalı izertlew tiykarında keledi.

Avgust Shleyxerdiń naturalistik kóz-qaraslarınıń ulıwma teoriyalıq baǵdarları onıń 1860-jılı járiyalanǵan «Nemis tili» miynetinde berilgen. Avgust Shleyxerdiń jetiliskeń naturalistik kóz-qarasları onıń sońǵı eki miynetinde bayanlanǵan. Onıń biri 1863-jılı járiyalanǵan «Darvin teoriiyası hám til tuwralı ilim» miyneti, ekinshisi 1865-jılı járiyalanǵan «Adamzattıń tábiyiy tariyxı ushın tildiń áhmiyeti» miynetleri bolıp tabıladı.

¹ Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. –Bonn., 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II.- Praga., 1856-1857.

Bul miynetlerde keyingi dáwirdegi tilshilerdiń tartıslarına sebepshi bolǵan fonetikalıq nızam tuwralı, analogiya tuwralı, tildiń sistemalıq xarakterı tuwralı pikirleri, tillerdi Sharız Darvinniń evolyuciyalıq táliymatına baylanıslı úyreniw boyınsha usınısları sáwleleniwın taptı. Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń dáslepki basqıshında hind-evropa tilleriniń tuwısqan tiller ekenligi, olardıń bir derekten kelip shıqqanlıǵı ilimpazlar tárepinen anıqlandı. Bul tillerdiń tuwısqanlıǵı endi gúman tuwdurmaydı, biraq qaysı derektiń tiykarında hind-evropa tilleri payda boldı degen máselede ilimpazlardıń pikirleri hár qıyılı boldı. XVIII ásirde Ulyam Džounz sanskrit, grek hám latin tilleri ortaǵ bir derekten payda bolǵan degen pikirdi bildirip edi. F. Bopp dáslep sanskrit tilinen payda bolǵan til tuwralı pikir aytsa, keyingi miynetlerinde sanskrit tiliniń áyyemgiligin hám onıń basqa tillerge tásinin júdá joqarı kótermelep jibermeu ushın sanskrit tili menen tuwısqan bolǵan qanday da bir basqa til tuwralı pikirlerin bildirdi. F. Shlegel sanskrit tili dáslep payda boldı, al basqa hind-evropa tilleri sonıń tiykarında qalıplesti, – dep esapladı.

Avǵust Shleyxerdiń dáwirine shekem-aq bir qansha ilimpazlar F. Shlegeldiń bul pikirin biykarladı. A. Shleyxer filosofiyalıq kóz-qaraslar keń, tábiyiy pánlerge qızıǵıwshılıǵı kúshli, hár tárepleme rawajlanǵan ilimpaz bolǵanlıqtan til bilimin tábiyiy ilimlerge baylanıslı izertlewge háreket etti. Ol tábiyiy pánlerdegi, ásirese biologiyadaǵı organizmniń ishki bólekleri, qurılısın izertleytuǵın morfologiyalıq táliymattı til bilimine qollanıp, sózdiń sırtqı formalıq belgileri jámlengen grammatikalıq formalar tuwralı táliymattı payda etti. A. Shleyxer bul tillik formalar dı evolociyalıq rawajlanıw baǵdarında úyreniwge umtıladı.

Solay etip, ol tábiyiy dúnyada ómir súretuǵın, adamnıń erkinen tısqarı óziniń obyektiv nızamları menen rawajlanatuǵın filosofiyalıq «tábiyiy organizm» koncepciyasını til bilimine qollanadı. Ol ayırım bir til yamasa til semyaların analizlewde de oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligin kórsetedi.

Tildiń seslik nızamlıqları, morfologiyalıq qurılısınıń ózgesheligi hám oǵan sistemalı qatnas jasawdıń zárúrligi A. Shleyxerge tillerdiń kelip shıǵıwı tuwralı klassifikaciyasını payda

etiwine alıp keldi. Shleyxerdiñ tillerdiñ payda bolıwı tuwralı klassifikaciyası boyınsha hind-evropa tilleri bir ata tildiñ (prayazık) tiykarında payda bolğan. Onnan soñ til semyalarına hám shaqapshalarına ajratılğan. A. Shleyxer óziniñ «Hind-evropa tilleriniñ salıstırmalı grammatıkası» miynetinde hind-evropa tilleriniñ tuwısqanlıǵın kórsetiwshi klassifikaciyanı beredi.¹

A. Shleyxer tildi tábiyiy dúnyadaǵı basqa da tiri organizmler sıyaqlı tábiyiy organizm esapladı. Xızmeti hám rawajlanıwı boyınsha til tábiyattıñ nızamlarına baǵınadı, – dep kórsetedi. Onıñ pikirinshe, til de biologiyalıq qubılıs, tuwıladı, rawajlanadı, óledi. Sonlıqtan da tildi izertlewde tábiyat nızamların basshılıqqa alıw kerek, – deydi. Tildegi ózgerisler adamlardan gárezsiz boladı, sonlıqtan da tildi biologiyalıq organizmler qatarına jatqarıw kerek, – dep esaplaydı.

A. Shleyxer hind-evropa tilleri semyasınıñ genetikalıq klassifikaciyasını jasıǵan dáslepki lingvistlerdiñ biri. Ol dúnya júzindegi hámme tiller ushın ortaқ – bir ata tildi (prayazık) qayta tiklew múmkin emesligin bildirdi. Ol F.Shlegeldiñ hind-evropa tilleriniñ hámmesi sanskrit tilinen kelip shıqqanlıǵı tuwralı pikirini biykarladı.

A. Shleyxer ózi islep shıqqan hind-evropa tilleriniñ genetikalıq klassifikaciyasına isengenligi sonsheli hind-evropa ata tilinde «Qoylar hám atlar» degen bir tımsaldı da jazdı.

Til bilimindegi A. Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımınıñ tiykarǵı teoriyalıq kemshilikleriniñ biri ol tildiñ jámiyetlik qubılıs ekenligin tán almaǵanı hám onıñ bárqulla rawajlanıwda bolatuǵının, adamzat jámiyetiniñ rawajlanıw nızamlarına baylanısh ekenligin tán almawı bolıp tabıladı. A.Shleyxerdiñ biologiyalıq koncepciyası onıñ shákirtleri Moric Rapptıñ 1840-jılı járiyalanǵan «Til fiziologiyası» hám 1852-jılı járiyalanǵan «Salıstırmalı grammatika tábiyiy ilim sıpatında» degen miynetlerinde dawam ettirildi.

Naturalizm mektebiniñ jáne bir wákili – **Maks Myuller**. Ol 1823-jılı tuwılıp, 1890-jılı qaytıw bolğan. Milleti boyınsha nemis,

¹ Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. -Weimar, 1861-1862.

inglis tili boyınsha qánige. Maks Myuller de til bilimi tábiyy ilimleriniń bir tarawı dep túsinedi. Biraq ol til biologiyalıq organizm degen pikirge qosılmaydı. Til biologiyalıq organizm emes, al oylawdıń quralı, til arqalı adamzat haywanatlar dúnyasınan ajralıp turadı, – dep kórsetedi. Tildi adamlar kúndelikli turmısta qollansa ǵana ol jasaydı, al qollanıwdan qalsa tildiń ólgeni dep túsindiredi. M. Myuller tildegi túrli qubılıslardı tildiń rawajlanıw tariyxı dep esaplamaydı, al biologiyalıq organizmdegi sıyaqlı jay ósiw dep kórsetedi. Maks Myuller hind-evropa tilleriniń klassifikaciyası boyınsha pikir bildirip, hind-evropa tillerin tiykarǵı eki-aziya hám evropa toparına bóliw zárúrligin bildirdi.

Avğust Shleyxer tiykarın salǵan naturalizm aǵımına kritikalıq kóz-qarastı nemis ilimpazı **Iogann Shmidt** (1843-1901) birinshilerden bolıp bildirdi. Ol óziniń «Indogerman tilleri arasındaqı tuwısqanlıq qatnaslar tuwralı» miynetinde Shleyxer táliyatındaǵı «hind-evropa ata tili» terminin sıǵa aladı. Shmidt bir ata til haqqındaǵı pikir ilimiy shınlıqqa tuwra kelmeydi, haqıyqatında eń dáslepki dáwirlerden baslap-aq hind-evropa tillik kompleksi dialektlik bólsheklerge bólingen edi. Sonlıqtan da, onıń barlıq elementlerin bir dáwirge jatqarıwǵa bolmaydı, – degen pikirdi bildirdi.

Usıǵan baylanıshı I. Shmidt komparativistikaniń tiykarǵı wazıypası ata tildi qaytadan tiklewge umtılıw emes, al ayırım sóz hám grammatikalıq formaları rekonstruksiya jasaw bolıp tabıladı, – dep kórsetti.¹

Shmidttiń pikirinshe, hind-evropa tillerine Shleyxer sıyaqlı bir daraqtıń shaqaları sıpatında emes, al bası da aqırı da joq sheńber tárizli ózara baylanısqan bólimlerden ibarat shınjır sıpatında qaraw kerek. Máselen, hind-iran sheńberi tárepinen qaraganda oǵan eń jaqın sheńberler – baltik hám slavyan sheńberi, onnan keyin german, kelt, Italiyan, grek sheńberine shekem barıladı.

Ol geografiyalıq ornalasıwı jaǵınan bir-birine jaqın jaylasqan tillerdiń ózara uqsaslıǵı aymaqlıq jaqtan alısta jaylasqan tillerge

¹ Schmidt J., Die Verwandtschafts verhältnisse der indogermanischen Sprachen.- Weimar., 1872.

salıstırğanda kóp. Usıǵan sáykes hind tillerinen iran tilleri arqalı slavyan tillerine, slavyan tillerinen baltik tillerine kem-kem tolqın tárizli tildin aǵıp ótiw qubılısı bayqaladı, – dep kórsetedi. Sonlıqtanda slavyan tilleri baltik tillerine salıstırğanda kóbirek iran tilleriniń belgilerine iye, al iran tillerinde óz gezeginde sanskrit tiline salıstırğanda slavyan tilleri menen ortaǵ belgileri kóp. Baltik-slavyan tilleri bir tárepten german tilleri menen, ekinshi tárepten iran hám hind tilleri usınday tınımsız baylanıslar menen tıǵız baylanısqan.

Solay etip, baltik-slavyan tilleri german hám hind-iran tilleri arasındaqı aralıq basqısh. «Onıń dálili, – dep kórsetedi Shmidt, máselen, slavyan-baltik tilleriniń sózlik quramında nemis tiliniń sózlik quramına salıstırğanda iran tilleriniń elementleri tórt mártebe kóp, slavyan-baltik tillerinde german tilleriniń elementleri hind-iran tillerine salıstırğanda on ese kóp».

Solay etip, Shmidt til biliminde bir tildin ekinshi tilge áste aqırın ótiw teoriyasına tiykar saladı. Bul teoriya «tolqın teoriyası» dep ataladı.

I. Shmidtin bul teoriyasınıń jetiskenlik hám kemshilik tárepi bar. Onıń tiykarǵı jetiskenligi – A. Shleyxerdiń hind-evropa tilleri boyınsha klassifikaciyanı absolyutlestiriwden bas tartıwı, jańa tillerdiń payda bolıwı hám tarqalıw nızamlılıqların anıqlawı boldı. Kemshiligi-qońsılas tillerdiń ózara tásirin júdá bórttirip kórsetiwi bolıp tabıladı. Tillerdiń ózara tásirin anıqlawda tek tuwısqan tillerdi názerde tutadı, al tuwısqan bolmaǵan tillerdiń bir-birine tásirini dıqqattan shette qaladı. Solay bolsa da, Iogann Shmidtin «tolqın teoriyası» ózinen keyingi dáwirdegi lingvistikalıq aǵımlarǵa belgili dárejede tásirin tiygizdi. Sońǵı dáwirlerde areal lingvistikanı izertlewshi neolingvistler aǵımı, «Sózler hám zatlar» mektebiniń basshısı G. Shuxardt bul teoriyanı belgili dárejede basshılıqqa aldı.

Shmidtin «tolqın teoriyası» keyin ala jas grammatistler tárepińen kóp mártebe sınaǵa ushıradı. Jas grammatistler aǵımı wákili Avgust Leskin Shmidtin sınaǵa ala otırıp, onıń koncepciyasınıń Avgust Shleyxer koncepciyası menen tikkeley qarama-qarsı emes ekenligin dálillewge umtıldı.

Leskin özüniñ 1876-jılı Leipciq qalasında járiyalanğan «Slavyan-litov hám german tillerindegi seplikler haqqında» degen miynetinde, «daraq» teoriiyası (A. Shleyxer) menen «tolqın» teoriiyasın (I. Shmidt) ketisimge keltiriwge boladı, sebebi dáslebinde úzliksiz ótiwshi baylanıs ómir súrgen, al keyin ala shaqalarğa bóliniw procesi bolğan, – dep tastıyıqlaydı.¹ Leskinniñ pikirinshe, Shleyxer hám Shmidt teoriiyaları arasında principial qarama-qarsılıq joq, olar hind-evropalıların tariyxına ekewi eki tárepinen qaraydı. Birewi-ayırım qáwimlerdiñ kóship qonıwı nátiyjesinde olardıñ tiliniñ óz aldına rawajlanıwın bildirse (Shleyxer), ekinshisi-aymaqlardıñ kem-kem keńeyip barıw procesin kórsetedi (Shmidt).

§ 24. Ulıwma til bilimi koncepciyasınıñ qalıplesiwi.

V. Gumboldt

XIX ásirdiñ birinshi yarımında ulıwma til bilimi koncepciyasınıñ qalıplesiwinde Vilgelm fon Gumboldtın orıw ayırıqsha. Ol ózine shekemgi ilimiy jańalıqlardı ulıwmalastırıp lingvistika iliminiñ filosofiyalıq negizin salğan talantlı tilshi ilimpaz, mámleketlik isker boldı.

V. Gumboldt 1767-jılı nemis dvoryanini shańarağında tuwılğan. 1835-jılı qayıtus boladı. 1787-jılı Frankfurt universitetiniñ yurisprudenciya qánigeligine oqıwğa kiredi, ekinshi kursta Gettingem universitetiniñ filologiya fakultetine ózgertedi. Genrix Geyneniñ tariyx hám ádebiyat tariyxı boyınsha lekciyaların tuñlaydı. Gettingem universitetinde talantlı nemis shayıwı F. Shiller menen tanısadı.

F.Shillerdiñ estetikalıq táliymatı oğan kúshli tásir etedi. Estetika problemalarına qızıǵıwshılıq I. Kant hám F. Shelling filosofiyasınıń úyreniwine iytermeleydi. Bunnan soń V. Gumboldtın til bilimine qızıǵıwshılıǵı kúshleydi. 1799-jılı bask tili boyınsha izertlew júrgizip, bir neshe tillerdi filosofiyalıq tiykarda saństırmalı túrde izertleydi. V.Gumboldtqa onıñ jigit aǵası, tábiyattanıwshı hám geograf Aleksandr amerika indeecleriniñ tili boyınsha

¹ Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen.- Leipzig., 1876.

jiynağan kóplegen materiallar alıp kelip beredi. Onıń lingvistikağa qızıǵıwshılıǵı kem-kem kúsheyip baradı.

Ol 1801-1810-jılları mámleketlik xızmette bilimlendiriw departamenti direktorı lawazımında isledi. Onıń 1810-jılı Berlin universitetiniń ashılıwında xızmeti salmaqlı boldı. Sonlıqtanda bul universitet V.Gumboldtın atına qoyılǵan.

1810-1819-jılları diplomatiyalıq xızmette bolıp, dem alısqa shıqqannan soń ózin ilimge baǵıshladı.

1820-jılı Berlin İlimler akademiyasında «Hár qıylı rawajlanıw basqıshlarındaǵı tillerdi salıstırmalı izertlew haqqında» degen temada bayanat jasadı. Bul bayanatında til bilimi tarawındaǵı óziniń ilimiy-izertlew jumıslarınıń baǵdarlamasın bayanlaydı, lingvistikalıq mashqalalarnı qalıplestiredi, til haqqındaǵı ilimniń maqseti hám shegaraların tiykarlaydı. Bunnan soń 1824-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formaların payda bolıwı hám onıń ideyalardıń rawajlanıwına tásiiri» miynetinde sanskrit tili boyınsha óziniń izertlewlerin juwmaqlastırdı.

V. Gumboldtın tildiń payda bolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz-qarasları 1827-jılı járiyalanǵan «Grammatikalıq formaların tábiyatı hám qıtay tili tuwralı» miynetinde berildi.

1829-1831-jılları ol Sumatradan Pasxi atawlarına, Jańa Zelandiyadan Sandvich atawlarına shekemgi aralıqtaǵı jasaǵan xalıqlar hám olardıń tillerin tereń úyreniw nátiyjesinde bul tiller hind tilleri menen amerika tilleri arasındaǵı baylanıstırıwshı buwın degen juwmaqqa keledi.

V. Gumboldt óziniń dáslepki miynetlerinen baslap lingvistikalıq máselelerdi filosofiya menen tıǵız baylanısta sheshiwge umtıldı. Onıń bul ideyaları avtor qaytıw bolǵannan keyin 1836-1839-jılları járiyalanǵan «Yava atawındaǵı Kavi tili tuwralı» degen III tomliq miynetinde ayqın kózge taslanadı.¹ Bul miynetniń kirisiw maqalası «Adamzat tili qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri haqqında» dep ataladı. Bul maqala V. Gumboldtın til filosofiyasın ózinde sáwlelendirgen tiykarǵı miyneti esaplanadı.

¹ Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. –Berlin., 1836-1839.

Ol E.Kondilyaktın 1755-jılı járiyalanğan «Grammatika» degen miynetinde bildirilgen, «til tek oydı sáwlelendirip qoymaydı, al oy-pikirimizdiń, bilimimizdiń rawajlanıwına da tásir jasaydı», I.Gerderdiń 1772-jılı járiyalanğan «Tildiń payda bolıwı haqqında izertlew» degen miynetinde bildirilgen, tildiń payda bolıwı hám tábiyatı haqqında, til, oylaw hám «xalıqtıń ruwxı»nıń ózara baylanısı tuwralı pikirlerin hám Avgust Shlegeldiń tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyasını bassılıqqa aladı.

V. Gumboldtın filosofiyalıq kóz-qarası Immanuel Kantın kritikalıq filosofiyası tásirinde qalıplesken. Sol dáwirdegi filosofiyalıq oy-pikirlerge Kantın taza sanadağı qarama-qarsılıqlar-antinomiya tuwralı táliymatı úlken tásir jasaydı.

V. Gumboldt Kantın antinomiya tuwralı táliymatın til bilimine qollanıwǵa háreket etedi. Ol da Kant sıyaqlı «sana materiallıq tábiyattan ğárezsiz óz nızamları menen rawajlanadı», – dep esaplaydı. Usı kóz-qarastı tilge baylanıslı qollanıp, «til ruwxıy halattıń nızamları tiykarında rawajlanadı» – dep jazadı. Sonı menen birge ol tildi oylaw quralı sıpatında bahalaydı.

V. Gumboldt tildiń kommunativlik xızmeti hám onıń seslik tárepine úlken dıqqat awdaradı: «Sózdiń qurılısında bárhama eki birlik – ses hám túsiniq birliqi boladı».

Onıń pikirinshe, tilde xalıqtıń ruwxıy dúnyası sáwleleniw tabadı. Bul jaǵday tildiń onı qollanıwshı individ penen qorshaǵan obyektiv dúnya ortasında bolıwına baylanıslı júzege keledi. Basqa xalıqtıń ruwxıy dúnyasını biliw ushın sol xalıqtıń tilin úyreniw zárúr, – dep jazadı. V.Gumboldt tayar logikalıq kesteler tiykarında konkret tillerdi izertlewge boladı dep esaplaytuǵın deduktivli-uliwma grammatikalıq (universal grammatika) kóz-qarastarǵa qarsı shıqtı. Onıń ornına induktiv grammatika tiykarında, yaǵnıy konkret tillik faktler tiykarında jekkelikten ulıwmalıqqa qaray izertlewdi usındı. Ayırım-ayırım tillerdiń materialların izertlew tiykarında ulıwma adamzat tiline orta qubılıslardı anıqlawdı usındı.

V.Gumboldtın lingvistikalıq koncepciyası til bilimi tariyxında jańa dáwirdi baslap berdi. Ol til bilimi tariyxında birinshi ret tildiń ishki qurılısın sáwlelendiretuǵın pütün lingvistikalıq sistemalı, tildi

sol tilde sóylewshi xalıqtıń ruwxıy hám mádeniy ómiri menen baylanıslı halda úyreniw máselesin kóterdi.

Onıń teoriyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyasına jaqın boldı. Gumboldtıń kórkem óner filosofiyasına qızıǵıwshılıǵı onı F.Shelling penen jaqınlastıradı. V. Gumboldt nemis klassikalıq filosofiyasındaǵı kórkem-óner hám ilim ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı izbe-iz basqıshları ekenligi tuwralı ideyanı basshılıqqa aladı hám onıń miynetlerinde bul ideya sezilip turadı.

Ol kórkem-óner hám ilim adamzat dóretiwshiliginiń túrleri ekenligin hám olar adamzat dóretiwshiliginiń ayrıqsha túri bolǵan til arqalı óziniń reallıǵına iye bolatuǵının anıq túsindi.

Usı kóz-qarastan shıǵa otırıp, V.Gumboldt tildi jámiyetlik qubilis hám adamzattıń ruwxıy kúshiniń rawajlanıp barıwshı dóretpesi sıpatında úyrenetuǵın til teoriyasınıń tiykarın saldı. Gumboldqa shekem til bilimi XVIII ásirdiń sońǵı shereginde payda bolıp XIX ásirdiń basında Evropa xalıqlarınıń mádeniy ómiriniń barlıq tarawların óziniń ishine alǵan filosofiyalıq-tariyxıy ádebiy aǵım romantizm aǵımınıń tásirinde boldı.

V. Gumboldtıń 1812-jılı járiyalanǵan «Basklardıń jazıwı hám poeziyasınıń úlgileri» degen maqalasında romantizm ideyalarınıń táhiri seziledi. V.Gumboldt bul miynetinde, «tillerdi, onıń tábiyatı hám ruwxın izertlew millettiń, xalıqtıń tábiyatı hám ruwxın izertlew ushın gilt bolıwı kerek», – degen pikirdi bildiredi.

«Hár qıylı rawajlanıw basqıshlarındaǵı tillerdi salıstırmaı izertlew haqqında» degen miynetinde ol tillerdiń rawajlanıwınıń úsh basqıshın kórsetedi.

Birinshi basqısh – tillerdiń payda bolıw dáwiri. Ol «til bir halattan ekinshi halatqa sekirmeli túrde ótiwine baylanıslı birden payda boladı. Birinshi basqıshta tildiń organikalıq qurılısınıń payda bolıwınıń tolıq emes, dáslepki kórinisleri qalıpleseı» – dep jazadı.

Ekinshi basqısh – til hám onıń qurılısınıń qalıplesiwi menen baylanıslı. Tildiń qalıplesiwi turaqlılıq halatına shekem dawam etedi, onnan keyin tildiń qurılısında ayrıqsha ózgerisler júz beriwi múmkin emes. Onıń pikirinshe, dúnya tilleri rawajlanıwdıń birdey jolları menen rawajlanadı, biraq hár qıylı basqıshlarda turaqlılıq halatına jetisiwi múmkin.

Úshinshi basqış tildiń shólkemlesiwiniń juwmaqlawshı shegine jetken dáwirdeń baslanadı. Til endi rawajlanbaydı, úken ózgeriske de ushıramaydı, biraq tildiń qurılısında kishigirim ózgerisler júz beredi, jetilisip baradı. Onıń pikirinshe, házirgi Evpora tilleri usı basqışta turıptı. Tildiń jetilisiwi sol xalıqtıń tariyxıy rawajlanıwı menen tıgız baylanıslı.

Gumboldt usı miynetinde hár bir tilde sóylewshı xalıqtıń oylawında ózgeshelik bolatuǵını, tildiń jámiyetlik qubılıs ekenligi haqqında bańalı pikirlerin bildiredi: «Til jeke adamnıń erkin dóretiwshiligi emes, al pútin xalıqqa tiyisli, keyingi áwladlar onı aldınǵı áwladlardan miyras etip aladı», tiller tek anıqlanǵan haqıyqatlıqlardı sáwlelendiriw quralı bolıp qalmastan, ele belgisiz bilimlerde biliw quralı da esaplanadı. Tillerdiń hár qıylıǵı tek seslerdiń hám tańbalardıń hár túrliliginde emes, al dúnyanı tanıw, sezıw hám qabıllawdıń hár qıylılıǵına baylanıslı».

Solay etip, onıń pikirinshe tillerdi olardıń qalıplesiw basqışında salıstırıw – bul tipologiya, al tillerdi olardıń jetilisiw basqışında salıstırıw – bul birinshi gezekte, hár bir xalıqtıń ózine tań dúnyanı tanıw, tildiń járdeminde qalıplesetuǵın álemniń kartinasin salıstırıw bolıp tabıladı.

Gumboldtıń eń tiykarǵı miyneti esaplanatuǵın «Adamzat tili qurılısınıń rawajlanıwı hám onıń adamzattıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri haqqında» degen miynetinde «insannıń ruwxıy kúshi», «insannıń ruwxıy kúshiniń háreketi» túsiniqlerine diqqat awdaradı.

Til adamzattıń ruwxıy kúshi menen tıgız baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, hár bir konkret til xalıqtıń ruwxı menen tıgız baylanıslı. Gumboldtıń pikirinshe, til adamzat mádeniyatınıń ajralmas bólegi bolıp tabıladı: Til adamzat ruwxınıń háreketi, xalıqtıń birden-bir energiyası. Til – adamzat háreketiniń basqa barlıq túrleriniń tiykarında turatuǵın adamzat ruwxınıń baslı háreketi. Ol insandı insan etip qalıplestirgen tiykarǵı kúsh.

Usı miynetinde, ol tilge anıqlama beredi: Til háreketiń nátiyjesi emes (ergon), al – háreket (energiya) bolıp tabıladı. Onıń pikirinshe, til materiya (substanciya) hám formadan ibarat. Ol tildiń ishki forması tuwralı pikirlerin bildiredi. Ishki forma degende til sesleriniń ózara dizbeklesiw nátiyjesinde máni

añlatatugını nâzerde tutıladı. Tildiñ sırtqı hám ishki forması bir pütünliktiñ eki tárepi bolıp, til sesleri tek sóylew procesinde, konkret situaciyada máni añlatıp keledi.

V.Gumboldtıñ til bilimi tarawındaǵı koncepciyasınıñ tiykarǵı teoriyalıq hám metodologiyalıq ustanımları tómendegilerden ibarat:

a) Tilge ruwxtıñ organizmi ruwxtıñ háreketi sıpatında qatnas jasawı;

b) Tildi qarama-qarsılıqtıñ birligi dep esaplawı, antinomiya tuwralı pikirleri:

v) Tilge sistema sıpatında kóz-qarası;

g) Tilge strukturalıq-statikalıq qatnasqa salıstırǵanda dinamikalıq, genetikalıq qatnas jasawdıñ zárúrligi;

d) Tildi ózin-ózi payda etetuǵın organizm sıpatında túsiniw;

e) Waqıtıñ ótiwi menen tilde júz beretuǵın ózgerislerdi tariyxıy analizlewge qaraǵanda (panxroniyalıq yamasa axroniyalıq) waqıtlıq shegaranı turaqlı bilmeytuǵın qubılıs sıpatında qaraw;

j) Awızeki sóylew tilin úyreniwge dıqqat awdarıw;

y) Adamzat háreketiniñ basqa túrlerinen baylanıssız tildiñ tek ishki qurtılısın bayanlawdan bas tartıw hám t.b.

V. Gumboldtıñ koncepciyaları tiykarında XX ásir til biliminde jaña gumboldtshılıq aǵımı payda boldı. Evropada qalıplesken jañagumboldtshılıq aǵımınıñ tiykarǵı wákilleri – L. Veysgerber, Y. Trir, G. Ipsen hám t.b. Olar tildiñ semantikalıq tárepine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, tildi sol xalıqtıñ mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdi aldına maqset etip qoyadı. Amerikada qalıplesken etnolingvistika aǵımınıñ kórnekli wákilleri – Eduard Sepir, Bendjamen li Uorf hám t.b. bolıp olar da til hám mádeniyat mashqalasına tiykarǵı dıqqat awdaradı, amerika indeecleriniñ tillerin Evropa xalıqları tillerine salıstırmalı baǵdarda úyrenedi.

Uhwma juwmaqlastırıp aytqanda, Vilgelm fon Gumboldt XIX ásiridin birinshi yarımındaǵı til biliminde ayrıqsha ornı bar, kórnekli tilshi, lingvofilosof, mámleketlik isker boldı. Onıñ til bilimi tarawında bildirgen pikirleri qaraqalpaq tilin izertlewde de metodologiyalıq tiykar bolıp qaraqalpaq til biliminde

etnolingvistika, lingvofolkloristika h m semantikaliq baġdarda ilimiy miynetlerdiŋ payda bolwına t sir jasadı.

  25. Psixologiyaliq aġım. G.Shteyntal

Psixologiyaliq aġım XIX  sirdeŋ 50-jıllarınan baslap til biliminiŋ ayrıqsha tarawı sıpatında qalıplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanıŋ arasında payda bolġan jaŋa aġım.

Psixologiyaliq aġım s ylew h reketinde bolatuġın xabar beriw, xabardı qabıllaw processleriniŋ qalay iske asatuġının izertleydi. Bul aġım XIX  sirdeŋ ortalarında V. Gumboldtıŋ til filosofiyasınıŋ tásirinde payda boldı. Gumboldtıŋ psixologizmi – bul universal baġdardaġı ulıwma adamzattıŋ sana, oylaw h m ruwx koncepciyalarına tiykarlanadı.

Psixologiyaliq aġımınıŋ tiykarın salıwshı Geyman Shteyntal (1823-1899) bolıp tabıladı. Ol Berlin universitetiniŋ professorı. XIX  sirdegi til filosofiyasında, psixologizm  z aldına xalıqlıq psixologiya koncepciyası negizinde payda boldı. Shteyntaldıŋ psixologiyaliq koncepciyası bir tárepten logikalıq grammatikalıq táliymatqa (bul t liymattıŋ tiykarġı k z-qarasları K. Benkerdiŋ 1841-jılı j riyalanġan «Til organizmi» miynetinde sáwlelengen), ekinshi tárepten, Avgust Shleyxerdiŋ biologiyaliq naturalizmine qarsı aġım sıpatında j zege keldi. Shteyntal V. Gumboldtıŋ til filosofiyasını basshılıqqa alġan.

Kóplegen ilimiy izertlew jumıslarınıŋ avtorı bolġan G. Shteyntal konkret tillerdi yamasa lingvistikalıq qubılıslar h m faktlerdi izertlew menen emes, al ulıwma teoriyalıq m seleler menen shuġıllanġan. Onıŋ psixologiyaliq koncepciyası t mendege miynetlerinde sáwlelengen: «Til filosofiyası boyınsha V.Gumboldtıŋ miyneti» (1848), «Grammatika, logika h m psixologiya, olardıŋ principi h m qarım-qatnası» (1855), «Til qurılısınıŋ baslı tiplerine sıpatlama» (1860), «Psixologiya h m til bilimine kirisiw» (1881). Bulardan basqa avtordıŋ «Tildıŋ payda bolıwı» (1888), «Grek h m rimlilerde til bilimi tariyxı» (1891) h.t.b. miynetleri j riyalanġan.

G. Shteyntaldıŋ psixologiyaliq koncepciyası Gerberttıŋ associativli psixologiyasına tiykarlanıp, onda adamnıŋ sana-sezimi,

tili, aqıl-oyı psixologiyanın assimilyaciya, appercenciya, associaciya nizamları menen basqarılatuǵını basshılıqqa almadı.

Ol 1860-jılı Moris Lacarus penen birge psixologiyalıq aǵımın máselelerin járiyalaw ushın «Til bilimi hám etnikalıq psixologiya» jurnalın shólkemlestirdi. Shteyntal hám Lacarus tárepinen ortaǵa qoyılǵan xalıq psixologiyasına baylanıslı máseleler tómendegiler: Xalıqlıq psixologiyanın jeke individtiń psixologiyasına qatnası, psixologiyanın bóliniwi, tábiyat hám ruwx, antropologiya, etnologiya, tariyx, siyasat, tábiyattanıwǵa qatnas, tariyxtıń filosofiyadan ózgesheligi, empirikalıq sıpattaǵı xalıq psixologiyası- ilim tarawı sıpatında degen máseleler átirapında boldı.

§ 27. A.A.Potebnyanın til filosofiyası

Aleksandr Afanasevich Potebnya (1835-1891) orıs tili, poeziyası hám folklorı, sonday-aq ulıwma til bilimi boyınsha kórneklı izertlewshi.

A. Potebnyanın ilimiy-dóretiwshilik xızmeti Xarkov universiteti menen tıǵız baylanıslı. Ol Xarkov universitetin 1863-jılı pitkerdi hám qalǵan ómirindegi barlıq ilimiy izertlew, pedagogikalıq jumsları usı oqıw ornında ótti. Ol óziniń erudiciyası, lingvistikalıq oy-pikirińin keńligi menen auditoriyaǵa kúshli tásir jasaytuǵın ájayıp lektor bolǵan. Aleksandr Potebnyanın mektebinen sońǵılıǵında D. I. Ovsyaniko-Kulikovskiy, A.V. Popov, B. M. Lyapunov, M.A. Kolosov, A.I.Sobolevskiy kibi talantlı shákirtler shıqtı.

Oǵan 1877-jılı «Orıs grammatikası boyınsha izertlewler» degen miynetiniń I toımı ushın Rossiya Ilimler Akademiyasınıń M.V.Lomonosov atındaǵı sıylıǵı berildi.

Potebnyanın ilimiy miyraslarınıń ishinde ulıwma lingvistikalıq kóz-qarasları sáwleleniwın tapqan tómendegi miynetleri ayrıqsha orındı iyeleydi. 1862-jılı járiyalanǵan «Oylaw hám til» miyneti,¹ 1876-jılı járiyalanǵan «Orıs tilindegi seslerdiń tariyxı máselesine», 1894-jılı járiyalanǵan «Sóz óneri teoriiyası boyınsha

¹ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. -М., 1862.

lekciyalardan», tórt tomliq «Oris grammatikasi boyınsha izertlewler» (1905) degen miynetleri.

Ol til filosofiyası, ulıwma til bilimi, morfologiya, fonetika, sintaksis, semasiologiya, dialektologiya, hind-evropa tilleriniń salıstırmalı-tariyxıy grammatikasi hám slavyan tilleri máselesi menen qızıqsındı. Sonday-aq, Potebnya poetika, kórkem shıǵarına tili, til hám kórkem-ónerdiń qatnası máselelerin izertlew menen shuǵıllandı.

Potebnyanıń filosofiyalıq kóz-qarasları nemis klassikalıq filosofiyası I.Kant, I. Fixte, F.Shelling, G. Gegel miynetleri tiykarında qalıplesti. Sonday-aq, V.Gumboldt, G. Shteyntaldıń miynetleri menen jaqınnan tanıs boladı.

V. Gumboldtıń til filosofiyası, ásirese, onıń ilim hám kórkem ónerdi adamzat sanasınıń bir túri sıpatında qarawı, onı til menen baylanıslı izertlew zárúrligi tuwralı ideyaları Potebnyaga úlken tásir jasaydı. Potebnya bul máselelerdi sol dáwirdegi til biliminde ústemlik etken filosofiyalıq psixologizm kóz-qarasınan qabıllaydı. Oǵan M.Lacarus penen G.Shteyntaldıń etnikalıq psixologiya tuwralı teoriyaları da belgili dárejede tásirin tiygizgen.

A.A. Potebnyanıń til bilimi tariyxındaǵı tiykarǵı xızmeti tómendegilerden ibarat boldı: ol birinshi gezekte til filosofiyası menen qızıqsındı, tildıń mádeniy, mádeniy-tariyxıy, psixologiyalıq qubılıs ekenligin anıqlawǵa umtıldı, til hám oylawdıń, olarǵa mádeniyattıń qarım-qatnası máselelerin izertledi.

Onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmeti eki dáwirge bölinedi: birinshi dáwiri 1860-1865-jıllardı óz ishine aladı. Bul dáwirde ol V. Gumboldt hám Shteyntaldıń til teoriyası boyınsha filosofiya-psixologiyalıq ideyaların sın kóz-qarasında úyrenip shıqtı. Usı dáwirde ol til biliminde tiykarınan psixolog hám filosof sıpatında kózge taslanadı. Ekinshi dáwiri 1865-1891-jıllardı óz ishine aladı. Potebnya bul dáwirde oris tiliniń fonetika hám grammatikasi, dialektologiyası boyınsha izertlewler júrgizdi. Hind-evropa til biliminiń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp slavyan tillerin tereń izertledi.

Potebnyanın ilimiy-döretiwshilik xızmetin úyrenip qaraǵanımızda, onı qızıqsındırǵan baslı másele – til hám oylawdıń ózara qatnası máselesi ekenligin ańlawǵa boladı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde, óziniń aldına individtiń psixikalıq halatın adamnıń biliw procesiniń obyektiv mexanizmi sıpatında úyreniw wazıypasın qoyadı. Ózi islep shıqqan keste tiykarında poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim teoriyasın quradı. Yaǵnıy bul jerde sóz ilimiy oylaw hám kórkem-óner psixologiyası problemaların úyreniw tuwralı boladı. Bul teoriyanıń tiykarı V.Gumboldt tárepinen islep shıǵılǵan, keyin G. Shteyntal tárepinen ayırım ózgerisler menen rawajlandırılǵan edi. Biraq bul teoriyanı tiykarlap dálillegen A.A. Potebnya boldı.

Ol «Oylaw hám til» miynetinde «poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim til arqalı júzege asadı», – degen V. Gumboldt ideyaların dawam etti. «Bilimdi úyreniw tildiń túrinen ǵárezli boladı. Grammatikalıq qurılıstıń ózgeriwi menen pikirlew qurılısı ózgeredi». Potebnyanın pikirinshe: «Til tayar oy pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, al oy- pikirdi payda etedi»¹. Sonlıqtan da ol tilge oylawdıń hám biliwdiń tiykarǵı usılı, oyda shólkemlestiriwshi háreket sıpatında qaraydı.

G. Shteyntaldıń ideyaların dawam etip, ol, «tildiń barlıq waqıtta oylaw menen saykes kelmeytuǵının kórsetedi». Máselen, xudojnik hám hár qanday muzıkanttıń döretiwshilik oylawı sózdıń qatnasısız ámelge asadı. Júdá quramalı matematikalıq túsinipler de shártli tańbalar arqalı orınlanadı, biraq ta buǵan erisiw basqıshı til arqalı júzege asadı. Potebnya til hám sóz arqalı jasaytuǵın mifler, ápsanalardı úyreniw júdá áhmiyetli, sebebi olar adamlardı bir jámiyetke birlestiredi. Bir tilde sóylew adamlardı bir-birine jaqınlastıradı. Tildiń birligi diniy, ekonomikalıq hám siyasiy birlikke salıstırǵanda anaǵurlım jaqın, – dep juwmaq shıǵaradı. Usı máselege baylanışlı «Xalıqtıń jasawınıń birden-bir heshi nárese menen almastırıp bolmaytuǵın usılı tiliniń birligi bolıp tabıladı», – dep jazadı.²

¹ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. -М., 1862

² Потебня А.А. Мысль и язык. с. 222.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, A.A.Potebnyanın filosofiyalıq-lingvistikalıq kóz-qarasları V.Gumboldt, M. Lacarus, G. Shteyntal h.t.b. kórnekli ilimpazlardıń «adamnıń evolyuciyalıq procesi menen birge oylawdıń hám tildıń rawajlanıwı iske asadı, olardıń biriniń rawajlanıwı ekinshisiz bolıwı múmkin emes. Sóz tayar oy-pikirdi sáwlelendiriw quralı emes, ol oylawdı qálıplestiriwshi usıl bolıp tabıladı. Til – bul oydıń ózi. Oydıń payda bolıwı til menen organikalıq baylanıslı boladı, oylaw tilden gárezli» – degen ideyalarına tiykarlanadı.

Akademik V.V. Vinogradov onıń ilimiy-dóretiwshilik xızmetine baha berip, «Orıs til bilimi tariyxında Potebnya ayrıqsha orındı iyeleydi. Tilshi – oyshıl sıpatında ol orıs tilin ulıwma adamzatlıq til hám oylawdıń evolyuciyası menen tıǵız baylanısta izertledi», – dep atap kórsetedi.

XIX ásirdegi til teoriyasında tiykarǵı orındı V.Gumboldt tárepinen islep shıǵılǵan til koncepciyası oraylıq orındı iyeleydi. Bul koncepciyadaǵı Gumboldtın tiykarǵı ideyası – «til massalıq hâreketlerdiń ónimi, sonıń menen bir waqıtta hâreket bolıp tabıladı». Gumboldt tildıń dóreliw procesi, qurılısın bayanlawda fenomendi, yaǵnıy hâreketti bayanlaydı. Gumboldtın til ontologiyası tiykarında til filosofiyasına baylanıslı bir qansha ideyalar payda boldı.

1) Dúnya tillerin óz-ózinen rawajlanatuǵın tábiyiy organizm sıpatında túsiniw ideyası. Bul ideya boyınsha tildıń rawajlanıwı qálegen tábiyiy organizm sıyaqlı adamnıń erkinen tıs jasaydı, – dep esaplaydı. Bul Avgust Shleyxer táliymatınıń filogenetikalıq hám ontogenetikalıq aspektlerin óz ishine aladı.

2) Oylawdıń rawajlanıwı tuwralı túsiniw. Bul ideya boyınsha oylaw tildıń hâreketi nátiyesinde payda boladı. Bul ideya G. Shteyntal, M. Lacarus, V. Vundt, A.A. Potebnya miynetlerinde sáwleleniwın taptı.

XIX ásir til biliminiń eń baslı jetiskenligi bul tildıń ishki baylanısların analizlew, oylaw menen tildıń baylanısına tásir jasaytuǵın sırtqı faktorlardı izertlew boldı.

Qadagalaw ushin sorawlar

2. Romantizm aǵımınıń wákilleriniń tiykarǵı ideyaları nelerden ibarat bolǵan?
4. Naturalizm aǵımınıń wákilleri qándaý teoriyalardı alǵa súrgen?
6. V.Gumboldtıń tildiń payda bolıwı, rawajlanıwı, xızmeti tuwralı kóz-qarasları qanday?
7. V.Gumboldtıń filosofiyalıq kóz-qaraslarınınıń qátiplesiwine qaysı filosof ilimpazlardıń tásiiri ku'shli bolǵan?
8. V.Gumboldtıń til filosofiyasınıń ózinde sáwlelendirgen tiykarǵı miyneti qanday?
9. Potebnyanıń «Oylaw hám til» miyneti tuwralı nelerdi bilesiz?
10. Shteyntal hám Lacarustıń etnopsixologiya tuwralı pikirleri?

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. Оқыў қолланба. -Ташкент: «Фан», 2006.
2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. Оқыў қолланба. -Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2013.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. -М., 1999.
4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
5. Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1984.
6. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. -Ч. I. -М., 1960; Ч II. -М., 1965.
7. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. -М., 1979.

VII BÓLIM. XIX ÁSIRDİN AQÍRÍ XX ÁSIRDİN BASÍNDAGÍ LINGVISTIKALÍQ MEKTEPLER

Joba:

1. *Til bilimindegi jas grammatistler basqışı. Leypcig mektebi*
2. *Qazan lingvistikalıq mektebi*
3. *Moskva lingvistikalıq mektebi*
4. *Jeneva lingvistikalıq mektebi. Ferdinand de Sossyur*
5. *Sociologiyalıq aǵım*
6. *Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi*
7. *Til bilimindegi estetikalıq mektep*
9. *London lingvistikalıq mektebi*

§ 28. Til bilimindegi jas grammatistler basqışı. Leypcig mektebi

XIX ásirdeń 60-jıllarınan XX ásirdeń 20-jılları aralıǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi hám ulıwma til biliminiń rawajlanıwı, til biliminiń quramalı izertlew metodologiyası hám analizlewdiń qatań texnologiyasına tiykarlangan anıq pänge aylanıwı menen sıpatlanadı.

XIX ásirdeń 60-jılları komparativistikada júzege kelgen krizis jańa jas grammatistler aǵımınıń payda bolıwına alıp keldi. Jas grammatistler aǵımına tán bolǵan koncepciya G.Ostgof, K.Brugman, A.Leskin, B.Delbryuk, G.Paul h.t.b. ilimpazlardıń atları menen baylanısh. Nemis ilimpazlarınıń bul aǵımına skandinaviyalı K.Verner, daniyalı V.Tomsen, francuz M.Breal, shveycariyalı Ferdinand de-Sossyur, Italiyalı G.I. Askoli, amerikalı V.D. Uitni, rossiyalı F.F.Fortunatov, I.A. Boduen de Kurtene h.t.b. ózleriniń dóretiwshilik xızmetiniń dáslepki basqıshlarında qosıldı. Ilimiy ádebiyatlarda jas grammatistler aǵımı – Leypcig mektebi dep ataladı. Onıń tiykarǵı sebebi Leypcig universiteti grammatistleri tárepinen jas grammatistler aǵımınıń metodologiyalıq tiykarları islep shıǵıldı.

Leypcig lingvistikalıq mektebiniń tiykarǵı wákılleri – Avgust Leskin (1840-1916), German Ostgof (1847-1909), Bertold

Delbryuk (1842-1922), Kari Brugman (1849-1919) hám German Paul (1846-1921) esaplanadı.

F. Bopptan A. Shleyxerge shekemgi, ózlerinen aldınǵı tilshilerdi sheshiwshi túrde singa alǵan olardı nemis ilimpazı F.Carnke ironiya menen «Jas grammatistler» («Óunggrammatiker») dep atap edi, sońǵılıǵında bul termin ilimiy ortalıqta keńnen tanımalıqqa iye bolıp ketti.

Jas grammatistler aǵımı XIX ásirdeń 80-jıllarınan baslap qalıplesip ilimiy aǵım sıpatında 50 jil jasadı. Onıń wákilleri til haqqındaǵı ilimniń wazıypaları hám tiykarǵı principlerin anıqlaw hám lingvistikalıq analizlew metodikasın jetilistiriw máseleleri menen shuǵıllandı.

Romantizm aǵımı wákilleri til bilimine eski dáwirdegi ádebiy estelikler hám folklorlıq shıǵarmalardaǵı derekler boyınsha ulıwma hind-evropa mádeniyatın qayta tiklew ushın maǵlıwmat alatuǵın derek sıpatında qaradı. F. Bopp, Y.Grimm, R. Rask, A.X.Vostokov, h.t.b. tilshi bolıw menen birge folklorist, paleograf, ádebiyat tariyxshıları bolsa, ayırımları, máselen F.I. Buslaev kórkem-óner tanıwshısı boldı. Olardıń kóz-qarasınsha, til biliminiń wazıypası – ruwxıy mádeniyatın tariyxın bayanlaw hám qayta tiklew ushın lingvistikalıq maǵlıwmatlardı paydalanıw bolıp tabıladı. Sonlıqtan da romantizm filosofiyasına sáykes til ruwxıy rawajlanıwdıń deregi sıpatında qaraldı, til sistemasınıń rawajlanıw sebepleri mádeniy hám ruwxıy rawajlanıwdıń faktorları sıpatında úyrenildi.

A. Shleyxer hám onıń shákirtleri tildi tábiyiy organizm sıpatında úyreniw ideyasın usındı.

Al jas grammatistler tillik ózgerislerdiń sebeplerin ekstralingvistikalıq emes, al ishki lingvistikalıq faktorlardan izlewimiz kerek dep esapladı. Olardıń bashı tezisi: Tildıń qurılısı (til organizmi, tildıń sisteması) hám onıń jasawı sistemaniń ózin háreketke keltiredi.

Jas grammatistler Shleyxer koncepciyasındaǵı tábiyiy obyektiv nızamlar tiykarındaǵı tildıń rawajlanıwı tuwralı organikalıq teoriyasın parallel dawam etken halda, oǵan

komparativistikadağı til sistemasının öz-özinen rawajlanıwı tuwralı pikirlerin qarsı qoyadı. Jas grammatistler tildiñ rawajlanıwınıñ eki basqıştı haqqındağı teziske qosılmaydı. Olar tildi birinshiden biziñ eramızğa shekemgi dáwir, yaǵnıy jaslıq waqtı; ekinshi dáwiri-rawajlanıw dáwiri dep bóliwge qarsı boladı. Ol hár bir tildegi házirgi dáwirde bar materiallardı izertlewdi usınadı. Jas grammatistler XIX ásiridin birinshi yarımında til biliminde ústelik etken glottonikalıq proceslerdin birligi, túbir tillerdiñ agglutinaciya arqalı flektiv tillerge aylanıwı, V. Gumboldtın xalıqtın milliy ruwxın sáwlelendiretuǵın tildiñ ishki forması tuwralı, A.Shleyxerdiñ tildi tábiyiy organizm sıpatında úyrenetuǵın hám tildiñ jasawınıñ eki dáwiri – eski dáwiri tildiñ formalarınıñ payda bolıwı hám qalıpsiw dáwiri, jańa dáwir tillik formalardıñ buzılıw dáwiri usáǵan ideyalarǵa ózleriniñ qosılmaytuǵınıñ bildirdi.

Jas grammatistler individtiñ sóylew procesin izertlew til biliminiñ tiykarǵı wazıypası bolıwı shárt dep sanaydı. Sóylewshi menen túlawshınıñ turmıs sharayatlarınıñ jaqınlıǵı tiykarında bir-birin túsinıwi hám qarım-qatnas jasawı támiyinlenetuǵınına, sonday-aq olardıñ kewillerinde payda bolatuǵın túsinikler kompleksiniñ jaqınlıǵı nátiyjesinde tildi individual-psixikalıq qubılıs sıpatında izertlew máselesine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Olar tildi tábiyiy qubılıs sıpatında emes, tildiñ adamlardan tısqarı hám jámiyetlesken adamlardıñ ústinde ózinen-ózi jasamaytuǵının, al tek individiumlar arqalı jasaytuǵın jámiyetlik qubılıs sıpatında úyrenedi. Olar til bilimin individtiñ psixologiyasını izertleytuǵın mádeniyattanıw ilimleriniñ qurılısında úyreniwdi usınadı. Individtiñ psixologiyası menen birge fiziologiyası da túsinildi, bul jaǵday tillik qubılıslardı úyreniwde dualizmge alıp keldi.

Jas grammatistler aǵımınıñ tiykarǵı kóz-qarasları bayanlangan miynetleri tómendegiler: Jas grammatistlerdin manifesti esaplanatuǵın G. Ostgof hám K.Brugmannın «Hind-evropa tillerin morfologiyalıq izertlew» miynetiniñ I tomına kiris sózi,¹ German

¹ Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Bd. I. - Leipzig., 1878.

Pauldın «Til tariyxı prinsipleri»¹, B. Delbryuktın «Tildi üyreniwge kirisiw. Salıstırmalı til bilimi metodologiyası hám tariyxınan», «Tildi izertlewdiń tiykarǵı máseleleri» miynetleri,² K. Brugmannın «Til biliminiń házirgi jaǵdayı máselesine» miynetleri bolıp tabıladı.³

Jas grammatistler aǵımınıń lingvistikalıq izertlew metodologiyası K.Brugman hám B. Delbryuktın «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasınıń tiykarları» degen kapitallıq miynetinde beriledi.⁴

Jas grammatistler hind-evropa tilleriniń salıstırmalı tariyxıy fonetikasi hám morfologiyasını izertlewde belgili tabıslarǵa eristi.

Brugman hám Delbryuktın «Salıstırmalı grammatika tiykarları» miyneti keń kólemli jumıs bolıp onda 70 ten aslam hind-evropa tilleri hám dialektleri materialları analizlengen. Miynettiń I, II tomları K. Brugman tárepinen jazılıp fonetika, sóz hám forma jasawshı affikslerdi izertlewge arnalǵan, qalǵan III, IV, V tomları B. Delbryuk tárepinen jazılıp, III tomında hind-evropa tilleriniń sintaksislik qurılısı, IV, V tomlarında gáp aǵzaları, sóz shaqapları hám grammatikalıq kategoriyalar úyrenilgen. Ata tildiń fonetikalıq sisteması tuwralı túsinipler ózgerdi. Máselen, A. Shleyxer ata tilde 24 ses bar dep esaplaǵan bolsa, K. Brugman 73 sestıń bar ekenligin anıqladı. Óz waqtında A. Shleyxer ata tildegi dawıslı seslerdiń sanskritke jaqın ekenligi, al grek tilinde dawıslılardıń rawajlanǵan halatın kóriw múmkin. Dawıssızlar tarawında grek tilinde eski halat saqlanǵan, al sanskritte bul halattıń buzılıw jaǵdayı ushırasadı, – dep kórsetken edi.

Solay etip, Brugman, A. Shleyxerdiń ata tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdiń keyin ala rawajlanǵanı tuwralı gipotezasın biykarlaydı.

¹ Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. -Haile., 1880.

² Delbruck B. Einleitung in das Sprachtudium. -Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd 3-5, -Leipzig., 1893-1990.

³ Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft.-Strassburg., 1885.

⁴ Brugman K und Delbruk B. Grundviss der Verleichender Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. -Strassburg., 1880-1900.

Leypcig mektebi wákilleri G. Shteyntal menen M. Lacarustín xalıqlar psixologiyası-etnopsixologiya tuwralı pikirleri menen kelispeytuğın bildiredi. Máselen, Pauldın pikirinshe hár qanday psixikalıq háreketler individtıń tamurlarında payda boladı. Sonlıqtan da, haqıyqatında jeke psixologiya ómir súredi hám hesh qanday etnopsixologiya oğan qarsı qoyılıwı múmkin emes. G. Paul óziniń «Til tariyxı principi» miynetinde Vundttıń «Xalıq psixologiyası» miynetin singa alıp, «Men Vundtta til biliminiń járdeminde alınğan psixologiyalıq juwmaqlardı taba almadım»¹, – dep jazdı.

Leypcig jas grammatistleriniń til qubılısların lingvistikalıq interpretaciya jasawı individual psixologizm ruwxında bayanlangan.

Ózlerine shekemgi til biliminiń tiykarǵı kemshilikleri sıpatında olar izertlew obyektin tolıq anıqlap almay turıp yaǵnıy adamnıń sóylew háreketi waqtında qanday faktorlar ózara tásir etisetuğının anıqlamay turıp pikir bildirgenin kórsetedi. Til materialları bárqulla jańalanıp, ózara tásirge ushıraydı, – dep jazadı. Jas grammatistlerdiń pikirinshe, «tildegi ózgerisler, til dóreliw procesi tek sóylewshi individler tárepinen ámelge asırıladı. Til individiumlar arqalı ómir súredi».

Jas grammatistler «.házirgi payıtta sol xalıqtıń tilinde sóylewshi neshe individ bolsa sonshellı sóylem boladı», – dep qaraydı. Usınnan kelip shıǵıp jas grammatistler barlıq tillik ózgerisler individtıń sóylew háreketiniń nátiyjesinde payda boladı, – degen tezisti ortaǵa qoyadı. Jas grammatistler lingvistikalıq analizdiń birden-bir ilimiy principi – tariyxıyılıq bolıp tabıladı, – dep járiyalaydı. Sonlıqtan da jas grammatistler ushın «tariyxıyılıq» sózi «ilimiylik» sózine sinonim boldı. Máselen, K. Brugman hám V. Shtraytberg «tildi ilimiy úyreniwdi maqset etip qoyǵan adamnıń biyliginde jalǵız bir metod – tariyxıyılıq metodi boladı», – dep jazdı.² V. Delbryuk ta óziniń «Tildi úyreniwge kirisiw» miynetinde

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. -М., 1960. -С. 22-23.

² Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjarigen Geburtstage- // Indogermannischen Sprachen., I., 1892.

tariyxıylıq principin tastıyıqlap, «Til bilimi filosofiyalıq dâwiriden tariyxıylıq dâwirine kirdi», – dep jazdı.¹

Tariyxıylıq principini G. Pauldıń barlıq koncepciyasınıń tiykarın quraydı. Onıń miyneti «Til tariyxı principleri» dep biykarğa atalmağan.

Pauldıń pikirinshe, tildi izertlewdiń barlıq tärepi onı tariyxıy rawajlanıw baǵdarında úyreniw menen tıǵız baylanısqa. «Tildiń tariyxıy rawajlanıwı tuwralı maǵlıwmatlarğa iye bolmay turıp til tuwralı tuwanaqlı pikir aytıw maǵan ulıwma túsiniksiz»² – dep jazadı ol.

Leypcig lingvistikalıq mektebi wâkilleri tek áyyemgi tillerdi úyreniw, hind-evropa ata tilin rekonstrukciya jasawğa umtılıwlarğa qarsı shıqtı. Olar Y. Grimm kórsetip bergen, biraq A. Pott, A. Kun, T. Benfey, G. Kurcius, A. Shleyxer júrgen jol menen emes, basqa jol menen bardı. Olar tildiń rawajlanıw nızamlılıqların anıqlaw ushın bay materiallar beretuǵın janlı tillerdi úyreniwge shaqırdı.

Bul shaqırıq ásirese, G. Ostgof hám K. Brugmannıń «Hind-evropa tilleri boyınsha morfologiyalıq izertlewler» miynetinde ayqın kózge taslanadı. Bul miynetinde olar birinshi mártebe qısqa hám anıq etip Leypcig mektebiniń kóz-qarasların bayanladı: «Tillerdi salıstırmalı baǵdarda izertlew menen shuǵıllanıwshı ilimpaz – dep kórsetti olar, – tildiń rawajlanıw baǵdarları tuwralı túsiniкке iye bolǵısı kelse óziniń ilimiy talantın ata tilge emes, al tildiń hâzirgi jaǵdayın izertlewge baǵıshlawı zárúr». Olar hind-evropa tilleriniń vokalizmin tereń izertledi, seslik almasıwlardıń jetiliskeń kartınasını payda etti, hind-evropa tilleri morfonologiyasınıń tiykarın saldı. Jas grammatistlerdiń shákirti F. de Sossyur tärepinen tillik faktlerdi sistema túrinde izertlew tiykarında hind-evropa tillerindegi ablauttıń rawajlanıwı hám sozımılı dawıshılardıń payda bolıwın dâlılleytuǵın «sonantlıq koefficient» (1879) nızamı ashıldı. Bul usı dâwirdegi eń úlken jańalıqlardıń biri bolıp, keyin ala F.F.Fortunatov, F. Kurshaytis, E.Kurilovichtiń miynetlerinde dawam ettirildi. Jas grammatistler

¹ Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. -СПб., 1904, с. 148.

² Паул Г. Принципы истории языка. -М., 1960. -С. 25.

tübir morfema túsiniğine anıqlıq kirgizdi, onıń tariyxıy ózgerislerge ushıraytuǵının anıqladı. Olar etimologiyalıq analizlew ushın qatań qatnas jasawdı talap etti. Olar isenimli lingvistikalıq rekonstrukciya jasawdı joqarı basqıshqa alıp shıqtı, hind-evropa ata tiliniń morfologiyalıq qurılısı hám seslik quramı tuwralı, tariyxıy dáwirler dawamında tildiń ózgeriw nızamlılıqların izertlewde anıq nátiyjesine eristi.

§ 29. Kazan lingvistikalıq mektebi

Kazan lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı Ivan Aleksandrovich Boduen de Kurtene (Yan Ygnacı Negislav, 1845-1929) bolıp tabıladı. Qazan lingvistikalıq mektebi wákilleri tildiń psixikalıq tárepi hám fonetika máselelerin izertlewge tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Olar eksperimental fonetika hám fonologiyanı tereń izertlewi menen ajralıp turadı.

Boduen de Kurtene 16 jasında Varshava universitetine oqıwǵa kirip, sanskrit, litov, slavyan tilleri hám polyak tiliniń tariyxı boyınsha materiallar topladı, seslerdiń fiziologiyalıq aspektin úyrene basladı. Universiteti pitkergennen soń 1866-jılı shet ellerge ilimiy saparǵa jiberiledi. Ol Praga, Yen, Berlinde bolıp sol dáwirdegi talantlı ilimpazlar menen ushırasadı, táliymatların úyrenedi.

1870-jılı I.I. Sreznevskiydiń bassılıǵında Sankt-Peterburgte «XIV ásirge shekemgi eski polyak tili haqqında» degen temada magistrlik dissertaciya qorǵadı. Usı jıldan baslap Sankt-Peterburg universitetiniń privat-docenti sıpatında hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası boyınsha lekciya oqıwına ruxsat beriledi.

1874-jılı túslik slavyan tilleri dialektleri hám etnografiyalıq materialları tiykarında «Rezyan sóyleminiń fonetikasi tájiriybeleri» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵadı. Usı jıldan baslap Qazan universitetine jumısqa ótedi.

Ol 1874-1883-jılları Qazanda, 1883-1893-jılları Yurevte, 1894-1899-jılları Krakovta, 1900-1918-jılları Sankt -Peterburgte, 1918-1929 jılları Varshava universitetlerinde jumıs isledi.

Qazanda jumis islegen payıtlarında tiykarınan eki mâsele, fonetika, âsirese, til seslerinin fiziologiyalıq aspekti hám salıstırmalı tipologiya mâseleleri menen shuğıllandı. Bul jerde ol N.V. Krushevskiy, V.A. Bogoroditskiy, S.N. Bulich h.t.b. ilimpazlarğa ustazlıq etedi, pikirles boladı.

XIX âsirdiñ 80-jılları Derpt universiteti slavyan tilleriniñ salıstırmalı grammatikası kafedrasına jumısqa ótedi. Ol Derpt universitetinde islegen jılları kóplegen ilimiy-izertlew jumısların dóretti, arмян, eston, arab, latin tillerin úyrenedi.

Ol oris hám polyak tillerinen basqa nemis, francuz, litov, Italiyan, chex tillerinde erkin sóylegen. 1893-jıldan baslap Krakov universitetinde ulıwma fonetika, slavyan, baltik hám german tilleriniñ salıstırmalı grammatikası boyınsha lekciyalar oqıydı.

Bul payıtları Boduen de Kurtene Evropa ilimiy jámiyetshiligine tanılp úlgergen edi. Parij lingvistikalıq jámiyetine ómirlik aǵza bolıp saylanadı. Ol dúnya júzindegi belgili tilshiler Ferdinand de Sossyur, Antuan Meye, G. Paul, O. Espersen, G. Shuxardt h.t.b. menen doslıq qatnasta boldı. 1897-jılı Rossiya Ilimler Akademiyasınıñ xabarshı-aǵzası bolıp saylangan Boduen de Kurtene 1900-jılı Sankt- Peterburg universitetine qaytadı hám sanskrit tili boyınsha professor lawazımın iyeleydi. Peterburgta da Qazandaǵı sıyaqlı onıń átirapına bir qansha lingvistler jıynaladı. Olar L.V. Sherba, B.Y.Vladimirov, E. D. Polivanov, B. A. Barannikov h.t.b fonetika, leksikografiya problemları, tillik qubılıslardıñ psixikalıq substratı, ulıwma grammatikalıq mâseleler menen shuğıllanadı.

1918-jılı Varshava universiteti Boduen de Kurtene hind-evropa tilleri kafedrası baslıǵı lawazımına shaqıradı. Jası birazǵa barıp qalǵanlıǵına qaramastan Boduen de Kurtene jaña gárezsizligin alıp atırǵan watanı Polshaga qaytadı. Onıñ jámiyetlik hám ilimiy jumıslarına belsene qatnasadı. Onıñ baslaması menen «Polyak tili doslıǵı» jámiyeti dúziledi.

1922-1923-jılları Parij, Kopengagen universitetleriniñ miratı boyınsha barıp evropa tilleriniñ salıstırmalı grammatikası boyınsha lekciyalar oqıydı.

Boduen de Kurtene filosofiyalıq kóz-qarasları jaǵınan psixologizm aǵımı wákıllerine jaqın. Ol tilde bolatuǵın ózgerislerdiń tiykarı sol tilde sóylewshi xalıqtıń psixologiyasına baylanısh, psixikalıq nızamlarǵa gárezli dep túsinedi. Boduen de Kurtene tillik qubılıslardıń tábiyatın túsindiriwde jas grammatistler mektebinin wákılleri sıyaqlı fiziologiya-psixologiyalıq dualizm hám psixologiyalıq-sociologiyalıq monizm arasında ekileniwshilikleri de kózge taslanadı.

Boduen de Kurtene 600 den aslam ilimiy maqalalar dóretti. Bul miynetler Evropadaǵı hár qıylı mámleketlerde járiyalanǵanlıǵı onıń ilimiy miyrasların úyreniwde biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Boduen-de-Kurtene jas grammatistlerden burın-aq seslik qubılıslardı izertlewde analogiya principlerin qollanadı. (Sonlıqtan da ayırım ilimiy ádebiyatlarda jas grammatistler aǵımınin tiykarın saltwshılardıń biri sıpatında da atı ataladı). Biraq ol seslik nızamlılıqlardı jas grammatistlerdiń mexanikalıq túrde túsiniwin qattı sıǵa aladı.

Qazan lingvistikalıq mektebi wákılleri ulıwma til bilimine til biliminiń ayırım bólimi sıpatında qaraydı. Bul mektep wákılleri tiykarǵı dıqqattı fonema teoriyasın islep shıǵıwǵa, fonetikalıq seslik almasıwlar, morfema, onıń túrleri hám morfologiyalıq proceslerge awdaradı.

Ol jas grammatistlerdiń til faktlerin izertlewde universal-tariyxıy qatnas jasawına qarsı bolıp, tildi izertlewde bayanlaw huqıqın qorǵadı. Usıǵan baylanısh onıń tildi statikalıq hám dinamikalıq kóz-qarastan izertlew zárúrligi tuwralı bildirgen pikirleri keyin ala Ferdinand de Sossyurdiń miynetlerinde sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq lingvistika túrinde ushırasadı.

Boduen de Kurtene komparativistlerdi eski formalar¹ rekonstrukciya jasawdaǵı sxematizmi ushin qattı sıǵa aladı hám házirgi janlı tiller hám olardıń dialektlerin izertlew áhmiyetli ekenligin kórsetedi. Házirgi tiller hám onıń dialektlerinde tildiń rawajlanıwın basqarıp baratuǵın barlıq faktorlar saqlanǵan, sonlıqtan da olardıń ózgeriw sebepleri, tillik qubılıslar arasındaqı

baylanıslardı anıqlaw mümkin, – degen juwmaqqa keledi. Ol til biliminde psixologizm kóz-qarasınıń bekkemleniwine tásir jasadı.

Boduen de Kurtene fonetika máseleleri menen arnawlı túrde shuǵıllanǵan eń dáslepki tilshilerdiń biri boldı. Ol bul tarawda aytarılıqtay tabıslarǵa da eristi. Ol óziniń fonema teoriyasın dóretti, sońǵılıǵında bul teoriya tiykarında til biliminiń fonologiya tarawı qáıiplesti.

Ol dawıslardıń sozımlılıǵı hám qısqaılıǵına baylanıslı hám pátinń xızmeti boyınsha slavyan tillerin tipologiyalıq klassifikaciyalaw principlerin islep shıqtı. Sonday-aq, hind-evropa hám ural-altay tilleriniń tipologiyası boyınsha izertlewler alıp bardı. Tillik izertlewlerge matematikalıq analizlew usıllarınıń engiziliwin aldın ala seze bildi. Sonlıqtan da Rossiyada eksperimental fonetika laboratoriyasını shólkemlestiriwdiń tárepdarı boldı.

Ol til biliminde birinshi ret fonema teoriyasın usındı. Fonema teoriyası menen birge fonetikalıq alternaciya (seslik almasıwlar) teoriyası tıǵız baylanıslı. Boduen de Kurtene antrofonika yaǵnıy, fonetika til sesleriniń fiziologiyalıq hám akustikalıq aspektlerin úyrenedi, al fonologiya til sesleriniń psixologiya menen baylanısını izertleydi dep bóledi. Janlı sóylew procesi ekige psixikalıq hám fonetikalıq bóleklerge bólinedi. Psixikalıq tárepine – gáp, sóz, morfema, fonema kiredi, fonetikahq tárepine ses hám buwınlar kiredi. Ol morfema seslerden emes, al fonemalardan ibarat dep jazadı. Onıń pikirinshe, tildegi seslik ózgerisler fonologiyalıq, yaǵnıy struktural-funkcional faktorlarǵa baylanıslı.

Tildi úsh basqıshqa ajratadı: «sóz hám gáplerdiń fonetikalıq qurılısı», «sózdiń morfologiyalıq qurılısı», «gáptin morfologiyalıq qurılısı».

Boduen de Kurtene ilimiy aylanısqa «morfema» túsiniǵin alıp keldi. Boduen de Kurtene sociologiyaga úlken diqqat awdaradı, onıń pikirinshe sociologiya individual psixologiya menen birge tildiń jasawın túsindiriwde, anıqlawda xızmet etedi. Ol jámiyettiń obyektiv rawajlanıwına ayrıqsha diqqat awdarıwǵa shaqıradı, sebebi uzaq dáwirler dawamında adamlar ortasındaǵı áwladtan-

áwladqa ótip kiyatırǵan úzliksiz qarım-qatnas jámiyet tariyxı menen tıǵız baylanıshı. Ol tildiń aymaqlıq hám socialıq bolıp bóliniwın atap ótedi, sonday-aq tildegi jargonlardı úyreniwge qızıqsınadı.

Boduen de Kurteneniń shákirti Nikolay Vyacheslavovich Krushevskiy (1851-1887) boldı. Onıń 1883-jılı járiyalanǵan «Til haqqında ilim ocherki», qaytus bolǵanınan soń 1893-jılı járiyalanǵan «Antropofonika. Til bilimi boyınsha ocherkler» miynetleri bar. Ol ulıwına til bilimi máseleleri boyınsha izertlewler alıp bardı. Tillerdiń rawajlanıw nızamlılıqların izertlewde sózdiń morfologiyalıq qurılısı hám sóz jasalıwǵa ayırıqsha itibar berdi.

§ 30. Moskva lingvistikalıq mektebi

Moskva lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı – Filipp Fedorovich Fortunatov (1848-1914) boldı. Onıń ilimiy-pedagogikalıq xızmeti Moskva universiteti menen tıǵız baylanıshı. Ol 1875-jılı magistrlik dissertaciyasını qorǵadı.

F.F.Fortunatov talantlı orıs ilimpazı F.I.Buslaevtıń shákirti. Ol 1871-1875-jılları Germaniya, Franciya, Angliyada bolıp Leypcigte G.Kurcius hám A.Leskinniń, Parijde M.Brealdıń lekciyaların tıńlaydı. Bul sońǵılıǵında onıń lingvistikalıq koncepciyalarınń qalıplesiwine tásir jasaydı.

1876-jıldan baslap 1890-jılǵa shekem hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikası kafedrasında isledi. 1890-jılı akademik bolıp saylanǵannan keyin Peterburgqa keledi.

F.F. Fortunatov ilimiy miynetleri az járiyalanǵan ilimpazlar toparına kirip, óz ideyaların tiykarınan lekciyalıq kurslarda rawajlandırǵan. F.F. Fortunatov tiri waqtında onıń tiykarınan dissertaciyalıq jumısı (Samaveda Aranóaka Samhita), slavyan-baltik tillerindegi akcentologiya, hind-evropa tillerindegi dawıssızlar boyınsha miynetleri jarıq kórdi. Ol universitette islegen waqıtları kóplegen hár qıylı kurslar-ulıwma til bilimi, hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasi hám morfologiyası kursı, eski slavyan tili, litov tili, got tili, eski hind tili boyınsha lekciyalar oqıdı, óziniń lingvistikalıq koncepciyaların lekciyalar oqıw

barısında rawajlandırıp bardı. Litografiyalıq usılda az sanda studentler hám shákirtleri ushın basıp shıǵılǵan lekciya kursları tiykarında kóp sanlı talantlı tilshilerdi tárbiyalap shıǵardı.

F.F. Fortunatov jas grammatistler menen bir waqıtta seslik evolyuciya mashqalaların izertlew menen shuǵıllandı. Tildegi fonetikalıq proceslerge ortaǵ ulıwmalıq nızamlılıqlardı anıqlaw menen birge hár bir konkret tildiń tariyxıy rawajlanıwına baylanış sol tildiń qurılısında ushırasatuǵın ózgesheliklerin anıqlawǵa umtıldı.

Jas grammatistlerdiń jeke-psixologiyalıq kóz-qaraslarına qarsı F.F. Fortunatov tildiń jámiyettik xarakteri, jámiyettiń rawajlanıw tariyxı menen til tariyxınıń baylanısına ayırıqsha dıqqat awdardı.

F.F. Fortunatov til hám oylawdıń qatnası máselesine kóp dıqqat awdarıp, tildi izertlewdiń anıq máselelerin usı qatnasqa tiykarlanıp úyreniwdi usınadı.

Onıń táliymatınıń áhmiyetli tárepleriniń biri sózdiń qurılısı, sóz dizbegi, tildegi grammatikalıq forma haqqındaǵı kóz-qarasları bolıp tabıladı.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy kóz-qarasları bir tárepten tildiń mánisin psixologiyalıq túsiniw hám fonetikalıq nızamlılıqlardı qatań esapqa alıwda Leypcig mektebi ideyalarına jaqın. Tildiń sociallıq tárepini izertlewde bolsa, Ferdinand de Sossyur táliymatı menen úleslik seziledi.

F.F. Fortunatov kórnekli komparativistlerdiń biri boldı. Ol hind-evropa tilleriniń salıstırmalı grammatikasın izertlewge óz úlesin qostı.

Onıń «Salıstırmalı til bilimi» (1900), «Salıstırmalı morfologiya» (1901), «Hind-evropa tilleriniń salıstırmalı fonetikasi» (1902), «Eski slavyan tiliniń fonetikasi boyınsha lekciyalar» (1919) miynetleri eń tiykarǵı ilimiy miyrasları esaplanadı. Ol óziniń miynetlerinde salıstırmalı-tariyxıy izertlew metodikasın jetilistiriw máselesine úlken itibar beredi.

F.F. Fortunatovtıń ilimiy xızmetleriniń biri XIX ásirdiń 90-jılları slavyan hám baltik tillerinde pátıń sózdiń basınan sońına qaray jılımalı bolatuǵını tuwralı nızamdı anıqlawı bolıp tabıladı.

Bul nızam til biliminde «Fortunatov-Sossyur nızamı», – dep ataladı. Onıń sebebi Ferdinand-de Sossyur de Fortunatov penen bir waqıtta litov tilindegi pátke baylanıshı bul nızamdı anıqlağan edi.

Soday-aq, sóz formaları hám sózlerdiń grammatikalıq klassları tuwralı F.F.Fortunatovtıń táliymatı da qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Sóz formalarına baylanıshı táliymatında dúnya tillerin morfologiyalıq klassifikaciya jasaydı. Onıń klassifikaciyası boyınsha dúnya tilleri tiykarǵı bes tipke bólinedi.

1. Agglyutinativ tiller. Bul tillerde túbir hám kómekshi morfemalar formalıq jaqtan bir-birinen ğárezsiz. Kómekshi morfemalar túbir morfemalardan keyin jalğanadı. Bul tipke ural-altay tillerin kirgizedi.

2. Flektiv-agglyutinativ tiller. Bul tipke semit tillerin kirgizedi. Bul tillerde túbir morfemanıń qurılısında ishki fleksiya qubılısı ushırasadı.

3. Flektiv tiller. Bul tipke hind-evropa tillerin kirgizedi. Bul tillerde túbir menen affikstiń shegarasında fleksiya qubılısı ushırasadı.

4. Túbir tiller. Bul tillerge qıtay tilin kirgizedi. Kómekshi morfemalar ushıraspaydı.

5. Polisintetikalıq tiller. Bul tillerge amerika indeeleriniń tilin kirgizedi.

Bul tillerde agglyutinativ tillerdegidey forma jasawshı qosımtalar qollanılganı menen tolıq pikir bir sóz benen de ańlatılatuǵını esapqa alınıp óz aldına topar sıpatında berilgen.

F.F. Fortunatovtıń táliymatı boyınsha grammatikalıq forma morfologiya tarawında, sóz dizbekleri sintaksis tarawında úyreniliwi tiyis. Solay etip, F.F.Fortunatov sintaksistiń tiykarı obykti sóz dizbekleri dep kórsetedi.

F.F. Fortunatovtıń psixologiyalıq pikir júrgiziw, onıń bólimleri, psixologiyalıq baslawısh, psixologiyalıq bayanlawısh tuwralı ideyası jas grammatistler aǵımı wákili German Pauldıń psixologiyalıq sintaksis boyınsha pikirlerine saykes keledi. Onıń grammatikalıq dástúri, soday-aq, Praga lingvistikalıq dóğeregi F.F. Fortunatovtıń lingvistikalıq ideyalarınıń tásirinde boldı.

F.F. Fortunatov birinshilerden bolıp sóz, morfema hám sóz dizbekleri formalarınıń kriteriyaların anıqlawǵa umtıldı. Orıs til biliminde tǵın alınǵan sóz jasawshı, sóz túrlendiriwshı formalar tuwralı táliymattı dóretti. Sintaksis boyınsha onıń kóz-qarásları orıs tiliniń sintaksisi boyınsha izertlewlerdiń rawajlanıwına úlken tásir jasadı.

F.F. Fortunatov tiykarın salǵan Moskva lingvistikalıq mektebinen kóplegen talantlı shákirtleri ósip jetilisti: A.A.Shaxmatov, G.K.Ulyanov, M.M. Pokrovskiy, B.M. Lyapunov.

Sintaksis máseleleri F.F. Fortunatovtıń shákirtleri A.A.Shaxmatov, A.M.Peshkovskiy miynetlerinde ele de tereńirek izertlenildi. Ásirese, A.A.Shaxmatovtıń «Orıs tiliniń sintaksisi» (1914), «Házirgi orıs ádebiy tiliniń ocherki» (1925), «Sintaksisti ilimiy bayanlaw» (1944) miynetleriniń áhmiyeti úlken. Sonday-aq, bul mashqalaǵa arnalǵan V.K. Porjezinskiydiń «Baltik tillerdegi seplik formaları tariyxı máselesine» (1901), M.N. Petersonnıń «Orıs tili sintaksisi ocherkleri» (1923) miynetleri belgili orındı iyeleydi.

A.A. Shaxmatov (1864-1920) F.F. Fortunatovtıń talantlı shákirtleriniń biri. Ol til bilimi tariyxında sintaksislik izertlewleri menen belgili orındı iyeleydi. Onıń 1925, 1928-jılları Sankt-Peterburgta «Orıs tiliniń sintaksisi» miynetiniń I,II tomları járiyalandı. Bul miyette orıs tilindegi sintaksislik konstrukciyalardıń hár qyılı tipleri birinshi ret izertleniw obyektı boldı. Jay gáplerdiń tipleri keń túrde izertlendi, bay tillik materiallar berildi. Sonday-aq, bul miyette A.A.Shaxmatovtıń bir sostavlı hám eki sostavlı gápler tuwralı, sóz dizbegi tuwralı táliymatı bayan etildi.

Sintaksisti sóz dizbegin izertleytuǵın til biliminiń tarawı dep esaplaǵan ustazı F.F. Fortunatovtan ózgesheligi, ol sintaksistiń izertlew obyektı gáp bolıwı tiyis, – dep esapladı. Solay etip, sóz dizbegi gáp tuwralı táliymattıń bir bólimi bolıwı tiyisligin kórsetip, «sóz dizbegi gáptiń tamamlanbaǵan bólegi esaplanadı», – dep jazdı. A.Shaxmatovtıń gáp haqqındaǵı táliymatınıń tiykarında kommunikaciya tuwralı teoriya turadı. Kommunikaciya túsiniǵi

arqalı adamnıń oylaw procesinde payda bolatuǵın xabardı basqa adamǵa jetkiziwi túsiniledi. A.A.Shaxmatovtıń pikirinshe, kommunikaciya gáptiń hár qıylı túrleriniń psixologiyalıq tiykarı esaplanadı. Ol óz dáwirindegi psixologiya hám logika ilimleriniń jetiskenliklerine tiykarlana otırıp, gáptiń logika-psixologiyalıq tábiyatın anıqlawǵa umtıldı.

A.A. Shaxmatovtıń gáp tuwralı táliymatı, bir sostavlı hám eki sostavlı gáplerdiń bir-birinen ayırmashılıǵın anıqlawı orıs tiliniń teoriyalıq grammatikasınıń rawajlanıwında belgili orındı iyeleydi.

§ 31. Jeneva lingvistikalıq mektebi.

Ferdinand de Sossyur

Jeneva lingvistikalıq mektebi Jeneva universitetinde qáliplesken tildi izertlew dástúrleri tiykarında payda boldı. Bul termin 1908-jıldan baslap qollanıla basladı. Bul mekteptiń payda bolıwında Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq kóz-qarasları tiykarǵı orında turadı. Bul mektep wákilleri til sisteması mashqalaları, tildiń áhmiyeti, sintagma, til hám sóylew hárezetinde individuallıq hám sociallıq qubılıslardıń ózara qarım qatnası, diaxroniya hám sinxroniya, til menen oylawdıń qatnası, semiologiya, semantika, frazeologiya, sintaksis, stilistika mashqalaların izertleydi. Albert Sesheniń 1927-jılı járiyalanǵan «Ulıwma lingvistikalıq Jeneva mektebi» maqalası bul mekteptiń lingvistikalıq kóz-qaraslarınıń deklaraciyası esaplanadı.

Ferdinand de Sossyur (1857-1913) til bilimindegi Jeneva lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı esaplanadı. Onı XX ásir lingvistikasınıń atası dep ataw jaǵdayları da ushırasadı. Sebebi Ferdinand de Sossyur táliymatındaǵı ideyalar XX ásirdegi gumanitar oy pikirdiń rawajlanıwına, til biliminde strukturalizm aǵımınıń payda bolıwına tásir jasadı. Ol usınǵan ideyalar, bildirgen pikirleri tek lingvistikalıq mekteptiń sheńberi menen sheklenbeytuǵınlıǵı sebepli onıń atı menen «jámiyetlik ilimlerde sossyuriantlıq» termini de qáliplesken.

Solay etip, Ferdinand de Sossyur táliymatı-til haqqındağı ilimniñ bunnan keyingi dâwirlerde rawajlanıwına kúshli tásir jasağan til bilimindegi ayrıqsha qubılıslardıń biri.

Ol 1857-jılı 26-noyabrde Jeneva qalasında tuwıldı. Ferdinand de Sossyur 1875-jılı 18 jasında gimnazıyanı taslap ata-anasınıñ ótinishi boyınsha Jeneva universitetiniñ fizika hám ximiya kursına jazıladı.

Sonıñ menen birge, filosofiya hám kórkem óner tariyxı kurslarına da qatnasıp lingvistika menen shuǵıllanıwdı dawam etedi. Privat-docent Luis Moreldiñ grek hám latin grammatikası boyınsha lekciyaların tıñlaydı.

1878-jılı Parij lingvistikalıq jámiyetine aǵza bolıp saylanadı. Ol 1876-1880-jıllar aralıǵında Leypcigte jasaydı. Leypcig universitetinde Xyubshmannıñ eski parsı tili boyınsha, Vindishtiñ eski irland tili boyınsha, Braunnıñ nemis tiliniñ tariyxı boyınsha, Avgust Leskinniñ slavyan hám litov tiliniñ tariyxı boyınsha lekciyaların tıñlaydı.

Bul universitette ol jas grammatistler aǵımınıñ kórnekli wákilleri A.Leskin, G.Ostgof hám Karl Brugmanlardıñ lekciyaların tıñladı. Ol Leypcig universitetiniñ studenti waqtında 21 jasında «Hind-evropa tillerindegi eski dawıshlar sisteması boyınsha memuar» miynetin járiyaladı.

Bul miynette tilge strukturalıq qatnas jasaw kózge taslanadı. Sossyur hind-evropa ata tilinde qollanılgan, biraq, hind-evropa tilleriniñ kelesi rawajlanıw basqıshlarında qollanıwdan shıqqan dawıshlar bolǵanlıǵı tuwralı gipotezani usındı. Onıñ qaldıqların hind-evropa tillerindegi túbir morfemalarındağı dawıshlardıñ sáykesligin izertlew tiykarında anıqlaw múmkin, – dep jazadı. Onıñ bul ideyası aradan eliw jıl ótkennen keyin polyak alımı Kurilovich tárepinen xett tili materialları tiykarında tastıyqlanıwın taptı. Áne usınnan keyin hind-evropa til biliminde Sossyurdiñ ideyaları tiykarındağı Laringal gipotezaniñ tárepdarları kóbeye basladı.

Onıñ atı atalǵan jumısı óziniñ ilimiy áhmiyetin búgingi kúnge shekem joǵaltqan joq. Ol til biliminde hind-evropa tilleriniñ

vokalizmin izertlewde ülken xızmet atqaradı hám salıstırmalı-tariyxıy metodtıń jetilisiwine tásir jasadı.

Sonday-aq, ol bul jerde Georgiy Kurcius, Karl Brugmannıń, German Ostgoftıń lekciyaların tıńlaydı. Leypcig universitetiniń jas professorları K.Brugman, G.Ostgoflar ata tilde murınlıq sonor «m» german tillerinde «t» foneması baǵdarında rawajlangan degen pikirde edi. Ferdinand de Sossyur bul pikirge qosılmaydı hám seminarlardıń waqtında óziniń pikirini bildiredi. Usıǵan baylamslı K.Brugman, G.Ostgoflar menen qarama-qarsılıq payda boladı. 1878-jılı iyul ayında Sossyur Berlinge ketedi. Berlin universitetinde sanskrit boyınsha qánige German Oldenbergtıń, kelt hám hind tilleri boyınsha qánige Genrix Cimmerdıń lekciyaların tıńlaydı. 1879-jıldıń aqırında jáne Leypcigke keledi. Bul waqıtta jas grammatistlerdıń onı xosh kórmewine qaramastan onıń atı kópshilikke tanılǵan edi. Ol Leypcig universitetinde german tilleri boyınsha qánige Fridrix Carnkenıń bir lekciyasını tıńlaydı. Sonda Carnke onnan «siz ataqlı shveycar lingvisti Ferdinand de Sossyurdıń tuwısqanı emessiz be?» dep onnan soraydı. Sebebi, Sossyur bul jılı jańa ǵana jigirma eki jasqa tolǵan edi.

1880-jılı fevralda Leypcigte «Sanskrit jazba esteliklerinde absolyut genetivtıń jumsalıwı tuwralı» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵaydı. Absolyut genetiv – hind-evropa tillerindegi sintaksislik konstrukciya, atlıq yamasa almasıq sózlerge kelbetlik feyildıń dizbeklesip keliwi arqalı jasalatıwın sóz dizbegi. Bul dissertaciyanıń áhmiyeti sonnan ibarat izertlew jumısı sanskrittıń sintaksisini izertlewge baǵıshlangan. Sanskrittıń sintaksisi F.Bopp hám onıń shákirtleri tárepinen, Shleyxer hám onıń shákirtleri tárepinen, jas grammatistler hám Evropa hám amerikalı ilimpazlar tárepinen de izertlenbegen tema edi.

1880-jıldıń mart-sentyabr aylarında Litvaǵa ketedi hám hind-evropa tilleriniń ishinde eń eski grammatikalıq formalardı ózinde jaqsı saqlaǵan litov tili dialektlerin úyrenedi. Bul arqalı ol jazba esteliklerge sahsıstırǵanda awızeki sóylew tilin úyreniwdiń

áhmiyetliligin dâlilleydi. Yaǵnıy, onıń izertlew usılı sóylew tilin úyreniwge tiykarlanadı.

Ol dáslep Parij universitetinde lekciyalar oqıdı, bul jerde onıń shákirtleri Antuan Meye, Jozef Vandriesler boldı. 1891-jıldan baslap tuwılǵan qalasında Jeneva universitetinde isledi. 1896-jılı hind-evropa til bilimi hám sanskrit tili kafedrasınıń professorı boldı, 1907-jıldan baslap ulıwma lingvistika kafedrasın basqardı. 1894-1896-jılları jazılǵan litov tilindegi akcentuaciya boyınsha miynetinde litov hám slavyan tillerindegi pát hám intonaciyanıń ózara baylanısı tuwralı nızamdı F.F.Fortunatov penen derlik bir waqıtta anıqladı.

Ferdinand de Sossyurdıń miynetleri de F.F.Fortunatov sıyaqlı kóziniń tiri waqtında az járiyalandı. Qaytı bolǵannan keyin 600 bet kólemindegi bir tomlıq miyneri Jeneva qalasında 1922-jılı járiyalandı.

1906-1912-jılları Ferdinand de Sossyur Jeneva universitetinde tildiń ulıwma teoriyası kursı boyınsha úsh cikli lekciyalar oqıdı. Hár bir cikldaǵı lekciyaları birin-biri tolıqtırıp baradı. Onıń bul miyneri de qaytı bolǵannan keyin eki shákirti A. Seshe hám Sh.Ballı tárepinen 1916-jılı «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı. 1931-jılı nemis tilindegi awdarması («Grundfragenderallgemeinen-Sprachwissenschaft»), 1933-jılı R. Shordıń redakciyalawında orıs tilinde «Ulıwma lingvistika kursı» atamasında járiyalandı.

Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq teoriyasınıń filosofiyalıq tiykarı O.Konttıń pozitivizmi, E. Dyurkgeymniń sociologiyalıq táliymatı bolıp tabıladı. Dyurkgeymniń sociologiyalıq táliymatı menen Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyalarındaǵı ayırım kóz-qaraslar tıp-tiykarınan saykes keledi.

Ishki lingvistikada F. de Sossyur til (langue), sóylew (parole) hám sóylew xızmetin (langage) bir-birinen ajratıp qaraydı. Sóylew xızmeti kóp qırlı bolıp fizika, fiziologiya hám psixika menen baylanısadı.

Sóylew individual qubılıs, al til jámááttiń sóylew xızmetiniń sociallıq ónimi. Ol til bilimin sırtqı lingvistika hám ishki

lingvistika dep b6lip qaraydı. Sırtqı lingvistikada tildin j6miyetlik h6m tariyxıy jağdaylarına baylanıslı rawajlanıwı 6yreniledi. Tildin jasawının geografıyalıq, ekonomikalıq, tariyxıy h6m basqa da sırtqı jağdayların izertleydi. Ishki lingvistikada til birlikleri, olardıń qarım-qatnası 6yreniledi. Til mexanizminiń qurılısın sırtqı t6sirlerden g6rezsiz immament bağdarda 6yreniwdi usınadı.

J6ne de Ferdinand de Sossyur tildi 6yreniwdi eki aspektke ajratadı. Birinshisi diaxroniyalıq, tariyxıy yamasa dinamikalıq aspekt, ekinshisi sinxroniyalıq aspekt. Bul eki aspektti ol tek g6na ajratıp qoymaydı, al bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Sonday-aq, Ferdinand de Sossyur tildi tańbalar sisteması sıpatında qaraydı. Ferdinand de Sossyur til bilimindegi k6plegen problemalardı k6terip shıqtı, tildin 6zine t6n 6zgesheligin tereń t6siniwge t6sir jasaytuğın tildi izertlewdegi 6hmiyetli aspektlerdi anıqladı.

J6miyet turmısındađı tańbalardıń xızmetin 6yrenetuđın ilim. Ol bizge tańbalardıń atqaratuđın xızmetin h6m qanday nızamlar arqalı basqarılatuđının anıqlawğa jađdem beredi. Ferdinand de Sossyurdin pikirinshe, «Semiologiya-sociallıq psixologiyannın b6lini sıpatında 6yreniliwi z6r6r. Onıń ornın anıqlaw psixologıń wazıypası– dep k6rsetedi. Tilshiniń wazıypası ayrıqsha t6rdegi tańbalar sisteması sıpatında tildi 6yreniw. Sebebi til tańbalar sistemasınıń bir t6ri, sonlıqtan lingvistika semiologiyannın bir tarawı sıpatında qaraladı.

Ferdinand de Sossyur k6p sanlı talantlı sh6kirtlerdi t6rbiyaladı, olar 6sh toparğa b6linedi, olardıń ishinde Sh.Balli, A.Seshelar. Ferdinand de Sossyurdin lingvistikalıq koncepciyaların qatań basshılıqqa alıp, onı d6st6rlerin dawam etti.

Ekinshi topardağı sh6kirtleri- Ferdinand de Sossyurdin t6liymatındağı sociologiyalıq elementlerdi basshılıqqa alıp, onı salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń principi menen birlestirgen ilimpazlar bolıp tabıladı. Olar A. Meye, J.Vandries, E. Venvenist h.t.b.

Ushinshi topardağı ilimpazlar strukturalizm ađımınıń h6r qılı j6nelislerine kiretuğın ilimpazlar bolıp, olar 6zleriniń lingvistikalıq t6liymatların q6liplestiriwde Ferdinand de Sossyurdin ayırın

ideyaların basshılıqqa aladı. Bunday ilimpazlardıń qatarına V.Brendal hám Luy Elmslevlerdi kirgiziwge boladı. Onıń shákirtleri tárepinen Ferdinand de Sossyur atındaǵı ilimiy dógerek shólkemlestirildi hám 1941-jıldan baslap «Cahiers F.de Saussures» jurnalın járiyalay basladı.

Ferdinand de Sossyurdıń lingvistikalıq koncepciyasındaǵı tiykarǵı jańalıqlar tómendegilerden ibarat:

1. Sossyur tildiń tańbalıq sıpatta ekenligin, tańbalar sisteması ekenligin, al sóylew usı sistemasınıń iske asıw procesi ekenligin kórsetip, til menen sóylewdi bir-birinen ajratıp qaraydı.

2. Til hám sóylew-sóylew xızmetiniń eki komponenti sıpatında onıń quramına kiredi. Til - bul qurılıs, baylanıslardıń abstrakt sisteması, sóylew - tildiń materiallıq tárepi.

3. Tildiń qurılısı-materiallıq dúzilisin úyreniwge járdem beretuǵın barlıq abstrakt modeller tiykarında, funkcional nızamlar sisteması arqalı úyrenilip barıladı.

4. Sossyur til biliminde sinxroniya menen diaxroniyani principial túrde ajratadı. Sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Sinxroniya menen diaxroniyani bir-birinen ajratıp, sinxroniyaǵa tiykarǵı dıqqattı awdarǵanı menen olardıń ózara tıǵız baylanıslı ekenligin, olardıń birewin tańlaw izertlew obyektiniń baǵdarına hám aldına qoyılǵan wazıypalardı baılamsh ekenligin atap kórsetedi.

5. Sossyur sinxroniyada baslı dıqqattı til sistemasına awdaradı.

6. Sóylew xızmetin anıqlawda eki tiptegi qatnas bolatuǵının kórsetedi: a) asociativlik yamasa paradigmatalıq; b) sintagmatikalıq, yaǵnıy sóylew shınjırındaǵı elementlerdiń izbe-iz ornalasıw qatnası.

7. Sistema onıń quramına kiretuǵın aǵzalardıń bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarıanadı. Sossyurdıń pikirinshe, til konkret til birlikleriniń tolıq bir-birine qarama-qarsı qoyılıwına tiykarlanǵan sistema bolıp tabıladı.

8. Til materialların analizlewdi ulıwmalıqtan jekkelikke qaray, sistemadan elementlerge qaray alıp barıw kerek. Sistemani

izertlewde ulıwma pútinnen onıń elementlerine shekem barıw názerde tutiladı.

9. Sossyur ishki hám sırtqı lingvistikanı bir-birinen ajratıp qaraydı. Ishki lingvistika-tildin sistemalıq qurılısın sıpatlaytuǵın til biliminiń tarawı ekenligin kórsetedi. Sırtqı lingvistika-tildin kóp tárepleme baylanısın izertleydi, yaǵnıy tildin sol tilde sóylewshi xalıqtın tariyxı menen qatnasın sinxroniyalıq hám diaxroniyalıq baǵdarlarda izertleydi.

Sharı Ballı (1865-1947) Ferdinand de Sossyur menen bir kafedrada isledi hám onıń ornına kafedra baslıǵı boldı. Ol 1909-jılı 2 tomlıq «Francuz stilistikası», 1913-jılı «Til hám ómir», 1932-jılı eń tiykargı «Ulıwma lingvistika hám francuz lingvistikası» degen atamadaǵı miynetlerin dóretti. Alber Seshe menen birlikte ustazı F.de Sossyurdin «Ulıwma lingvistika kursı» degen miynetin baspaǵa tayarladı hám járiyaladı. Ol F.de Sossyur táliymatın tolıǵı menen bassılıqqa aladı. Ayırıqsha dıqqattı til hám tillik emes qubılıslardin sociallıq hám psixikalıq tárepi, tańba máselesi, diaxroniya hám sinxroniya máselelerine awdardı. Ol tariyxıy til biliminiń izertlew metodlarınıń tildi tolıq hám hár tárepleme úyreniwge jetkiliksiz ekenligin kórsetedi.

Sh.Ballı til tariyxtan usqarı jasamaydı dep atap kórsetedi. Tariyxqa naduris qatnas jasaw til sisteması ishindegi garmoniyanı buzadı. Ol tilde úzliksiz ózgeris bolıp otıratuǵını tuwralı tezisi usınadı. Adamzat jámiyeti qanshelli tez rawajlansa, tilde sonshelli kóp ózgerisler boladı, adamzat jámiyeti áste-aqırınlıq penen rawajlansa, tildegi ózgerisler de azayadı, – dep kórsetedi. Ol til sistemasin intellektuallastırıp boyınsha Sossyurdin pikirine qarşı, tildi adamnıń kúndelikli turmısı menen baylanış úyrenetuǵın stilistikaǵa ayırıqsha dıqqat awdarıp tildin emocionallıq funkciyasın izertlew zárúrligin aytadı. Ol stilistikanı ekige bólip qaraydı: ulıwma xalıqlıq tildin stilistikası, kórkem sóz sheberi tiliniń stilistikası.

Sh.Ballı pikirdi bayanlaw teoriyasın izertlewge umtıladı. Ol sóylew birliklerin tillik emes qubılıslar (háreket, emocional intonaciya) kontekstinde úyreniwdi usınadı.

Albert Seshe (1870-1946) Ferdinand de Sossyurdiñ talantlı shákirtleriniñ biri.

Albert Sesheniñ miynetlerinde til hám oydiñ qarım-qatnası, oylawdıñ intellektual aspekti, tilde sociallıq hám intellektuallıqtıñ ózara qatnası máseleleri izertlenedi. Ol stilistikaniñ áhmiyetliligini tán alğan halda onı lingvistikalıq biylikke iye emes pán dep esaplaydı.

Grammatika tilge qatnaslı, al stilistika sóylewge baylanıslı dep esaplaydı, sonlıqtan da dáslep grammatikanı soñ stilistikani úyreniwdi usınıs etedi. Grammatikalıq qubılıslardıñ payda bolıwınıñ eki basqışı haqqında teoriyanı usınadı. Birinshi basqışı grammatikağa shekemgi basqış, yaǵnıy bul basqışta ayılajaq pikir hâreketler menen túsindiriledi. Ekinshisi grammatikalıq basqış, onıñ kórsetiwinshe, hár qanday grammatikalıq qubılıs jeke grammatikağa shekemgi akte payda boladı, ol sóylewshiniñ ruwxıy halatın ózinde sáwlelendiredi, ánc usınnan keyin barıp grammatikalıq basqışına ótedi. Hár qanday grammatikanıñ eñ joqarı nızamı logika dep járiyalanadı. Semantikalıq hám associativlik grammatika bir-birinen ajıratıp úyreniledi. Sintagmatikada gáptiñ grammatikalıq forması hám oylaw procesi arasındaqı qarama-qarsılıq formal hám psixologiyalıq poziciyadan izertleniwı zárúrligin kórsetedi.

§ 32. Sociologiyalıq aǵım

Til bilimindegi sociologiyalıq mekteptiñ payda bolıwı Ferdinand de Sossyurdiñ atı menen baylanıslı hám tildiñ sociologiyalıq koncepciyasına tiykarlanadı. Bul mektep wákilleri, adamzat tili bul jámiyetlik ónim sıpatında túsiniletuǵın sociallıq qubılıs, sonlıqtan da tildi izertlew jámiyetimizdegi basqa da sociallıq qubılıs hám faktler menen baylanıslı izertleniwı zárúr dep esaplaydı.

Francuz lingvistikasındaǵı sociologiyalıq aǵımniñ kórneklı wákilleriniñ biri-**Antuan Meye** (1866-1936) hám onıñ shákirti Jozef Vandries boldı.

qatnası qalıplese. Onıń pikirinshe, «tilshiniń wazıypası ata tildi qayta tiklew, rekonstrukciya jasaw emes, bul orınlanbaytuǵın wazıypa. Komparativisttiń wazıypası-tillerdegi sáykes qubılıslardı salıstırmalı baǵdarda úyreniw».

Solay etip, salıstırmalı- tariyxıy metodtı qollanıwdan shıǵarmawımız kerek, ol til tariyxın izertlew ushın lingvistlerdiń qolındaǵı qural bolıp qaladı, biraq onı ata tildi qayta tiklewge emes, al tillerdegi sáykesliklerdi anıqlaw ushın qollanıwımız kerek, – dep jazadı. Ol salıstırmalı metodtı jetilistiriw ushın, bul usıldı sóylew hâreketiniń hâzirgi jaǵdayların baqlawǵa qollanıwdıń tárepdarı boldı. Ol sonday-aq, lingvistikalıq geografiya usılın qollanıwdı jaqladı.

A. Meye óziniń teoriyalıq kóz-qaraslarına sáykes til qubılısların sociologiyalıq baǵdarda túsindiriwge umtıldı. Hár bir sociallıq qatlam ózine tán bolǵan intellektual ózgesheliklerine iye, sonıń ishinde óziniń tiline de iye boladı. A.Meye tildiń sociallıq qatlamları tuwralı tezisti usındı. Sóz mánisiniń ózgeriwın sociallıq sebeplerge baylanıslı túsindiredi. Eger sóz keń sociallıq toparдан tar sociallıq toparqa ótse, onda sózdiń mánisi tarayadı hám kerisinshe process júzege keledi. Basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw máselesi de usıǵan tikkeley baylanıslı. Tildiń rawajlanıwında sózlerdi ózlestiriw eń tiykarǵı faktorlardıń biri ekenligin tán alǵan halda, A.Meye, sózlerdiń tek basqa tillerden emes, al bir tildiń ishinde bir dialektten ekinshisine, bir sociallıq qatlamnan ekinshi sociallıq qatlamǵa ótetuǵının bildiredi.

Tildiń sociallıq tábiyatı seslerdiń ózgeriwinde de kózge taslanadı. A.Meyeniń pikirinshe, sol tildiń sistemasına, onıń ulıwma rawajlanıw baǵdarına hám jámiyettiń talaplarına sáykes bul jaǵday júzege asadı.

Ferdinand de Sossyur sıyaqlı Antuan Meye de óziniń sociologiyalıq teoriyalarınń saǵasın Dyurkgeimniń sociologiyalıq táliymatınan aladı. Ayırım maqalalarında, tildegi barlıq qubılıslardı sociallıq sebeplerge baylanıstırıp hâdden tis kótermelep jiberedi.

Jozef Vandries. Ol Sorbonna universiteti hind-evropa til bilimi kafedrasınıń professorı, klassikalıq tiller hám kelt tili boyınsha

qanıge. Onıń ayırım miynetleri til biliminiń ulıwmalıq máselelerine arnalǵan. Sonday miynetleriniń biri-1937-jılı Moskvada járiyalanǵan «Til tariyxına lingvistikalıq kirisiw» miyneti. Bul miynette til biliminiń eń áhmiyetli máseleleri-francuz sociologiyalıq mektebi wákilleriniń kóz-qarasları izbe-iz hám isenimli túrde bayanlanǵan.

Jozef Vandriestiń túsindiriwinshe olar tómendegilerden ibarat: «Til sociallıq qubılıs, onıń payda bolıwı jámiyettiń talaplarına baylanıslı. Söylewshi individlerdiń qollanıwı menen ol turatlıqqa iye boladı. Til tańbaları shártli. Xalıqtıń mádeniy rawajlanıwı menen onıń tilindegi grammatikalıq kategoriyalar arasında baylanıs joq, sonlıqtan da rasa menen til ortasında baylanıs ornalıwdıń zárúrligi joq.»

«Jámiyettegi turmıslıq sháriyatlar hám adamnıń sociallıq kelip shıǵıwı onıń tilinde jumsalatuǵın grammatikalıq kategoriyalardı qalıplestiredi.»

«Tildi turmıslıq túsiniw ushın onıń házirgi jaǵdayın izertlewimiz zárúr. Sózdiń jasawı tiykarınan sociallıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bolǵanlıqtan, sóz mánisiniń ózgeriwın anıqlawda fonetikalıq faktordı joqarı kótermeley bermew kerek.»

«Tillerdiń rawajlanıwında eki kúshtiń gúresi bayqaladı: onıń birinshisi-differenciacyaǵa umtılsa, ekinshisi- unifikacyaǵa beyim.»

J. Vandries Ferdinand de Sossyur hám Antuan Meyeniń kóz-qarasların sistemalastırıw menen birge, ayırım máselelerde óziniń kóz-qarasların, ideyaların usınadı. Bunday máselelerdiń qatarına emocional yamasa effektli söylew, til hám oylaw, dialekt, tildiń ádebiy hám jazba túrleri, lingvistikalıq geografiya, jazıw, tillerdiń klassifikaciyası h.t.b. kiredi.

§ 33. Gugo Shuxardt. «Sózler hám zatlar» mektebi

«Sózler hám zatlar» mektebi jas grammatistlerdiń koncepciyaları hám izertlew metodların qatań sıńǵa alıw tiykarında payda boladı. Bul mekteptiń tiykarǵı kóz-qarasları R. Meringerdiń 1909-jıldan baslap járiyalana baslaǵan «Sózler hám zatlar» jurnalı

menen baylanıslı. Bul jurnal XX  sirdiń 40-jıllarına shekem j riyalandı.

Rudolf Meringer (1859-1931) h r qıylı t repke tarqalatuğın «m deniy tolqınlar» tuwralı ideyanı usınadı. Bul «m deniy tolqın» qurılısı jağman «tillik tolqın» h m «zatlıq tolqın» lardan ibarat. Meringerdiń ideyası boyınsha h r qıylı xalıqlar h m m mleketlerdiń bir-biri menen qatnası n tiyjesinde bir xalıqtan ekinshi xalıqqa zatlar kelip kiredi, sol zatlar menen birge olardıń ataması bolđan sözlerde  zlestiriledi. R.Meringer h m onıń sh kirtleri ushırasqan eń tiykarǵı qıyınshılıq: «Zat» degen t sinikti qalay anıqlawımız kerek, – degen sorawǵa juwap tabıwda boldı h m tilde jańadan payda bolatuğın abstrakt t siniklerdiń ataması m selesinde boldı.

«Sözler h m zatlar» mektebi w killeri  zleriniń aldına s zlerdiń tariyxın  yreniwdi tek lingvistikalıq analiz tiykarında emes, al söz benen  nlatılđan zattıń tariyxı menen baylanıslı izertlew wazıpasın qoyadı.

Jas grammatistler fonetika h m morfologiya m selelerine tiykarǵı dıqqattı awdarıp, s zlerdiń semantikası m selesine  stirtin qatnas jasađan edi. Sonlıqtan da jas grammatistlerdi sın nıshanasına aylandıran bul mektep w killeri  zleriniń tiykarǵı dıqqatın semantika m selelerine, m nilerdiń  zgeriw h m rawajlanıw tarawına qarattı. Olar tilge xalıqtıń tariyxı, onıń sociallıq h m m deniy halatları menen tiđiz baylanıslı adam xızmetin s wlelendiriwshi qural sıpatında qaradı. Sonlıqtan da bul mektep w killeri tillerdiń h zirgi jađdayın h r t repleme izertlew menen birge, onıń tariyxıy rawajlanıwın tereń izertlewdiń t repdarı boldı. Bul k z-qaraslar «Sözler h m zatlar» mektebiniń tiykarǵı w kili avstriyalı tilshi Gugo Shuxardtıń (1842-1927) miynetlerinde bayanlandı. G.Shuxardtıń ilimiy jurnallarda j riyalanđan k p sanlı izertlewleri bar. Olar 1950-jılı «Til bilimi boyınsha tańlamalı maqalalar» degen atamada orıs tilinde Moskvada j riyalandı. Olardıń ayırımları t mendegiler: «Zatlar h m sözler», «Tildiń payda bolıwı», «Lingvistikalıq izertlewlerde avtordıń shaxsı» h.t.b.

Til haqqındağı ilimniñ ele de rawajlanıwına G.Shuxardtñ semantika tarawındağı izertlewleri belgili dárejede tásir etti. Bul izertlewlerinde ol tildiñ semantikalıq qurılısınıñ rawajlanıwı nızamlıqların anıqlawğa umtıldı. Ol tiykarğı dıqqattı sóz mánisiniñ ózgeriwi hám rawajlanıwı mashqalasına awdardı. Sóz hám onıñ tariyxı sóz benen ańlatılğan zattıñ tariyxı menen tıgız baylanıstı. Bul baǵdarda onıñ 1912-jılı járiyalanǵan «Zatlar hám sózler» miynetini ańmıyetli. Bul miynette «Zatlar termini» keń máni de qollanılgan. «Zatlar» termini arqalı predmetler, háreketler hám hal-jagday túsiniledi. Bul termin arqalı real hám real emes dúnyadağı janlı hám jansız zatlar ańlatılǵan.

G. Shuxardtñ bul mashqalaǵa úlken itibar bergenligi sonshelli, ol «.. til haqqındağı táliymat-bul máni tuwralı táliymat bolıp tabıladı» - dep jazadı.¹

G. Shuxardtñ «Zatlar hám sózler» (1912) maqalası til biliminiñ «onomasiologiya», yaǵnıy atamalar haqqındağı tarawınıñ óz aldına qalıplesiwine tásir etti. Onomasiologiya- zat hám túsiniqlerdiñ atalıwınıñ nızamlıqları hám principielerin úyrenetuǵın til biliminiñ tarawı. Onomasiologiya máseleleri keyin ala Kvadri Brunonıñ «Onomasiologiyalıq izertlewlerdiñ metodları hám wazıypaları» (Bern, 1952) miynetinde keń túrde izertlenildi. G.Shuxardt sonday-aq, bir túrdegi zatlardıñ atı boyınsha dúzilgen sózlik alfavit tártibinde dúzilgen sózliklerge salıstırǵanda ádewir paydalı ekenligin atap kórsetedi.

Til bilimi tariyxında G.Shuxardtñ jas grammatistler menen fonetikalıq nızamlar tuwralı ilimiy tartısları ańmıyetli.

XIX ásirdiñ 70-jılları jas grammatistler mektebinde tildiñ rawajlanıwı, tiykarınan, fonetikalıq nızamlarǵa baylanıstı degen bir tárepleme pikir ústemlik etti. G.Shuxardt óziniñ «Fonetikalıq nızamlar tuwralı»² degen polemikalıq maqalasında jas grammatistlerdiñ bul dogmaların qattı sıǵa aladı. Ol jas grammatistlerdiñ «fonetikalıq nızamlıqlardıñ tábiyat nızamlıqları

¹ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. - М., 1950, с. 238

² Шухардт Г. О фонетических законах, - М., 1950.

menen sáykesligi tuwralı»¹ tezisin tán almaydı. Shuxardtıń kórsetiwinshe, tildiń rawajlanıwın tek sırtqı mexanikalıq faktorlarǵa baylanıstırmaw kerek, tildiń rawajlanıw nızamlıqları onıń tek fiziologiyalıq tárepine baylanıslı emes, al psixikalıq tárepine de baylanıslı. Al jas grammatistlerdiń táliymatında psixologiyalıq faktor «fonetikalıq nızamlıqlardıń antagonisti» sıpatında túsiniledi. Ol tildegi seslerdiń ápiwayı evolyuciyası til tariyxınıń haqıyqıy mánisin ashıp bere almaydı— dep esaplaydı. Tildegi ózgerislerdiń sebepleri tuwralı usı máselede jas grammatistler menen kelispedi. Jas grammatistler tildegi ózgerislerdiń sebeplerin kópshilik jaǵdayda fonetikalıq nızamlıqlar hám analogiyaǵa baylanıstırǵan bolsa, al Shuxardt tildiń rawajlanıwındaǵı eń tiykarǵı sebeplerdiń biri tillerdiń bir-birine tásir jasap, aralasıw qubılısı bolıp tabıladı, — dep esaplaydı. Ol «Tillerdiń aralasıwı haqqındaǵı máselege» degen maqalasında «.. házirgi dáwirde til bilimi shuǵıllanıp atırǵan máselelerdiń ishinde tillerdiń aralasıwı mashqalasin izertlewden áhmiyetli másele joq²» — dep jazadı. G.Shuxardtıń tillerdiń aralasıwı tuwralı koncepciyasınıń qalıplesiwine Yogann Shmidtıń «tolqın» teoriyası belgili dárejede tásirin tiygizgen. Bul teoriya boyınsha tiller arasında qatań shegera joq, qońsılas jaylasqan tiller shegarasında eki tilge de ortaқ belgiler qalıpleseди. Tillerdiń aralasıwınıń tiykarǵı sebebi, til bul sociallıq qubılıs, al fiziologiyalıq qubılıs emes.

Qullası, til bilimi tariyxında G.Shuxardt, ózine shekemgi jas grammatistler mektebinin sınsıwı sıpatında keńnen tanıldı. Onıń miynetlerinde XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı tilge jańasha kóz-qarastıń qalıplese baslaǵanın, tildi izertlewdiń jańa metodları qalıplese baslaǵanı kózge taslanadı. Onıń miyneilerinde bildirilgen ideyalar XX ásir tilshileri tárepinen dawam ettirildi. Máselen, tildi jámiyetlik qubılıs sıpatında úyreniw-sociologiyalıq aǵım wákilleri, tildiń rawajlanıwınıń tiykarı tillerdiń aralasıwı, birigiwi haqqındaǵı koncepciya-N.Y.Marrdiń miynetlerinde, tildi ózara tıǵız baylanıslı

¹ Сонда, 25-бет.

² Сонда, 53-бет.

elementler hám qatnaslar sisteması sıpatında izertlew strukturalizm aǵımı wákılleriniń miynetlerinde dawam ettirildi.

§ 34. Til bilimindegi estetikalıq mektep

Til bilimindegi estetikalıq mektep (neofilologiya) tildi izertlewde onıń ekspressivlik xızmeti kóz-qarasınan qatnas jasaydı, til ulıwmalıq baǵdardan tariyxıy mádeniy baylıq sıpatında bahalanadı hám izertlenedi.

Til bilimindegi estetikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı Karl Fossler (1872-1949) bolıp tabıladı. Bul mekteptiń wákılleriniń ishinen E. Lerx, L.Shpitser, F. Shyura, X.Xatcfeld, X. Raynfelderlardı kórsetiw múmkin. Olardıń barlıǵı roman filologiyası boyınsha qánigeler edi. E. Lerx - francuz tili sintaksisi, L.Shpitser—roman tilleri etimologiyası, semasiologiyası hám stilistikası boyınsha izertlew jumısların alıp barǵan. «Neofilologiya» ataması K.Fosslerdiń 50 jılıq yubileiine baylanıslı shákirtleri járiyalanǵan toplamnıń atı menen baylanıslı. Myunxen universitetiniń roman filologiyası professorı Karl Fossler tek tilshi emes, al ádebiyatshı da edi, bul onıń tilge kóz-qarasında, onı qızıqtıratuǵın máseleler hám bayanlaw usılında kózge taslanadı.

K. Fosslerdiń til bilimi tarawındaǵı tiykarǵı miyneti: «Til bilimindegi idealizm hám pozitivizm» (1904) miyneti. Bul onıń baǵdarlamalıq polemikalıq jumısı, onda til bilimin estetikalıq koncepciyalar tiykarında qalıplestiriw boyınsha pikirleri bayanlanǵan. K. Fossler óziniń «Til dóretiwshilik hám rawajlanıw sıpatında» (1905), «Til filosofiyası boyınsha tańlamalı maqalalar» (1923), «Tilde ruwx hám mádeniyat máselesi» (1925) miynetlerinde til bilimindegi estetikalıq mektepke tán bolǵan kóz-qaraslardı ilimiy túrde bayanlawǵa umtıladı. Bul wazıypanı orınlaw ushın til menen poeziyanıń, dinniń, ilimniń qarım-qatnasın, sonday-aq, til menen sóylewdiń qatnasın tereń hám hár tárepleme izertlewge umtıladı. Onıń 1923-jıl járiyalanǵan «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde francuz tiliniń eskı dáwirlerinen baslap házirge shekemgi tariyxın izertlew barısında

xalıqtın estetikalıq kóz-qaraslarının da rawajlanıp barganlıǵın kórsetedi. K.Fosslerdiń miynetlerine Italiyan filosofi Benedetto Krocheniń (1866-1952) filosofiya-estetikalıq ideyalarının tásiiri seziledi. Ásirese, oǵan B.Krocheniń «Ruxtıń filosofiyası», «Estetika-uhwma til bilimi sıpatında» (Moskva, 1920) miynetlerindeki tilge bolǵan kóz-qarasları tásir jasadı. B.Krocheniń ideyaları V.Gumboldtıń ideyalarına tiykarlanadı. B. Kroche adamnıń sóylew procesin dóretiwshilik proceske teńlestiredi, bul jaǵday tildi kórkem óner menen jaqınlastıradı. Solay etip, til bilimininde estetikanıń da izertlew obyektı bir esaplanadı. Sonlıqtan da, B. Kroche «lingvistikadaǵı barlıq ilimiy mashqalalar estetika ushın da ortaq, til filosofiyası, kórkem óner filosofiyası – bular bir nárse», – dep jazadı hám lingvistikanı ulıwma estetikanıń ishinde qaraydı. Solay etip, tildiń emocional-ekspressivlik xızmetin izertlew til biliminiń tiykarǵı wazıypası dep esaplaydı.

V. Gumboldtıń lingvistikalıq koncepciyasına K.Fosslerdiń kóz-qarasları sáykes keledi. Biraq K. Fosslerdiń koncepciyası óziniń bir táreplemeliligi menen sıpatlanadı, yaǵnıy V. Gumboldtıń tilge eki tárepleme qatnas jasaw zárúrliǵı tuwralı tezisiniń áhmiyetliliǵin túsınbedi, sonday-aq, tillik antinomiya tuwralı pikirlerin qabıl etpedi.

K. Fosslerdiń kóz-qarası boyınsha, til biliminiń jańa sisteması tilde, birinshiden, taza estetikalıq, ekinshiden, tariyxıy-estetikalıq baǵdarda izertlewdi támiyinlewi tiyis.

K. Fosslerdiń pikirinshe, til máńgi dóreliwde boladı, barqulla tohsıp, jetilisip baradı. Ol tildiń qurılısın, grammatikalıq formalar hám seslerdi úyrenetuǵın pánlerge qarsı shıǵadı.

K. Fossler birden-bir ilimiy pán sıpatında tek stilistikanı tán aladı: «Стилистика была и остается альфой и бетой филологий». Solay etip, stilistika K.Fosslerdiń koncepciyasında tiykarǵı orındı iyeleydi.

Tilge «ruxtıń sáwleleniwi» sıpatında qatnas jasawı, K.Fosslerdiń tildi mádeniyattıń ayırım túri sıpatında qabıl etiwine alıp keldi. Usıǵan baylanıslı K.Fossler til tariyxı ǵana ilimiy sıpatqa iye bolıwı múmkin, sebebi til tariyxı ǵana til qubılısların

fizikalıq, psixologiyalıq, siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgerisler menen baylanıslı túsindirip bere aladı», – dep jazadı.

Solay etip, K. Fosslerdiń pikirinshe, «til tariyxı-sáwleleniw formalarınń tariyxı» esaplanadı. Bul onıń «Ruwx hám tildegi mádeniyat», «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetlerinde bayanlanǵan. Onıń 1925-jılı járiyalanǵan «Ruwx hám tildegi mádeniyat» miyneti qurılısı jaǵınan tómendegi baplardan ibarat: I.Kirisiw; II.Sóylew, dialog, til; III.Til hám din; IV.Xalıqlıq latındaǵı oylawdıń jańa túrleri; V.Til hám tábiyat; VI.Til hám ómir; VII.Tillik seymalar; VIII.Til hám ilim; IX.Til hám poeziya.

Ol óziniń «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetinde tillik ózgerisler menen hár qıylı dáwirlerdegi ruwxıy mádeniyattıń ózgeshelikleri arasındaǵı baylanıstı izertlewge umtıladı.

Tildi izertlewde K. Fossler qollanǵan usıl tómendegishe: Tildiń hár qıylı dáwirdegi jaǵdayın grammatikalıq kóz-qarastan bayanlaw, soń bul grammatikalıq qubılıslardı stilistika, estetika, oylawdıń túrleri kóz-qarasınan túsindiriw bolıp tabıladı.

Juwrmaqlastırıp aytqanda, Karl Fossler óziniń miynetlerinde lingvistikanı adamnıń ishki dúnyasınıń úyreniwdiń quralına aylandırıwǵa, adamzat tiliniń dóretiwshilik táreplerin hár tárepleme izertlewdiń obyektine aylandırıwǵa umtıladı.

K. Fosslerdiń subyektivizmin esapqa almaǵanda, onıń tildiń rawajlanıwın jámiyettiń rawajlanıwı menen tiǵız baylanıslı izertlewge umtılanın, lingvistikalıq izertlewlerdiń sheńberin keńeytkenligin kóremiz.

Onıń eń tiykarǵı xızmetleriniń biri-til biliminiń aldına jańa wazıypalardı qoyıwı, máselen, kórkem ádebiy dóretpelerdi stilistikalıq izertlew, ulıwma xalıqlıq til menen kórkem sóz sheberleri tiliniń qarım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tiǵız baylanıslı úyreniw, oylaw hám tildiń qarım-qatnasın úyreniw máselelerin kún tártibine qoyıwı bolıp tabıladı.

§ 35. Neolingvistika

Til biliminde neolingvistika (areal lingvistika dep te ataladı) XX ásirdeń 20-jılları aǵım sıpatında qalıplesti. Bul aǵımınń tiykarǵı wákilleri-Italıyalı Matteo Bartoli (1873-1946) hám Djulio Bertoni (1878-1942). «Neolingvist», «Neolingvistika» terminin M. Bartoli 1910-jılı birinshi mártebe qollandı.

Neolingvistika aǵımınń izertlew usılları hám principleri 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikanıń qısqasha ocherki» miynetinde járiyalandı¹. Bul miynetinń «Ulıwma principler» dep atalatuǵın birinshi bólimin Dj. Bertoni, «Texnikalıq kriteriyalar» dep atalatuǵın ekinshi bólimin M. Bartoli jazǵan.

Sonday-aq, neolingvistikanıń ulıwma teoriyalıq máseleleri M. Bartolidiń 1925-jılı járiyalanǵan «Neolingvistikaǵa kirisiw», Djuliano Bonfanteniń 1942-jılı járiyalanǵan «Neolingvistika poziciyası» miynetlerinde bayanlanǵan. Neolingvistika aǵımı V. Gumboldt, Italiyan filosofı Benedetto Krocheniń ideyalarına tiykarlanǵan halda olardı rawajlandırıwǵa umtıladı. Kóplegen máselelerde til bilimindegi estetikalıq mektep, «Sózler hám zatlar» mektebine ideyaları jaǵınan jaqın keledi. K. Fossler kibi neolingvistika aǵımı wákilleri tildi kórkem dóretiwshilik hám ruwxıy háreket sıpatında bahalaydı. Gugo Shuxardt kibi tildin rawajlanıwında tillerdiń aralasıw procesin eń tiykarǵı orınǵa qoyadı.

Neolingvistikanıń ayırım kóz-qarasları lingvistikalıq geografiyanıń koncepciyaları menen sáykes keledi. Sonlıqtan da Matteo Bartoli óziniń «Neolingvistikaǵa kirisiw» miynetinde, «neolingvistikalıq aǵım J. Jileronniń «Lingvistikalıq atlas» miynetindegi ideyalarına tiykarlanadı», – dep jazadı.

Neolingvistika aǵımı wákilleri aǵımınń ataması menen de ózlerin «Jas grammatistlerge» qarsı qoyıwǵa umtıladı. «Jas grammatist» ler lingvistler emes edi, tek grammatistler edi. Bizler til faktleriniń quramalı kompleksin izertlewshi jańa lingvistlerimiz,

¹ Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica. -Modena., 1925.

– degen lozungtı kóteredi. «Neolingvist», «Neolingvistika» terminlerin qollarıwınıń da tiykarı usıǵan baylanıshı edi.

Djuliano Bonfante óziniń «Neolingvistika poziciyası» maqalasında neolingvistika aǵımı aldına qoyǵan wazıypalardı bayanlaydı: «Biziń ásirimiz tildi tek bayanlap beriwdi emes, al onı túsiniwdi oǵada talap etedi; ...Neolingvist ushın til- bul estetikalıq sáwleleniwdiń, kóz-qaraslardıń jıynaǵı. Ol poemanıń hár bir qatarında, hár bir sóylewde, hár bir naqıl-maqalda tolıq hám keń túrde kózge taslanadı».

– Neolingvistler tildi eń aldǵı menen individlerdiń estetikalıq dóretiwshiliginiń ónimi sıpatında bahalaydı. Tildi «ruwxıy dóretiwshilik» sıpatında bahalap, neolingvistler B. Kroche kibi til hám sóylew procesin dóretiwshilik proceske teńlestiredi. «Adamlar, – dep jazadı Bonfante, – sóylew barısında sózlerden, anıǵıraǵı gáplerden paydalanadı, al fonemalar, morfemalar yamasa sintagmaıardan emes, olar óz aldına jasamaytuǵın biziń abstrakeiyalarımız bolıp esaplanadı».¹ Oıar tildi pütün halında, ruwxıy dóretiwshilik sıpatında bahalaydı. Al «jas grammatistler» tildi fonetika, morfologiya, leksika hám sintaksisge ajıratıp tildiń pütünligin buzdı– dep sıńǵa aladı.

Til bilimine «areal» terminin francuz lingvisti J.Jileron engizgen edi. Neolingvistlerdiń tálimatında areal lingvistika, onıń izertlew usılları, lingvistikalıq geografiya tusinikleri de belgili orındı iyeleydi.

Areal lingvistika-tillik qubılıslardıń belgili bir ayaqlarda tarqalıw jaǵdayların, sebeplerin, shegaraların izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Dáslepki waqıtları Evropa tilleriniń lingvistikalıq geografiyası boyınsha atlaslar dúzil-di. Máselen, 1876-jılı G. Venker tárepinen Germaniyanıń lingvistikalıq atlası dúzil-di. G. Venker, F. Vrede tárepinen tayarlanǵan, jetilistirilgen «Nemis lingvistikalıq atlası»nıń 1926-1932-jılları altı tomlıǵı járiyalandı.

XX ásiridin birinshi on jılıǵında J. Jileron hám E.Edmoni tárepinen «Franciyanıń lingvistikalıq atlası» nıń 12 tomlıǵı (1902-

¹ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. I.-М., 1960.

1910), K. Yaberg h m I.Yuda t repinen «İtaliya dialektleri h m t slik Shveyçariyanın atlası»nın 8 tomluğı (1928-1940) baspağa tayarlanıp j riyalandı. J.Jileron h m E.Edmonidın «Atlas»ında s zlerdin taralıw shegaraların dizimge aladı. Nemislerdin lingvistikalıq geografiyası,  sirese, T.Fringstin miynetlerinde Reyn provinciyasının dialektlerin h r t repleme izertlewge umılđanın k remiz, yağnıy francuzlardağıday tek leksikanı emes, al fonetika-grammatikalıq belgilerin de izertleydi. Matteo Bartolidın «İtaliyanın lingvistikalıq atlası» leksikalıq principke tiykarlanıp lingvistikalıq geografiya tarawındağı roman tilleri d st rin dawam ettiredi.

Neolingvistlerdin tiykarđı izertlew metodı izogloss – yağnıy til belgelerinin (fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq) taralıw shegaraların anıqlaw bolıp tabıladı. Bul ağımının belgili w killerinin biri-Vittore Pizani bolıp tabıladı. Onın «Geolingvistika h m hind-evropa tili» miyneti 1940-jılı Rimde j riyalanđan. Bul miynetinin birinshi babı «Иррадиация х м инновация» dep ataladı, onda tildeği jaņa  zgerislerdin payda bolıwı h m taralıw usılları izertlengen. Miynettin «Hind-evropa tilin qayta tiklew h m neolingvistikalıq norma» dep atalđan ekinshi babında hind-evropa tillerin  yreniwde ayırım normalardı qollanıw m mkinshiligin tekserip k redi.

Neolingvistika ağımının j ne bir  hmiyetli ideyalarının biri-tillerdin aralasıwı, birigiwi tuwralı pikirleri bolıp tabıladı. Olar tillerdin aralasıw procesin tildeği innovaciya problemi dep qaraydı: «Xalıqlardın etnikalıq aralasıwı, – dep jazadı olar, –tillik  zgerislerdin tiykarđı sebebi bolıp tabıladı.»

Neolingvistikada tillerdin aralasıwı tuwralı teoriyanın qalıplesiwinde belgili İtaliyan lingvisti Graciadio Isaya Askolidin (1829-1907) miynetleri salmaqlı orındı iyeleydi. G.Askoli salıstırmah hind-evropa til bilimi,  sirese roman tilleri boyınsha izertlewleri menen belgili.  zini ilimiy k z-qarasları jağman neolingvistler menen jas grammatistlerdin ortasında jaylasqan. Ol  zini 1886-jılı Turin qalasında j riyalanđan «Til bilimi boyınsha xatlar» miynetinde jas grammatistler mektebi w killerinin ayırım

köz-qarasların sığa aladı. Tillerdiñ aralasıwı mashqalaların izertlewde «substrat», «superstrat», «adstrat» túsiniqlerini engizdi (substrat-jenilgen til elementleriniñ jenilgen tilde saqlanıwı; superstrat-jenilgen til elementleriniñ jenilgen tilde saqlanıwı; adstrat- hár qıylı tillerdiñ bir territoriyada uzaq birge jasawı tiykarında qalıplesetuğın belgiler)

Til biliminde substrat teoriyasınıñ tiykarın salıwshı G.Askoli esaplanadı. Ol óziniñ «Til bilimi boyınsha xatlar» h.t.b. miynetlerinde kelt tiliniñ roman tillerine tásiri problemasını izertleydi. Substrat teoriyası XX ásirdeń basında B.Terrachiniñ «Substrat» miynetinde dawam ettirildi. Substrat túsiniğı hind-evropa tilleriniñ dialektlik bóliniwini, sonday-aq, hind-evropa tillerindegi basqa tillik semyalardı túsindiriwde qollanıldı. Lingvistlerdiñ xalıq aralıq kongreslerinde substrat teoriyasına baylanıslı bir neshe bayanatlar jasaldı.

«Superstrat» terminini J.Jileronniñ shákirti V Vartburg tárepinen 1967-jılı Parijde járiyalanğan «Roman tilleriniñ ajralıwı» degen miynetinde qollanıldı. V.Vartburg german jawlap alıwshıları-franklardıñ tiliniñ latinğa tásirin (frank superstratı) izertledi.

«Adstrat» terminini M. Bartoli tárepinen birinshi mártebe qollanıwı, onıñ pikirinshe, adstrat terminini arqalı tildegi jasawshı eki qatlam túsiniledi, olardıñ biri-ekinshisiniñ üstinen üstemlik etpeydi.

Neolingvistlerdiñ tillerdiñ aralasıwı haqqında koncepciyasınıñ qalıplesiwine Yogann Shmidtiniñ «tolqın» teoriyası úlken tásir etkeni bayqaladı.

Shmidtiniñ anıqlawınsha, eki tildiñ geografialıq qońsılas jaylasıwı tek usı tillerge ortaqlı bolğan belgilerdiñ qalıplesiwine alıp keledi. Yağnıy kelip shıǵıwı hár qıylı bolğan tiller uzaqlıq waqıt qońsılas birge jasawı nátiyjesinde tillik birlespelerdiñ payda bolıwına alıp keledi. Bul tillik qubılısqa klassikalıq úlgi sıpatında Balkan yarım atawındaǵı kelip shıǵıwı boyınsha hár qıylı tiller-grek, alban, bolgar, makedon, rumın tillerini kórsetedi. Bul tillerde uzaqlıq dawam etken tariyxıy qarım-qatnaslardıñ nátiyjesinde bir qansha ortaqlı belgiler qalıpleskenini anıqlaydı.

Qullası, neolingvistika aǵımınıń til bilimi tariyxındaǵı ornı tómondegilerden ibarat: lingvistikalıq geografiyanı izertlew usılların jetilistiriw, onıń ulıwma teoriyalıq wazıypaların tereńlestiriw bolıp tabıladı. Ayırım areal lingvistikalıq izertlewleri klassikalıq úlgedeǵi miynetler bolıp qaldı.

Onıń tiykarǵı kemshiligi-ekstralingvistikalıq faktorlarǵa kóbirek dıqqat awdarıp, tildin sistemalıq-qurılısıq ózinshelligin bahalamawı bolıp tabıladı.

§ 36. London lingvistikalıq mektebi

Til bilimi tariyxında London lingvistikalıq mektebi az izertlengen. Til bilimi tariyxshılarınıń ayırımları bul mektepti Evropa til bilimindeǵi strukturalizm aǵımınıń bir shaqabı sıpatında tilge alsa, ayırım qanıgeler bul mektepti dıqqattan shette qaldıradı. Qullası, bul mektep Praga hám Kopengagen lingvistikalıq mektepleriniń qasında birge tilge alına bermeydi. Bunıń bir neshe sebepleri bar. Birinshiden, bul aǵımın tiykarǵı koncepciyaları XX ásirdeń 30-40 jılları qalıplese baslaǵan bolsa da, 50-jıllardıń ortalarında hár qıylı baspalarda shashırandı halında járiyalanǵan miynetlerde sawleleniwın tapqanlıǵı, ekinshiden, bul mektep wákılleriniń miynetleri hind-evropa tilleri semyasına kirmeytuǵın az izertlengen tillerdi úyreniwge baǵıshlanganlıǵı, úshinshiden, olardıń miynetleri abıraylı ilimiy baspalarda az tirajda járiyalanǵanlıǵı menen túsindiriledi. Biraq soǵan qaramastan bul mekteptin wákılleri XX ásirdeǵi lingvistikalıq oy-pikirlerdin rawajlanıwına belgili úles qostı.

Angliya XIX-XX ásirlerde dúnya júzlik til biliminde tiykarǵı orınlardı iyeleytuǵın mámleketlerdin qatarına kirmese de, bul mámlekette ózine tán ózgesheliklerine iye lingvistikalıq dástúrler qalıpleskenin kóremiz. Bunda birinshi gezekte Angliya fonetikalıq mektebin tilge alıw múmkin. Onıń wákılleri - Genri Suit (1845-1912), Daniel Djounz (1881-1967). Britaniyalı ilimpazlardın izertlewlerine xarakterli bolǵan ózine tán ózgesheligi-olardıń janlı tillerdi, birinshi gezekte ullı Britaniya atawlarında sóylewshilerdin tilin Evropa kontinentindeǵi basqa tillerge, máselen, nemis tiline

salıstırmalı baǵdarda úyreniw, sonday-aq Britaniya imperiyasınıń Aziya hám Afrika materigindegi az úyrenilgen «ekzotikalıq» tillerdi izertlewge qızıǵıwshılıǵı bolıp tabıladı. London mektebiniń teoriyalıq kóz-qarasınıń qalıplesiwine E.Dyurkgeimniń sociologiyalıq táliymatı hám F. de Sossyurdiń lingvistikalıq koncepciyası belgili dárejede tásir jasaǵan. Bul halat til hám mádeniyattıń qarım-qatnası mashqalaların izertlegen etnograf Bronislav Kasper Malinovskiydiń (1884-1942) miynetlerinde kózge taslanadı. «Mádeniyat» termini arqalı hár qanday xalıqtıń úrp-ádeti, dástúrleri, diniy isenimi túsiniledi. Malinovskiy olardı tillik qarım-qatnas jasaw ushın zárúrli sistemaniń elementleri sıpatında úyrenedi. Bul jaǵday Malinovskiydiń pikirinshe situaciyalıq kontekstti payda etedi. «Real turmısta bildirilgen pikir, ol qanday situaciyada ayılǵanınan bólek alınıp qaralıwı múmkin emes» - dep jazadı ol. Bul situaciyalıq kontekst sóylew háreketi oraylıq orında turatıwın sociallıq procestiń bir bólimi bolıp tabıladı hám sistemaniń basqa aǵzalrı menen birgelikte izertlewdi talap etedi, – dep esaplaydı.

London lingvistikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı **Djon Rupert Frs** (1890-1960) bolıp tabıladı. Ol XX ásirdiń 20-jılları Indiyada jasadı hám ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı. 1928-jıldan baslap London universitetinde xızmetin dawam etedi. 1944-jılı usı universitette Ullı Britaniyada birinshi ret ulıwma til bilimi kafedrası ashıladı. Ol usı kafedranı 1959-jılǵa shekem basqardı. Urıstan sońǵı jılları Egipet, Pakistan hám AQSHta lekciyalar oqıdı. Onıń shákirtleri-Uolter Allen (1911-1995), Robert Robins (1921-2000), Maykl Aleksandr Xallidey (1925) h.t.b.

London lingvistikalıq mektebiniń lingvistikalıq kóz-qarasları Djon Frstıń 1957-jılı járiyalanǵan «Lingvistikalıq miynetler» kitabında hám bul mekteptiń basqa wákılleriniń avtorlıǵında járiyalanǵan «Lingvistikalıq analiz boyınsha izertlewler» degen toplamda bayan etildi.

London lingvistikalıq mektebi wákılleri tiykarınan tómendegi máselelerdi izertledi: jámiyette tildiń ornı hám xızmeti, til hám mádeniyat, tildiń mánisi hám onıń anıqlaması, tildi

rawajlandırıwshı kúshler, tildiń qurılısı, til biliminiń wazıypası, lingvistikalıq bayanlaw sisteması, lingvistikalıq kategoriyalardıń tiykarǵı belgileri hám olardı anıqlaw ólshemleri, lingvistikalıq analiz jasawda ekstra lingvistikalıq maǵlıwmatlardı qollanıw múmkinshiligi, kontekst túsiniǵı, konteksttiń túrleri, tildiń funkcionallıq bóliniwi h.t.b.

London lingvistikalıq mektebinde hár qıylı situaciyada-jámiyetlik orınlar, diniy máresimler, sociallıq ornı jámiyette hár qıylı bolǵan adamlardıń qarım-qatnası procesindeǵı tildiń xızmeti úyrenildi. Bul jaǵday sociolingvistika, funkcional grammatika hám tekst lingvistikasınıń rawajlanıwına tásir jasadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. *Leypcing lingvistikalıq mektebi jas grammatistleri aǵımınıń tiykarǵı wákilleri kimler?*

2. *Jas grammatistler aǵımınıń wákilleri tiykarınan qanday máseleler menen shuǵıllandı?*

3. *Kazan lingvistikalıq mektebiniń wákilleri til máselelerin sheshiwde tiykarǵı diqqattı nege awdardı?*

4. *Moskva lingvistikalıq mektebiniń wákilleri til máselelerin sheshiwde tiykarǵı diqqattı nelerge qaratadı?*

5. *F. de Sossyurdiń lingvistikalıq koncepciyasınıń tiykarǵı jańalıqları nelerden ibarat?*

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. *Тил билими тарихы. Оқыў қолланба.* - Тошкент: «Фан», 2006.

2. Абдиназимов Ш. *Тил билими тарихы. Оқыў қолланба.* - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2013.

3. Аллатов В.М. *История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное.* -М., 1999.

4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. *Очерки по истории лингвистики.* - М., 1975.

5. Березин Ф.М. *История лингвистических учений.* -М.,

VIII BÖLİM. XX ÁSIRDİN 20-50-JÍLLARÍNDAGÍ TIL BİLİMİ

Joba:

1. *N. Y. Marrdın yafetikalıq teoriyası*
2. *Lev Vladimirovich Sherba*
3. *Viktor Vladimirovich Vinogradov*

§ 37. N. Y. Marrdın yafetikalıq teoriyası

XX ásirdeń 20-jılları Nikolay Yakovlevich Marrdın yafetikalıq teoriyası sovet jámiyetinde alıp barılıp atırǵan mádeniy revolyuciya máplerine til bilimin sáykeslendiriwdi óziniń aldına maqset etip qoydı. Milliy mádeniyatın klasslıq xarakterı tuwralı sol dáwirde ústemlik etken ideologiya máplerine sáykes ózine shekemgi til bilimine burjuaziyalıq táliymat sıpatında qaradı. Hátte F. Bopptın salıstırmalı-tariyxıy metodın tın almadı.

N. Y. Marr (1864-1934) Kutaisidegi gimnaziyanı ayrıqsha bahalar menen pıtkerip, 1884-jılı Sankt-Peterburg universitetiniń shıǵıs tilleri fakultetine oqıwǵa kiredi. Onıń tillerdi úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵı gimnaziya da oqıp júrgeninde qalıplese baslasa da universitette gruzin, arman, semit hám basqa da kavkaz tillerin tereńirek úyrenedi. Ol 1901-jılı Sankt-Peterburg universitetiniń professorı, 1912-jılı Rossiya İlimler Akademiyasınıń haqıyqıy aǵzası bolıp saylanadı.

1917-jılǵı revolyuciya nátiyjesinde qalıplese baslaǵan jańa jámiyetlik qatnaslar jámiyetlik ilimlerden de jańa mazmun talap etti. Bul dáwirdegi tilshi ilimpazlar sovet jámiyetinde jasaytuǵın hár qıylı tillik semyalarǵa kiretuǵın xalıqlardıń tilin úyreniw máseleleri menen shuǵıllandı. Semit hám kavkaz tilleri boyınsha qánige Nikolay Marr jańa jámiyetlik dúzimdegi til tuwralı ilimdi basqarıp turdı. Ol hind-evropa til bilimindegi krizisti ańladı, hind-evropa til bilimi qashanlardur bolǵanı, ya bolmaǵanı belgisiz ata tildi (prayazık) qayta tikleymiz dep bası berik kóshege kirdi – dep esapladı. Hind-evropa til biliminiń lingvistikalıq oy-pikirlerdiń rawajlanıwına qosqan úlesin tın alǵan halda onı sovet jámiyetiniń

ideologiyası kóz-qarasınan burjuaziyalıq táliymat sıpatında bahaladı.

Haqıyqatında da, hind-evropa til biliminiñ ayırım wákılleri hind-evropa tillerinde sóylewshi xalıqlar ózara tuwısqanlıq qarım-qatnasqa iye. Olar jer júzindegi xalıqlardıñ ishinde eñ joqarı dárejede rawajlanganı da usı xalıqlar ekenligin ayrıqsha atap kórsetedi. Ózleriniñ rasalıq hám ruwxıy dúnyasınıñ ústemligi sebepli bul xalıqlar basqa xalıqlar hám qáwimlerdi ózlerine bağındırıp olardıñ materiallıq hám mádeniy turmısınıñ joqarılawına tásir jasadı, – dep esaplaydı. Adamzat jámiyetindegi barlıq jetiskenlikler dúnya xalıqlarınıñ hind-evropa kompleksine baylanıstırıldı. Hind-evropa tillerinde sóylewshi xalıqlar adamzat jámiyetin háreketke keltiriwshi kúsh sıpatında bahalandı.

Bunday ideyalar sovet jámiyeti tusındağı barlıq xalıqlardıñ tuwısqanlığı-internacionalizm ideyaları menen, tariyxıy processlerdi bahalawdağı materialistlik kóz-qarasları menen sáykes kelmedi.

Sonlıqtan da, barlıq xalıqlardıñ teñligi hám tuwısqanlığı ideyaların úgit-násiyatlap, jazıw dástúrlerin qáliplestiriw, olarğa ózleriniñ ana tilinde bilim beriw, sawatlandırıw islerin keñ túrde ámelge asırıp atırğan 20-jılları hind-evropa til bilimin burjuaziyalıq táliymat sıpatında qatañ sınga alğan N.Y.Marrdıñ til bilimindegi «yafetikalıq teoriiyası» belgili dárejede abırayğa eristi. Yafetikalıq teoriya boyınsha hár qıylı tillik seymalarda sóylewshi Kavkazda jasaytuğın xalıqlardıñ tilin tereñ izertlew sovet jámiyetindegi tillik processlerdi túsiniwge hám durıs bahalawğa múmkinshilik tuwdıradı.

N. Y. Marr «tildi ádebiyat hám kórkem óner kibi nadstroikalıq kategoriya sıpatında bahaladı»¹. Ol tildi nadstroikalıq kategoriya sıpatında bahalap, onnan tómendegidey juwmaqlardı shıǵaradı:

1) Jámiyetlik ekonomikalıq formaciyalardıñ ózgeriwi menen til ózgeredi. (Tillerdiñ sekirmeli rawajlanıwı tuwralı táliymatı). Marrdıñ kórsetiwinşe, jámiyettiñ bir formaciyadan ekinshi bir

¹ Marr Н.Я. К Бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме.// -Изв. АзГНИИ,1932, с.25.

formaciyağa ötiwi nâtiyjesinde til de bir basqıştan ekinshî basqışqa ötedi, bul ötiw nâtiyjesinde tildiñ strukturası tûp-tiykarınan özgeredi. Mâselen, tûbir tiller âyyemgi obshinalıq jâmiyettiñ qalğan qaldıqları, agglyutinativ tiller feodallıq qâwimlik jâmiyetke sâykes keledi, al flektiv tiller-kapitalistik jâmiyetlik ekonomikalıq formaciyağa tân, - dep esaplaydı.

2) Barlıq tillerdiñ rawajlanıw jolları birdey. (Glottonikalıq processlerdiñ birliги teoriyası).

3) Ayırım, âsirese hind-evropa tilleriniñ payda bolıwında tillerdiñ aralasıwı úlken áhmiyetke iye.

4) Hâr qanday ideologiya mazmunı jaǵınan klasslıq boladı, tilde nadstroikalıq kategoriya bolǵanlıqtan klasslıq esaplanadı. (Tildiñ klasslıq xarakteri tuwralı táliymatı).

Til haqqındaǵı «jaña táliymat» sovet til biliminde 50-jıllarǵa shekem ústemlik etti. N. Y. Marrdiñ táliymatı soñǵılıǵında sâtsizlikke ushırsa da óz dáwiriniñ shaqırıqlarına juwap beriwge umtıldı. Tildi nadstroykalıq kategoriya sıpatında bahalawı, tildiñ klasslıǵı haqqındaǵı teoriya, glottonikalıq processlerdiñ birliги, tillerdiñ stadialı-sekirmeli rawajlanıwı haqqındaǵı teoriyalar-deklarativlik sıpatta boldı. Yafetidologiyaniñ filosofiyalıq metodologiyalıq tiykarınıñ ázziligi, tillerdiñ rawajlanıw procesi hám quramalı til qubılısların túsindiriwde vulgar-sociologiyalıq juwmaq jasawı onıñ tiykarǵı kemshilikleri boldı. Bul jerde N.Y.Marrdiñ tildiñ klasslıq sıpatta bolatuǵını tuwralı teoriyasınıñ unamsız tásiriniñ qaraqalpaq jazba esteliklerine tiygizgen bir ǵana faktın eslewdiñ ózi jetkilikli. Yaǵnıy 20-40-jılları sovet jâmiyetinde tildiñ klasslıq bolatuǵını, jaña jâmiyetti dúzip atırǵan proletariat klası óziniñ ádebiyatı, kórkem óneri, tiline iye bolıwı tiyis, ótken feodolizm jâmiyeti tusında arab jazıwında jazılǵan jazba estelikler tiykarınan arab jazıwında ústem klasslardıñ til bolǵan diniy-ádebiy tilde jazılǵan. Sonlıqtan da olar sovet jâmiyetiniñ ideologiyasına qarsı keledi, - dep órtep jiberiw jaǵdayların eslewdiñ ózi jetkilikli.

Til biliminde N. Y. Marr óziniñ yafetikalıq teoriyasın usındı. Bul táliymat boyınsha dúnıya tilleri tórt element (Ver, Sal, Óon,

Rosh) tiykarında payda bolğan degen pikirdi bildiredi. Bul tört sóz de Kavkazdağı jer-suw atamaların añlatatugın toponimler ekenligin kórsetip ótedi. Eger de sol waqıtlardağı sovet jámiyetiniñ basshısı I. V. Stalinniñ Gruzıyalı hám avtordıñ óziniñ de Kutaysiden ekenligin esapqa alganda hám jeke adamğa sıyrınwshılıq üstemlik etip turğan bul dáwirde buniñ qanday siyasiy maqsetler menen islengenin túsiniw qıym emes.

Onıñ yafetikalıq teoriiyası boyınsha dúnya tillerindegi barlıq sózler joqarıda kórsetilgen tört sózdiñ tiykarında payda bolğan hám rawajlangan.

N. Y. Marr táliymatındağı ekinshi bir teoriya tillerdiñ stadiyalı-sekirmeli rawajlanıwı tuwralı teoriya bolıp tabıladı. Bul teoriya boyınsha ayırım tiller revolyuciyalıq jol menen sekirmeli túrde tez rawajlanadı, al ayırım tiller áyyemgi obshinalıq jámiyet tusında qanday bolğan bolsa sol túrinde qaladı.

XX ásirdiñ 30-50 jılları N. Y. Marrdiñ yafetikalıq teoriiyası sovet til biliminde üstemlik etti. Oğan qarsı pikir bildirgen ilimpazlar quwǵınǵa ushıradı. Sonıñ bir mısalı, E. D. Polivanov bolıp tabıladı. Ol 1929-jılı Petrogradta bir ilimiy-teoriyalıq konferenciya da bul teoriyanıñ kemshiliklerin kórsetip, sın pikirin bildiredi. Buǵan juwap retinde oğan Sankt-Peterburg universitetinen jumıstan shıǵarılıp Orta Aziyaǵa «tuzemlilerdi» sawatlandırıw isleri menen shuǵallanıwǵa jollama beriledi.

N. Y. Marrdiñ yafetikalıq teoriiyasınıñ nadurıslıǵı 1951-jılı may ayında «Pravda» gazetasında bul másele boyınsha diskussiya kóterilip, oğan mámleket basshısı aralasqannan keyin dálillendi. Mámleket basshısınıñ «Marksizmiñ til bilimine qatnası» degen maqalasında bul koncepcianıñ qáte tárepleri kórsetilip tildiñ jámiyetlik qubılıs ekenligi, jámiyetlik turmıstıñ rawajlanıwı menen tildiñ rawajlanıp baratugını, mádeniyat klassıq xarakterge iye bolǵanı menen til barlıq waqıtta ulıwma xalıqlıq sıpatqa iye ekenligi kórsetildi. Sovet jámiyeti tusında kóplegen talantlı tilshiler ósip jetilisti hám óz miynetlerin dóretti. Olardıñ ishinde akademik I.I.Meshaninov, L.V.Sherba, V.V.Vinogradov h.t.b. ornı ayrıqsha boldı.

§ 39. Lev Vladimirovich Sherba

Lev Vladimirovich Sherba (1880-1944) original lingvistikalıq koncepciyasınıñ tiykarın salıwshı, talantlı orıs tilshileriniñ biri boldı. Ol óziniñ miynetlerinde Boduen-de-Kurteneniñ shákirti ekenligin kóp máртебе tilge aladı. Onıñ pedagogikalıq hám ilimiy xızmeti Sankt-Peterburg universiteti menen baylanıslı.

Ol 1898-jılı Kievtе gimnaziyanı tamamlagannan soñ, Peterburg universitetiniñ tariyx-filologiya fakultetine oqıwğa qabıllandı. Bul jerde ol óziniñ ilimiy kóz-qaraslarınıñ qalıplesiwine úiken tásir jasağan Boduen de Kurteneniñ lekeiyaların tıñlaydı. 1906-1909-jılları L.V.Chërba Germaniya hám Italiyada ilimiy saparda boladı. Bul ilimiy saparda toplağan materialları tiykarında eki dissertaciya tayarlaydı: - «Orıs tilindegi dawıshlıardıñ sapalıq hám sanlıq qatnası» degen temada 1912-jılı magistrlik dissertaciya qorǵaydı. 1915-jılı «Shıǵıs lujiç sóylemi» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵaydı.

L. V. Sherba izertlew jumısları tematikasınıñ, ilimiy diapazonınıñ keñligi menen ajralıp turadı. Ol morfologiyaniñ ulıwma máseleleri, leksika, ásirese, leksikalıq hám grammatikalıq kategoriyalırdıñ ózara qatnası, sóz jasalıw, fonetika hám fonologiya, sintaksis hám leksikografiya máseleleri boyınsha ilimiy miynetler dóretti. Ol tilge sistema sıpatında qatnas jasaydı. Ol óziniñ 1928-jılı járiyalanǵan «Orıs tilindegi sóz shaqapları haqqında» miynetinde leksika hám grammatika máselelerin usı baǵdarda izertleydi. Sózdıñ leksikalıq hám grammatikalıq mánilerin anıqlaydı. Usınday ulıwmalastırıwlar tiykarında sózlerdiñ leksika-grammatikalıq toparları tuwralı táliymatm dóretdedi. Bul táliymatı boyınsha sózler tómendegi toparlarǵa bólinedi: a) sóz jasalıw tártibi; b) forma jasalıw tártibi; v) aktiv hám passiv sintaksis; g) fonetika; d) leksikalıq hám grammatikalıq kategoriyalar.

Sintaksis tarawında L. V. Sherba sintagma teoriyasın usındı.

Ol til sisteması, tillik materiallar hám sóylew háreketin bir-birinen ajratıp qaraydı. Onıñ bul tuwralı pikirleri 1931-jılı

järiyalanğan «Til qubılıslarınıń úsh aspekti hám til bilimindegi eksperiment haqqında» miynetinde bildirildi.

Boduen de Kurteneniń dástúrlerin dawam ettirip L.V.Sherba hâzirgi janlı tiller hám onıń sóylemlerin izertlewdiń áhmiyetin kórsetedi.

Praga lingvistikalıq dógereginiń koncepciyasında fonetika hám fonologiya óz aldına qaralğan edi. L.V.Sherba til hám sóylew bular bir-birinen ajratıp qarawğa bolmaytuǵın bir qubılıstıń eki aspekti ekenligin anıqlaydı.

Til biliminde fonologiya tarawında bir-birinen ayırım ózgesheliklerine iye eki fonologiyalıq dógerек qálıplesti. Birinshisi, Moskva fonologiyalıq dógerеgi, onıń wákilleri R.I.Avanesov, P.S.Kuznecov, A.A.Reformatskiyler boldı. Ekinshisi, Leningrad fonologiyalıq dógerеgi, onıń wákilleri S.I.Bernshteyn, L.R.Zinderler edi.

§ 40. Viktor Vladimirovich Vinogradov

V.V.Vinogradov 1895-jılı tuwılǵan. 1918-jılı Petrogradta tariyx-filologiya qánigeligin pitkergennen soń akad. A.A.Shaxmatov tárepinen universitette qaldırıldı. 1919-jılı «Arqa orıs sóyleminiń fonetikasi boyınsha izertlew» degen temada magistrlik dissertaciya qorǵadı. 1921-jıldan baslap ol Petrograd universitetinde hâzirgi orıs tili, stilistika, orıs tili tariyxı boyınsha lekciyalar oqıdı. Burslar boyınsha lekciyalar oqıwı jas ilimpazdıń tariyxıy fonetikaǵa salıstırǵanda til biliminiń basqa tarawları, ásirесе, stilistikaǵa qızıǵıwshılıǵın oyattı. Ol kórkem ádebiy shıǵarmaların stili hám tili máseleleri menen shuǵıllana baslaydı. 20-jıllardıń ortalarında Gogol, Dostoevskiy shıǵarmalarınıń stili hám tili boyınsha izertlewler júrgizdi. 1923-jılı onıń «Stilistikanıń wazıypaları haqqında» miyneti jazıldı.

Akad. A. A. Shaxmatov qaytıw bolǵannan keyin L.V.Sherbanıń lingvistikalıq ideyalarınıń oǵan tásiри belgili dárejede seziledi. Ol eske túsiriwlerinde, óziniń ilimiy-izertlew jumıslarına A. A. Shaxmatov hám L.V.Sherbanıń tásiри bolǵanlıǵın esleydi.

Onun 1925-jılı «Gogol hám naturalizm mektebi», 1926-jılı «Gogoldın stili haqqında etyudlar», 1929-jılı «Orıs naturalizminin evolyuciyası», 1930-jılı «Kórkem proza haqqında» degen miynetleri járiyalanadı. Ol Pushkinnin stili hám tili haqqında eki monografiya hám bir neshe maqalalar járiyaladı. Onun «Pushkinnin tili» (1935) miynetinde shayır shıǵarmaları tili XIX ásirdeń birinshi yarımındaǵı orıs ádebiy tilinin evolyuciyası menen tariyxıy baylanısta izertlengen. Pushkin shıǵarmalarının sózlik quramındaǵı slavyanizm, evropeizm, turmıslıq leksika, sóylew tilinin elementlerinin stillik qollanıwın keń túrde analizleydi. Onun 1941-jılı járiyalanǵan «Pushkinnin stili» miynetinde shayırdın poetikalıq tilindegi sózlerdin kóp mánilı qollanıwı, poetikalıq frazeologizmler bay tillik materiallar tiykarında úyrenilgen. V.V.Vinogradovın bul miynetlerinde Pushkinnin stili hám tili XIX ásirdeń birinshi yarımındaǵı orıs ádebiyatındaǵı jámiyetlik-ideologiyalıq gúres penen tuǵız baylanıslı izertlengen. V.V.Vinogradovın Pushkin shıǵarmalarının tilin izertleytuǵın tómendegi maqalaları járiyalanǵan: «Pushkinnin stili haqqında» (1934), «Pushkin prozasının stili hám tilin úyreniw máselesine» (1949), «Pushkin hám XIX ásirdegi orıs ádebiy tili» (1941), «A.S.Pushkin - orıs ádebiy tilinin tiykarın salıwshı» (1949).

V. V. Vinogradovın XIX ásirdegi jazıwshı, shayırlardıń stili hám tilin izertlewge arnalǵan tómendegi miynetleri jazılǵan: «Gogoldın tili» (1936), «L.Tolstoydın tili haqqında» (1939), «Lermontov prozasının stili» (1941), «Kırlov tımsallarının stili hám tili» (1945) h. t. b.

V. V. Vinogradov - orıs tilinin leksikologiyası, frazeologiyası, tariyxıy leksikologiyası hám leksikografiyası boyınsha kórneklı ilimpaz. Ol 30-jıllardıń ekinshi yarımında prof. D. N. Ushakovın redaksiyasında tayarılanǵan «Orıs tilinin túsindirme sózligi» niń belsendi dúziwshileriniń biri.

Onun eń tiykarǵı xızmetleriniń biri orıs tilindegi frazeologizmlerdin tiykarǵı tiplerin anıqlawı bolıp tabıladı. Onun 20 dan aslam maqalaları tariyxıy-leksikologiyanı izertlewge baǵıshlanǵan.

V. V. Vinogradovın 40-jıllardıń ortalarında «Orıs tili. Sóz haqqında grammatikalıq táliymat» miyneti dóretilgen. Bul miynettiń qol jazbasına 1945-jılı M. V. Lomonosov atındaǵı sıylıq, járiyalanǵannan keyin 1951-jılı Stalinlik sıylıq berildi. Ol óziniń bul miynetinde A. A. Potebnya, A.A.Shaxmatov, L.V.Cherba dástúrlerin dawam etken halda hâzirgi orıs tilindegi sóz shaqapları tuwralı táliymatın bayanlaydı, sózlerdiń leksika-grammatikalıq tiplerin anıqlaydı. Ol óziniń 1948-jılı járiyalanǵan «Orıs tiliniń sintaksisine kirisiw» miynetinde orıs tili sintaksisiniń izertleniwine tariyxıy kritikalıq analiz jasaydı. M. V. Lomonosov, A.X.Vostokov, A.A.Potebnya, A.M.Peshkovskiy, A.A.Shaxmatov, L.V.Sherba, I.I.Meshaninov miynetlerin sın kóz-qarasınan tallaydı.

1950-jıldıń may ayında «Pravda» gazetasında til bilimi máseleleri boyınsha diskussiya baslanadı. Ol usı gazetaniń 6-iyun kúngi sanında «Sovet til bilimin marksistlik-leninlik teoriya tiykarında rawajlandırıw», 4-iyul kúngi sanında «Marksistlik til biliminiń baǵdarlaması» degen atamada maqalaların járiyaladı. Bul maqalalarda N.Y.Marrdıń lingvistikalıq koncepciyalarınıń kemshiliklerin kórsetip berdi. Ol 1950-jıldan baslap Ilimler Akademiyası til hám ádebiyat bóliminiń akadem sekretarı lawazımında jumıs islewı nátiyjesinde, til bilimindegi barlıq ilimiy izertlew, aǵartıwshılıq jumısların basqardı. N.Y.Marrdıń tereń ilimiy bolmaǵan yafetikalıq teoriyası tásirinde til biliminde júzege kelgen unamsız qubılıslardan til bilimin tazalaw jumısların ámelge asırdı. 1950-jılı Ilimler Akademiyasınıń til bilimi institutu shólkemlestiriledi hám oǵan V.V.Vinogradov basshılıq etedi. Ol 1969-jılı qaytıw boldı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

- 1. Marrdıń yafetikalıq teoriyasınıń tiykarǵı ózgesheligi nelerden ibarat?*
- 2. Marr dúnya tilleriniń payda bolıwı tuwralı qanday pikirlerdi bildirgen?*
- 3. L.V.Sherbanıń lingvistikalıq koncepciyaları nelerden ibarat?*

4. I.I.Meshaninovtiñ ilimiy doretivshilik xızmeti?
5. V.V.Vinogradovtiñ qanday ilimiy miynetleri bar?
6. Marrdiñ tillerdiñ sekirmeli rawajlanıwı tawralı táliymatı?
7. L.V.Sherbanıñ eksperimental fonetika tarawındaǵı izertlewleriniñ áhmyeti?
8. V.V.Vinogradovtiñ stilistika boyınsha miynetleri?

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыў қолланба.- Тошкент: «Фан», 2006.
2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыў қолланба.- Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2013.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. -М., 1999.
4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
5. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1984.
6. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений.-М., 1978.
7. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях.-Ч. I.-М., 1960; Ч II. -М., 1965.
8. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. - М., 1979.

IX BÖLİM. TİL BİLİMİNDEGİ STRUKTURALİZM AĞIMI

Joba:

1. *Praga lingvistikalıq dögeregi*
2. *Kopengagen lingvistikalıq mektebi*
3. *Amerika til bilimi*

§ 41. Praga lingvistikalıq dögeregi

Praga lingvistikalıq dögeregi 1926-jılı belgili chex ilimpazı V.Mateziustıń baslaması menen shólkemlesti. Bul aǵımınń tiykarǵı wákilleri Bogumil Trnka (1895-1984), Bogumil Gavranek (1893-1978), Y. Mukarjovskiy (1891-1975), Yozef Vaxek (1909-2004), Vladimir Skalichka (1909), N.S.Trubeckoy, R.O.Yakobson h.t.b. bolıp tabıladı. Praga lingvistikalıq dögeregi 1952-jılǵa shekem háreket etkeni menen onıń eń jemisli islegen dáwiri 1929-1939-jıllarǵa tuwra keledi. 1939-jılı Germaniyanıń Chexoslovakiyanı jawlap alıwı nátiyjesinde ilimiy-dóretiwshilik jumısları menen shuǵıllanıw múmkinshiligi bolmadı. Dáslep Trubeckoy, urıstan sońǵı jılları Matezius, Korjinek qaytıw boldı, Yakobson Amerikaga emigraciyaǵa ketti. Dögerektiń qalǵan aǵzaları ózleriniń izertlew jumısların alıp barǵanı menen dúnya júzilik til biliminde burınǵıday aldınǵı orınlardı iyelemedi.

Praga lingvistikalıq dögeregi aǵzalarınıń teoriyalıq kóz-qarasları 1929-jılı Pragada ótkerilgen slavistlerdiń xalıq aralıq sezinde bayan etildi.

Praga tilshileri ózleriniń lingvistikalıq koncepciyasını tillik faktlerdi izertlewde induktiv metod, tariyxıylıqtı baslı orınǵa qoyǵan jas grammatistlerdiń táliymatına qarsı qoydı. Solay bolsa da Praga lingvistikalıq dögeregi wákilleri jas grammatistlerdiń koncepciyaların tolıq biykarlamaydı. V.Matezius óziniń «Salıstırmalı fonologiyanıń wazıypaları» maqalasında «Funksional hám strukturalı til bilimi jas grammatistler mektebiniń tolıq huqıqlı miyrasxorları esaplanadı», – dep jazdı [1]. Olardıń jas grammatistlerden ózgesheligi, jas grammatistler tildıń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshların izertlewdi áhmiyetli dep

esaplasa, Praga lingvistikalıq dögeregi wákılleri tillerdi sinxroniyalıq baǵdarda izertlewdi usınadı. Jas grammatistler mektebinde salıstırmalı metod penen tuwısqan tiller izertlengen bolsa, bul funkcional lingvistikada tuwısqan emes tillerde salıstırıldı.

Olar ózleriniń lingvistikalıq koncepciyaların qalıplestiriwde bir tárepten Ferdinand de Sossyurdiń diaxroniya hám sinxroniya tuwralı táliymatına tiykarlansa, ekinshi tárepten Boduen de Kurteneniń tildi izertlewdiń sinxroniyalıq aspektine áhmiyet berip til funkciyaların úyreniwdiń zárúrligi tuwralı ideyaları úlken tásir etti. Sonlıqtanda, V.Matezius óziniń «Til biliminde biz qay jerge keldik?» degen miynetinde, «Til bilimindegi funkcional hám struktural kóz-qaras Boduen de Kurtene hám Ferdinand de Sossyurdiń ideyalarına tiykarlanadı», - dep jazadı.

Praga lingvistikalıq dögeregi 1929-1939-jılları usı aǵımınń tiykarǵı principiwrin sáwlelendiretuǵın ilimiy miynetler jıynaǵın járiyalap bardı [2]. Usı «Miynetler...» jıynaǵımınń birinshi sanında Praga lingvistikalıq dögereginiń teoriyalıq principiwrer «Teziser» túrinde járiyalandı.

Praga mektebinin lingvistikalıq koncepciyası eki ózgeshelikke iye. Birinshisi, struktura probleması, yaǵnıy tildin strukturalıq xarakterini hám onın bólimleriniń ózara tıǵız baylanıslıǵı, ekinshiden, Praga lingvistikası funkcional lingvistika bolıp tabıladı.

Praga lingvistleri tilge funkciyalar sisteması sıpatında qatnas jasadı. Praga mektebindegi bul funkcionalizm teziserinde tastıyqlanıwın taptı.

«Tezis»lerde tildi funkcional-strukturalıq izertlew principi tówendegishe bayanlandı. «Til adamzat hâreketiniń ónimi bolıwı menen birge belgili bir máqsetke baǵdarlanadı. Sonlıqtanda lingvistikalıq analizlewge funkcional kóz-qarastan qatnas jasaw kerek. Bunday kóz-qarastan qaraǵanda til belgili bir máqsetlerge xızmet etetuǵın pikirdi bayanlaw qurallarınıń sisteması bolıp tabıladı».

Solay etip, olar tildi izertlewde struktural hám funkcional qatnas jasawdı usındı.

Praga lingvistikalıq dógereginiń tezislerinde, sóylew háreketiniń eki tiykarǵı funkciyası kórsetiledi:

a) sociallıq funkciya, yaǵnıy basqa individler menen baylanıs xızmeti;

b) ekspressivlik funkciya-sóylewshiniń emociyasın ańlatıw xızmeti. Praga tilshileri, eger sóylew háreketiniń hár qıylı funkciyaları bolatuǵın bolsa, onda oǵan hár qıylı funkcional tiller sáykes keliwi tiyis dep esapladı. Solay etip, ádebiy tildiń funkciyaları menen funkcional tillerdiń ózara baylanısın tómendegishe túsindiredi:

Ádebiy tildiń funkciyaları

a) kommunikativ likfunkciya

á) arnawlı ámeliy funkciya

b) arnawlı teoriyalıq funkciya

d) estetikalıq funkciya

Funkcional tiller

a) sóylew tili

á) rásmiy til

b) ilimiy til

d) poetikalıq til

Praga lingvistikalıq dógereginde til funkciyaların izertlew, til hám sóylew funkciyaların bir-birinen ajratıw máselesi tiykarǵı orında turǵanlıǵı sebepli bul mektepti ayırım ilimiy ádebiyatlarda funkcional lingvistika dep te ataydı.

Vilem Matezius (1882-1945) chexiyalı tilshi, Pragadaǵı Karlov universiteti professorı, inglis tili boyınsha qanıge. Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshı. Til sistemasın izertlewde tiykarǵı dıqqattı sinxroniyalıq aspektke awdarǵan. Tildi izertlewde sinxroniyalıq qatnastıń áhmiyetin óziniń 1941-jil járiyalanǵan «Tillik qubılıslardıń potentsiallıǵı tuwralı» miynetinde bayanlaǵan.

Sintaksislik mashqalalardı izertlewge funkcional qatnas jasaw V.Mateziustıń «Gáptiń aktual aǵzaları haqqındaǵı máselege» (1947), «Chex tilindegi sózlerdiń qatar tártibiniń tiykarǵı xızmeti» (1947) miynetlerinde sáwlelengen. Bul teoriya boyınsha, gáptiń gáp aǵzalarınıń formal bóliniwine (baslawısh, bayanlawısh, gáptiń

ekinshi dárejeli aǵzaları) gáptiń semantikalıq dúzilisi hám onıń funkcional mánisine tiykarlanatuǵın gáptiń aktual aǵzaları túsiniǵin qarsı qoyadı. «Eger formal aǵzalar gáptiń qurılısın grammatikalıq elementlerge ajuratıp úyrenetuǵın bolsa, – dep jazdı V.Matezius, aktual aǵzalar gápti konteksttiń ishinde qarastıradı». Gáptiń formal aǵzalarınń tiykarǵı elementleri grammatikalıq predikat esaplanadı. Gáptiń aktual aǵzalarınń tiykarǵı elementleri sóylewshiniń sóylew waqtındaǵı halatı (psixologiyalıq predikat) gáptiń payda bolıwına tásir etken derek esaplanadı.

Praga lingvistikalıq dógeresinde fonologiya hám morfologiya problemaları da izertlenildi.

Nikolay Sergeevich Trubeckoy (1890-1938) Praga lingvistikalıq dógereginiń tiykarın salıwshılardıń biri. Slavyan tilleri boyınsha qánige, fonolog. Ol 1915-jılı magistriik dissertaciya qorǵaǵannan soń Moskva mámleketlik universitetinde salıstırmalı til bilimi boyınsha lekciyalar oqıdı. 1917-jılı Evropaǵa emigraciyaǵa ketedi. 1919-jılı Sofiya universitetine jumısqa ótti, 1922-jıldan Vena universiteti slavyan filologiyası kafedrasın basqardı. Onıń eń tiykarǵı miynetleri: «Orıs tiliniń morfologiyalıq sisteması» (1934), «Fonologiyalıq bayanlaw ushın qollanba» (1935), «Eski slavyan tiliniń grammatikası» (1954). Ol ómiriniń sońǵı on eki jılın eń tiykarǵı «Fonologiya tiykarları» miynetin jazıwǵa baǵıshladı.

Bul miynet 1939-jılı nemis tilinde járiyalandı. N.S.Trubeckoydıń «Fonologiya tiykarları» miynetin shártli túrde XX ásirdegi birinshi fonologiyalıq enciklopediya dep ataw múmkin. Bul miynette 100 aslam tillerdiń fonologiyalıq sisteması úyrenilgen, fonologiyaniń tiykarǵı túsiniikleri, fonema hám onıń belgileri, fonemalardıń oppoziciyası, qabatlasqan sesler hám olardıń til sistemasındaǵı ornı máseleleri anıqlanǵan.

L.V.Sherba til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetin kórsetken bolsa, N.S.Trubeckoy til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmetiniń tiykarında qanday akustikalıq elementler turatuǵının anıqladı. Til sesleriniń máni ayırıwshılıq xızmeti hám olardıń elementleriniń

özara baylanısı máselesin úyreniw tiykarında fonologiya óz aldına til biliminiń tarawı sıpatında qalıplesti.

1931-jılı N.S.Trubeckoydıń «Morfonologiyağa baylanıslı ayırım kóz-qaraslar», – degen maqalası járiyalandı. Bul maqalada Boduen de Kurteneniń bir morfemaniń qurılısındaǵı fonemalardıń ózgeriwi tuwralı bildirgen «alternaciya» teoriiyası Trubeckoy tárepinen rawajlandırıldı. Ol morfonologiya termini arqalı qálegen tildegi fonologiyalıq birliklerdi morfologiyalıq qollanıwdı túsinedi.

Morfonologiyanıń tiykarǵı izertlew obyektı morfemalardıń fonologiyalıq qurılısın, morfologiyalıq xızmet atqaratuǵın seslerdiń kombinatorlıq ózgerislerin izertlew bolıp tabıladı. Praga mektebi wákilleri morfonologiyağa fonologiyanıń bir bólimi sıpatında qaraydı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri til biliminiń qurılısı tuwralı ózgeshe ideyanı usınıs etti. Til biliminiń ádettegi fonetika, leksikologiya, morfologiya hám sintaksis bólimleriniń ornına «Lingvistikalıq nominaciya teoriiyası» degen termindi qollanıp, onda sóz hám turaqlı sóz dizbeklerin izertlew zárúrligin bildiredi. Bul bólimge sóz jasalw, sóz shaqapları hám sóz formaları hám semantikanı kirgizedi.

Ekinshi «Sintagmatikalıq usıllar teoriiyası» dep atalatuǵın bólimge sintagmatikalıq háreketler tiykarında payda bolatuǵın sóz dizbeklerin kirgizedi. Sintagmatika yamasa funkcional sintaksis, - Praga lingvistleriniń pikirinshe, – dástúriy sintaksiske sáykes kelmeydi. Baslawıstıń grammatikalıq formaları hám funkciyasın esapqa alǵan halda bayanlawıstıń tiplerin izertleydi. Morfologiya óz aldına til biliminiń tarawı esaplanbaydı, nominaciya teoriiyası hám sintagmatikalıq usıllar teoriiyasınıń ishinde úyreniledi.

Praga lingvistikalıq dógeresine tán bolǵan jáne bir ózgeshelik - sinxroniya menen diaxroniya arasındaǵı baylanıstı ózine tán túsindiriw bolıp tabıladı. Tildiń tábiyatın túsiniw hám jasawın anıqlawda tillik faktlerdi sinxroniyalıq analiz jasawdıń áhmiyetliligin tán alǵan halda olar Jeneva mektebi wákilleri kibi sinxroniya menen diaxroniyanıń arasına ótiw múmkin bolmaǵan diywal tiklewdiń zárúrligi joq dep esaplaydı. «Tildi diaxroniyalıq

úyreniw sistema hám funkciya túsiniń biykarlamaydı, al kerisinshe, bul túsinińler esapqa alınbasa tolıq bolmaydı», - dep jazadı. Sonday-aq, tildi sinxroniyalıq izertlewde evolyuciya túsiniń umıtıwǵa bolmaydı. Sebebi tildiń rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayı bunnan aldınǵı rawajlanıw basqıshınıń ornına kelgenin umıtpawımız kerek».

Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri ózleriniń ámeliy izertlew jumısları menen teoriyalıq kóz-qarasları boymsha bir aǵımdaǵı mektep wákilleri bolıwı menen qatar bir-birinen ádewir pariq qıladı.

Roman Osipovich Yakobson (1896-1982) Rossiyadan emigraciya nátiyjesinde Pragaǵa kelip ol jerde Praga lingvistikalıq mektebi dástúrlerin rawajlandırdı. Ol Praga mektebi wákilleriniń fonologiyanı struktal analizlew metodın morfologiyanı izertlewge qollandı. Yakobson morfologiyalıq kategoriyalardıń korrelyaciyası teńdey emesligi tuwralı, morfologiyalıq kategoriyalardıń hár bir aǵzasınıń birden-bir semantikalıq invariantı bolatuǵını tuwralı ideyalardı usındı. Ol 1920-jılları til bilimi hám poetikalıq izertlewlerde orıs hám Praga mektebi wákilleri dástúrlerin dawam etti.

Nacistler tárepinen Shexoslovakiya jawlap alınǵannan keyin Daniya, Norvegiya, Shveciya mámleketlerinde jasadı. 1941-jıldan baslap Amerikaǵa bardı. Volndaǵı Joqarı izertlewler mektebinde lekciyalar oqıdı. Soń Garvard hám Massachuset texnologiyalıq institutlarında jumıs isledi. Amerika strukturalizminiń Massachuset mektebinin qalıplesiwine bassılıq etti. 1943-jılı Nyu-York lingvistikalıq dógereginin shólkemlesiwinde úlken xızmeti boldı. Ol óziniń izertlewlerinde tildiń evolyuciyası teoriiyası, tillik birlespeler teoriiyası, tillerdiń tipologiyası, tańbalar teoriiyası, til teoriiyası (ásirese, fonologiya, tariyxıy fonologiya, morfologiyalıq kategoriyalar, grammatikalıq máni), kommunikaciya sistemasında tildiń ornı, til hám miydiń ózara qatnası, awdarmanıń lingvistikalıq aspektleri, til biliminiń tábiyiy hám gumanitar ilimlerde qatnası, til bilimi tariyxı, semiotikanıń jetiskenliklerin lingvistikalıq

izertlewlerge qollanıw, informaciya teoriyası máselelerin izertlewge umtıldı. Ol binarlıq oppoziciya metodın paydalandı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákılleri tillerdi tipologiyalıq izertlew máselesi menen de qızıqsındı. Bul **Vladimir Skalichkanıń** (1909) miynetlerinde óziniń sáwleleniwın taptı. Tildegi ayırım qubılıslar (morfologiyalıq, sintaksislik, fonetika-kombinatorlıq, sóz jasalıw) ózara tıǵız baylanıslı bolatuǵının kórsetip Skalichka tillerdi bes tipke bóledi. Flektiv, introflektiv, yaǵnıy ishki flekciyaǵa iye tip, agglyutinativ, túbir tiller, polisintetikalıq tip. Ol bir tilde hár qıylı tipke tán belgiler ushırasatuǵının da atap kórsetedi. Skalichka til tiplerin anıqlawda tek morfologiyalıq qurılısqa tiykarlanıw jetkiliksiz, hár qıylı tillerdiń fonologiyalıq qurılısın salıstırıp izertlew de zárúr. – degen pikirdi bildiredi. Sonlıqtan da tillerdiń morfologiyalıq klassifikaciyası degen termindı qollanıw qáte dep esaplaydı.

Praga lingvistikalıq dógeregi wákılleri ishinen **Gavranek, Mukarjovskiylar** ádebiy til, til mádeniyatı máseleleri menen qızıqsındı. Gavranek ádebiy til kúndelikli turmista qollanılatuǵın awızeki sóylew tiline salıstırǵanda jetiliskeń, differenciaciya jasalǵan til esaplanadı. Sonlıqtan da ol ádebiy tildiń kommunikativlik funkciya, arnawlı ámeliy funkciya, arnawlı teoriyalıq funkciya, estetikalıq funkciyaları bolatuǵının kórsetedi. Yan Mukarjovskiy ádebiy tildiń estetikalıq funkciyasın izertlewge úlken dıqqat awdaradı. Ol tildiń tiykarǵı kommunikativlik funkciyası menen birge poetikalıq tilde estetikalıq funkciya tiykarǵı orındı iyeleydi, – dep jazadı. Praga lingvistikalıq dógereginiń Yan Mukarjovskiyden basqa aǵzaları «estetikalıq funkciya» termininiń ornına «poetikalıq funkciya» terminin qollanadı.

Sonmı menen birge, Praga lingvistikalıq dógeregin Kopengagen strukturalizminen til iliminiń tiykarǵı problemaların túsiniwde ajıratıp turatuǵın tárepleri bar. Bul ayırmashılıq tómendegiler:

1. Praga lingvistikalıq dógeregi wákılleriniń L.Elmslevten ózgesheligi tillik reallıqtı biykarlamaydı, tilge tillik emes qubılıslardı biliwdiń quralı sıpatında qatnas jasaydı;

2. Olar til tañbaların onı qollanıw tiykarı bolğan tilden bólek alıp qaramaydı. Til hám til tañbaların bir-birinen ajıratıp qubılıs sıpatında qaraydı. Sonday-aq tildi óz aldına ajıratıp izertlewge bolmaydı, - dep tastıyıqlaydı. Tildi ádebiyat, kórkem óner, mádeniyatqa baylanıslı izertlew zárúrligin kórsetedi;

3. Praga lingvistikalıq dóğeregi til strukturasını izertlewde qarama-qarsı qoyıw, salıstırwdıń áhmiyetin tán aladı. Biraq strukturanıń elementleri real túrde jasaydı, sırtqı ortalıq penen baylanısta boladı, - dep tastıyıqlaydı. Bunı L.Elmslev tán almağan edi;

4. Tildi real turmıstağı zatlar hám qubılıslar menen tikkeley baylanıslı lingvistikalıq tañbalar sisteması sıpatında qarap Praga dóğeregi wákilleri tildiń stilistikalıq hám hár qıylı funkcionallıq ózgesheliklerin izertlew til bilimniń tiykarǵı wazıypası bolıwı kerek, – dep tastıyıqlaydı.

Praga lingvistikalıq mektebi menen Kopengagen mektebi arasındaqı ayırmaşılıq olardıń lingvistika problemalarına ulıwma teoriyalıq kóz-qaraslarınń ózgesheliginde de kórinedi.

Praga lingvistikalıq dóğeregi wákilleri til sisteması elementlerin funkcionál differenciaya jasaw, kórkem shıǵarmaların tilin úyreniw, til mádeniyatı máselelerin izertlewge úlken dıqqat awdaradı.

F.de Sossyur til hám sóylewdi bir-birinen ajıratıp qaradı. Til - sóylewden gárezsiz jasaytuǵın sistema. Praga tilshileri «til menen sóylew arasındaqı qatnastı» ilimiy analizlew, yaǵnıy abstrakciya menen real tillik qubılıslar ortasındaqı qatnas sıpatında bahalaydı.

Praga tilshilerininiń dúnya júzilik til bilimine qosqan eń tiykarǵı úlesi fonologiya haqqındaǵı tálimattı dóretiwı bolıp tabıladı. Matezius «til bilimindegi jańa kóz-qarastıń nátiyjeliligi hám qolaylılıǵı tildiń seslik tárepinde tekserip kóriledi, funkcionál tarawdaǵı, sonday-aq, struktural lingvistikadaǵı aldınıǵı qatardaǵı pán sıpatında fonologiya qalıplesedi» dep jazadı. Jas grammatistlerdiń tálimatında tariyxıy fonetika qanday orındı iyeleytuǵın bolsa, bul mektep wákilleri miynetlerinde fonologiya sonday orındı iyeleydi. Trubeckoy Ferdinand de Sossyurdiń

tañbanıń eki tárepi, yaǵnıy mániń ańlatıwshı hám ańlatılıwshı tárepi tuwralı tezisin bassılıqqa ala otırıp onıń bir tárepiniń ózgeriwi ekinshi tárepiniń ózgeriwine tásir jasaytuǵının kórsetedi. Solay etip, sóylew seslerin til seslerinen ajratıp qaraydı. Sóylew seslerin tábiyiy pánlerdiń metodların qollanǵan túrde fonematika úyreniwi tiyis. Til sesleri bolsa fonologiya tarawında úyreniledi. Trubeckoy fonologiyada tiykarǵı orındı fonemalar emes, al olardıń máni ayırıwshılıq oppoziciyası iyeleydi, – dep jazadı. Fonema oppoziciyanıń aǵzası sıpatında, konkret ses penen sáykes kelmeydi. Konkret sesler fonemalardıń materiallıq simvolı ǵana bolıp tabıladı. Ol fonemalardıń variantları túsiniǵin engizdi.

Trubeckoy fonemalardıń máni ayırıwshılıq xızmetine ayırıqsha diqqat awdaradı. Ses máni ayırıwshılıq xızmet atqaradı: [z] at - [x] at. Oppoziciya túsiniǵi engiziledi. [z] hám [x] sesleriniń oppoziciyası nátiyjesinde olardıń máni ayırıwshılıq xızmeti kórinedi. Eń kishi fonologiyalıq birlik fonema esaplanadı.

Tiykarǵı wazıypalardıń biri – konkret tildegi fonemalardı anıqlaw esaplanadı. Bunıń ushın fonemalardı identifikaciyalawdıń úsh usılı kórsetiledi.

1) Eger tildegi eki ses birdey poziciyada bir-biriniń ornına jumsala alsa hám sózdiń mánisiniń ózgeriwine tásir jasamasa, bunday sesler bir fonemanıń fakultativ variantları dep esaplanadı [ch] - [sh].

2) Eger eki ses birdey poziciyada jumsalıp, sózdiń mánisiniń ózgeriwine tásir jasasa, onda bunday sesler hár qıylı fonemalar esaplanadı: tur-tor, bas-tas.

3) Eger akustikalıq yamasa artikulyaciyalıq jaqtan jaqın eki ses hám waqıtsha birdey poziciyalarda qılanbasa, onda olar bir fonemanıń kombinatorlıq variantları esaplanadı: god{o} – goda – godovoy.

Fonemalardıń oppoziciyası tildegi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı seslerdiń jasalıw ornı boyınsha til aldı, til ortası, til artı, erinniń qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik, juwan hám jinişke, ashıq hám qısıq dawıslılarga ajratıw arqalı, dawıssız seslerdi únlı, únsiz, sonor dawıssızlar, qos erinlik, erinlik-tislik,

– grammatikalıq sistemaniñ tiykarın quraytuğın eñ kishi birliklerdi anıqlaw turadı), R.O.Yakobson óziniñ 1936-jılı járiyalanğan «Seplik haqqında ulıwma táliymat ocherki» miynetinde Trubeckoy tárepinen usınılğan fonologiyalıq oppoziciya túsiniğın orıs tiliniñ seplik sistemasın analizlewge qollanıp, grammatikalıq oppoziciya tuwralı pikirlerin usınadı. Al, V.Matezius «Gáptiñ aktual aǵzalarǵa bóliniwi haqqında (1947), «Chex tilindegi sózlerdiñ ornı tártibiniñ tiykarǵı funkciyası» (1947) miynetlerinde óziniñ funkcional sintaksis haqqında ulıwma táliymatın bayanladı:

1) Til bilimi psixologiya, fiziologiya yamasa logikaǵa emes, al tildiñ tańbalıq sistemasına tiykarlanatuğın ilim esaplanadı.

2) Til – sistema. Sistema túsiniğın Praga tilshileri tillik faktlerdiñ hár birin óz aldına ajratıp, atomizm principi tiykarında izertlegen jas grammatistlerge qarama-qarsı qoydı.

3) Olar tilge belgili bir maqsetke baǵdarlanğan funkcional sistema sıpatında qaraydı. Olar funkciya túsiniğın sistemaniñ elementleri arasındaǵı gárezli baylanıs sıpatında emes, al maqsetke baǵdarlanǵanlıǵında dep dálilleydi. Olar awızeki sóylew tili menen poetikalıq tildi bir-birinen ajratıp qaradı. Ádebiy tilge qoyılatuğın tiykarǵı talaplardı kórsetti: a) turaqlılıq; á) sózlik baylıq hám onıñ stıllık hár qıylılıǵı; b) mániñ anıqlılıǵı; d) originallıǵı; e) ádebiy til menen awızeki sóylew tili arasındaǵı ayırmashılıqtıñ hádden tıs kóbeyip ketiwi.

4) Pragalı tilshiler teoriyahq fonologiyanı qalıplestirdi. Fonologiyada birinshiden, psixologiyalıq ólshemlerdiñ qollanıwın biykarladı; ekinshiden, olar sestıñ barlıq qásiyetlerin esapqa alıwǵa umtıldı. Ásirese, sestıñ differenciallıq, relevantlıq belgilerine, yaǵnıy sestı fonema sıpatında tanıwǵa tiykar bolatuğın belgilerine dıqqat awdardı. Pragalılar L.V.Sherba sıyaqlı fonemanıñ sóz hám morfemalardaǵı máni ayırıwshılıq belgilerin kórsetti.

5) Praga tilshileriniñ kórsetiwinshe, til sisteması elementlerin, olardıñ qollanıw funkciyası kóz-qarasınan sinxroniyalıq bayanlaw tildiñ rawajlanıwı tuwralı túsinikti biykarlamaydı. R.Yakobson óziniñ 1929-jılı jazılğan miynetinde diaxroniyaniñ sistemalıq karakteri tuwralı tezisti tiykarladı. Til tek sinxroniyalıq sistemadan

ibarat emes, al b rqulla h rekette bolatuğın sistemadan turadı. Bul bárqulla h rekette bolatuğın sistema – tariyxıy leksika, morfologiya, sintaksis h m fonologiyanı óziniń ishine aladı.

  42. Kopengagen lingvistikalıq mektebi

Kopengagen strukturalizmi mektebiniń tiykarđı k z-qarasları Vigo Brendaldıń (1887-1947) «Struktural lingvistika» degen k lemi jađınan j d   lken bolmađan maqalasında bayanlandı. Bul maqala Kopengagen qalasında 1939-jılı «Acta Linguistica» jurnalınıń birinshi sanında járiyalandı. «Acta Linguistica» jurnalı til bilimindegi strukturalizm ađımınıń xalıq aralıq organı sıpatında jańadan shólkemlestirilgen edi.

Bul maqalada XIX  sirdegi salıstırmalı grammatikağa XX  sirdegi struktural lingvistika qarama-qarsı qoyıp izertlenedi. Vigo Brendal salıstırmalı grammatikağa t n bolđan tariyxıylıq, absolyutlik sıpatqa iye nızamlardı qalıplestiriwge umtılıw, konkretlikten abstraktlıqqa  tiwdegi evolyuciya usağan belgilerdi k rsetip, «h zirgi til iliminiń j ne de rawajlanıwı ushın bul koncepciya jetkiliksiz» dep tastıyıqlaydı h m  ziniń k z-qarasların t mendeGIShe bayanlaydı:

– Til biliminiń predmetin b leklep, ajratıp anıqlap alıw gerek. Bir t repten h zirgi halatın, ekinshi t repten bir halattan ekinshi halatqa  tiwde birden bolatuđın  zgerislerdiń wađıtlıq shegerasın k rsetiw gerek. Usıđan baylanıslı Sossyurdiń sinxroniya h m diaxroniya tuwralı t liymatın körsetedi.

– Obyektiniń ishindegi strukturanı payda etetuğın  zara bir-birinen g rezli qubılıslardı anıqlap alıw gerek. Usığan baylanıslı Sossyurdan basqa da E.Sepir, Boduen de K rtene, N.S.Trubeckoy kibi avtorlardı tilge aladı;

– Sinxroniyağa tildin h zirgi halatına baylanıslı barlıq jağdaylar kirgiziliwi tiyis;

– Ajratıp alınđan elementler ortasındağı barqulla, z r rli h m anıqlawshı qatnaslardı anıqlaw z r r;

– Sinxroniyanıń ishinde wađıtlıq m ni ańlatılatuđın bolđanlıqtan, statikalıq h m dinamikalıq aspektlerdi bir-birinen

ajratıp alıp qaraw kerek. Sinxroniya hám diaxroniya menen birlikte panxroniya yamasa axroniya jasaydı. (Bul terminler barlıq waqıtta hârekette bolatuǵın yamasa waqıtlıq shegaranı bilmeydi degendi ańlatadı). Panxroniya termini arqalı ulıwma adamzatqa tán bolǵan, tariyxıy rawajlanıw dawamında hár bir tildin qurılısında ózgerissiz saqlanǵan qubılıslar túsiniledi;

– til menen sóylewdin ortasında tillik dástúr jasaydı;

– struktura onın quramına kiretuǵın elementlerdin ápiwayı jıyındısı emes, al óz aldına obyekt esaplanadı.

Biraq ta tildi izertlewde struktural metodlardı qollanıw tájiriyesin strukturalizm aǵımının bul manifesti járiyalanbastan burın-aq L.Blumfeld, N.Trubeckoy, V.Matezius, L.Elmslev miynetlerinde qollanılıp júri edi.

Kopengagen strukturalizmi mektebinin tiykarın salıwshı **Luy Elmslev** bolıp tabıladı. Ol 1899-1965-jılları jasaǵan. 1923-jılı Kopengagen universitetin pitkeren. Praga hám Parij universitetlerinde bilimin tereńlestirgen. 1937-jıldan baslap Kopengagen universitetinin salıstırmalı til bilimi kafedrası baslıǵı lawazımında jumıs isledi. Luy Elmslevtin 1928-jılı járiyalanǵan «Ulıwma grammatika principi» degen miynetinde strukturalizm aǵımının teoriyalıq tiykarların dálillewge umtılıwshılıǵı kórinedi. Bunnan soń L.Elmslevtin «Acta Ōutlandica» jurnalının 1935-jılı 1-sanında, 1937-jılı 2-sanında «Seplik kategoriyası» degen miyneti járiyalandı. 1943-jılı strukturalizminin teoriyalıq tiykarı esaplanatuǵın «Til teoriyasın tiykarlaw máseleleri» degen miyneti járiyalandı.

«ActaLinguistica» jurnalının 1950-1951-jıllardaǵı 2,3-sanlarında Luy Elmslevtin «Lingvistikadaǵı struktural analiz metodu» atamasındaǵı statyası járiyalandı. Bul statyada da óziniń ilimiy kóz-qarasların tiykarǵı principlerin bayan etildi.

Glossematika teoriyasının tiykarǵı kóz-qarasları tolıq túrinde L.Elmslevtin «Til teoriyası máselesine prolegomenler» (1943), Xans Uldalldin (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetlerinde bayanlandı.

L.Elmslev «Lingvistikadağı struktural analiz metodı» maqalasında glossematikanıń teoryalıq derekleri Ferdinand de Sossyur tálymatı; Alfred Uaytxed hám Bertran Rasseldiń matematikalıq tálymatlarına tiykarlanǵan tildiń logikalıq teoryası, sonday-aq, Vena logikalıq mektebi wákilleri, ásirese Rudolf Karnaptıń sintaksis hám semantikanı izertlewge arnalǵan miynetlerindeki ideyalar ekenligin kórsetip ótedi.

L.Elmslevtiń kórsetiwinshe, F. de Sossyur tilge struktural qatnas jasawdı birinshilerden bolıp talap etti. F. de Sossyurdıń «Uıwma lingvistika kursı» miynetinde bildirgen pikiri («Edinstvennum i istinnım obyektom lingvistiki yavlyatsya yazık, rassmatrivaemy v samom sebe i dlya sebya») glossematika teoryasınıń tiykarına aylandı.

Glossematika teoryasınıń filosofiyalıq tiykarı pozitivizm bolıp esaplanadı. Glossematikaǵa filosofiyalıq pozitivizمنىń tásiri sonda kórinedi, glossematika teoryasınıń tárepdarları materiallıq dúnya menen sananıń birligi júzege shıǵatuǵın ámeliyat, tájiriybeni esapqa almaydı. («lingvistikalıq teoriya tiller hám tekstler tiykarında tekseriliwi, tastıyqlanıwı yamasa bahalanıwı mümkin emes»). Logikalıq pozitivizm metodı real turmısqa baylanıssız shártli jaǵdaylarǵa tiykarlanadı.

Bertran Rassel (1872-1970) ingliz matematigi, filosof. Ol 1872-jılı Uelste tuwılǵan. Ol 1890-jılı Kembridj universitetine oqıwǵa kiredi. Kembridj hám basqa da universitetlerde filosofiya, matematika boyınsha lekciyalar oqıydı.

Rassel simvolikalıq logika tarawında jaqsı ilimiy nátiyjelerge eristi hám onı filosofiya, matematika mashqalaların úyreniwge qollandı.

Professor Rasseldiń matematikalıq logikanı izetlewge arnalǵan bir neshe miynetleri bar. Olardıń ishinde eń áhmiyetlisi A.Uaytxe.. penen birlikte jazılǵan «Matematikanıń baslanıwı» (1913) degen miyneti. Bul miyette matematika menen logika iliminiń principiari sáykes keletuǵını, sonlıqtan da matematikanıń tiykarǵı túsiniqlerin logikalıq terminler menen anıqlawǵa bolatuǵının

dáilyllewge umtıladı. Rassel Aristotel dáwirinen keyin matematikalıq logikağa eń úlken úles qosqan ilimpaz esaplanadı.

Glossematika teoriyasınıń tárepedarları matematika nızamlarına tiykarlanatuǵın matematikalıq logika metodına tiykarlanadı. Matematikalıq teoriyanıń rawajlanıw barısında matematikanı tańbalar sisteması sıpatında túsiniw qáııplesti. Bul tańbalar sisteması keń túrde «til» degen termin menen ataladı. Onıń ishine logikalıq esaplawlar, hár qıylı ilimlerdiń tilleri hám tábiyiy tillerde kiredi. Glossematika wákilleri ayırım waqıtları ózleriniń táliymatın «til algebrası» dep te ataydı. «Bul algebra, - dep jazadı Xans Uldall (1907-1957) «Glossematika tiykarları» (1957) miynetinde, - tolıq qurılıs túrinde gumanitar materialdı bayanlaw usılı sıpatında oylap tabıldı». L.Elmslev «lingvistikanıń tiykarǵı máqseti - tildiń ishki qurılısına tán bolǵan proceslerdi formalıq jaqtan izertlew bolıwı tiyis», - dep kórsetedi. Barqılla ózgerisler tiykarında, processler tiykarında jasaytuǵın til sisteması hár qanday lingvistikalıq izertlewdiń obykti bolıwı tiyis.

L.Elmslevtiń glossematika teoriyası universallıqqa umtılıp sonday dárejede abstrakciyalandı, ol konkret tillik qubılıslardı izertlewge jaramsız bolıp qaldı. Til bilimindegi glossematika sırttan qaraǵanda logikalı hám tereń ilimiydey bolıp kóringeni menen konkret tillik materiallarǵa tiykarlanbaǵanlıǵı sebepli kóp mártebe sıńǵa ushıradı.

Ol Ferdinand de Sossyurdiń tildi semiologiyalıq sistemalar sıpatında bahalaytuǵın ilimiy pikirlerin rawajlandırıp hám ayırım ózgerisler kirgizip, hár bir tildiń qurılısınıń ózine tán ózgesheligi, onıń tariyxıy rawajlanıwınıń konkret formaları bolatuǵının biykarlap, tildiń universal hám abstrakt qatnaslar sisteması qurılısın anıqlawǵa umtıladı. Onıń teoriyası boyınsha izertlewshi tildiń qurılısın emes, al abstrakt qatnaslardıń qurılısın izertlewı zárúr. Tildi qálegen tańbalar sistemasınıń biri sıpatında qarap, tildiń jasawı ushin tiykar bolǵan tańbalar (alfavit), qatnas jasaw sistemaların ámelge asırıwdıń bir usılı, - dep tastıyıqlaydı L.Elmslev.

Solay etip, bul teoriya boyınsha «qarım-qatnas lingvistikası»- abstrakt kategoriyaların universal strukturası real til, onıñ seslik materiyası hám mazmunına salıstırğanda birinshi orında turadı.

Bul halatta tildiñ sinxroniyalıq jaǵdayı til sistemasınıñ házirgi jaǵdayı emes, al waqıtlıq hám keńislik jaǵınan shekleniwshilikti bilmeytuǵın izertlew túsiniledi. Hár qıylı tiller semyasına kiretuǵın til kategoriyaların ulıwmalastırwǵa umtılıp Kopengagen strukturalizm mektebi til tuwralı ilimniñ sheńberinen sırtqa shıǵadı, dúnya tilleri ústinde turatuǵın teoriyanı usınadı.

L.Elmslev táliyatınıñ dástúriy lingvistikadan ózgesheligin bildiriw máqsetinde oǵada quramalı hám túsiniw qıyın bolǵan terminologiyanı da qollanadı. Ol óz teoriyasın «glossematika» dep ataydı.

«Glossematika» termini grek tilindegi «glossa» - til hám «sema» - tańba sózinen alınǵan. Til biliminde burın qollanılmaǵan bunday atamanıñ alınıwınıñ ózi tildi izertlewde pútkilley jańasha qatnas jasalatuǵının ańlatadı. Daniyalı ilimpazlar dástúriy til biliminiñ tiykarǵı kemshilikleriniñ biri – til qubılısların úyreniwde izertlewshiniñ subyektivizmi tiykarǵı orındı iyeleydi, al subyektiv pikir anıq ilimiy juwmaqlar jasawda jetkiliksiz bolıp tabıladı – dep esaplaydı.

Glossematika tańbalar hám figuralar funkciyasın esaplaw tiykarında lingvistikanıñ aksiomatikalıq teoriyasın dóretiwge umtılıw bolıp tabıladı. L.Elmslevtiñ pikiri boyınsha, lingvistikalıq teoriya lingvistikalıq metodlar teoriyası degendi bildiredi. L.Elmslevtiñ metodikası logika-matematikalıq modellestiriwdiñ úlgisi bolıp tabıladı.

Luy Elmslev til biliminiñ tiykarǵı wazıyası tuwralı bilay dep jazadı: «Lingvistika tildi tillik emes fizikalıq, fiziologiyalıq, psixologiyalıq, logikalıq, sociologiyalıq qubılıslardıñ konglomeratı sıpatında emes, al ózin-ózi basqarıp hám rawajlanıp otıratuǵın pütün qurılıs túrinde qamtıp alıwı kerek».

Luy Elmslev tiykarǵı kóz-qarasların tómendegishe bayanlaydı:

– Til materialların sáwlelendiriw planı, yaǵnıy sırtqı forması menen sáwleleniw planın yaǵnıy máni-mazmun planın bir-birinen

ajıratıp qaraw kerek. Elmslevtiń pikirinshe, bul eki plandı da birdey metodlar menen analizlew múmkin.

– Eki planda da substanciya hám formanı bir-birinen ajıratıp qaraw kerek. Substanciyaǵa materiallıq elementler (sesler, grafika, háreket h.t.b) kirse, al olardıń sol tildegi qollanıw usılları formaǵa kiredi. Máselen, ses substanciyası barlıq tiller ushın ulıwma, al onıń qollanıwı barlıq tillerde birdey emes, yamasa tildıń sáwleleniw planına itibar bereyik. Luy Elmslev bunda barlıq tiller ushın ulıwmalıq belgilerdiń bar ekenligin kórsetedi. Mániniń sáwleleniw planı ulıwmalıqqa iye, al onıń tillerde sáwleleniw planı bir qıylı emes. Máselen, orıs tilinde «не знаю», qaraqalpaq tilinde «bilmeymen», nemis tilinde «Ich verb es nicht», túrk tilinde «bilmiyorum». Keltirilgen mısallarda feyildiń bolımsızlıq forması orıs tilinde 2, qaraqalpaq tilinde 3, nemis tilinde 4, túrk tilinde 4 element arqalı ańlatılǵan.

– Til biliminiń haqıyqıy mánisindegi predmeti forma bolıp tabıladı, al substanciya emes. Bul tuwraı Elmslev bılay dep jazadı: «Eki plannıń da substanciyasını ayırım jaǵdayda fizikalıq qubılıs sıpatında (sesler-pikirdi bayanlawda, predmetler-máni, mazmun planında) hám ayırım jaǵdaylarda bul qubılıslardıń sóylewshiniń sanasında sáwleleniwı sıpatında qaralıwı múmkin. Bul jaǵdayda lingvistikanıń úlesine tillik formalardı analizlew tiyisedi. Bunday ilim tábiyiy ańlatatuǵın mánisine baylanıssız tosattan atama qoyılǵan zatlar, yamasa ataması joq zatlardı izertleytuǵın til algebrası bolǵan bolar edi.

– Mazmunnıń formasın izertleytuǵın pándi dástúriy semantikadan ózgeshe túrde plerematika dep ataǵan máqsetke muwapıq bolar edi. Onıń sáykes birligi terema (grekshe «pleres»-tolıq); bayanlaw forması haqqındaǵı bólimin kenematika dep ataw múmkin; al onıń birligi-kenema boladı. (grekshe «kenes»-tolıq emes).

– Glossematikanıń birden-bir izertlew obykti-tekst bolıp tabıladı. Izertlew ushın ajıratıp alınǵan tekst sistema sıpatında túsiniledi. Izertlewshi usı kishi sistemanıń elementleri, olar arasındaǵı baylanıslardı izertleydi.

– Analizlew barısında ajıratıp alınğan aǵzalardıń arasındaǵı ǵárezli baylanıslar anıqlanadı. Tiykarınan baylanıslardıń úsh tipi kórsetiledi:

a) Interpedenciya, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs. Elementlerdiń biri ekinshisiz jasay almaydı. Buǵan mısál retinde, sistemadaǵı dawıslı hám dawıssız sesler arasındaǵı, sonday-aq, tekste baslawısh penen bayanlawıshtıń arasındaǵı qatnastı kórsetiw múmkin.

á) Determinaciya, yaǵnıy bir tárepleme ǵárezli baylanıs.

b) Konstellyaciya termini arqalı erkin baylanıs túsiniledi. Hár bir element biri ekinshisiz erkin jumaladı.

Luy Elmslev óziniń glossematika teoriyasına sáykes «til» hám «söylew» terminlerine tómendegishe túsiniw beredi:

1) Tildi forma túrinde túsiniw. Tildiń jámiyetlik sociallıq xızmeti esapqa alınbaydı. Tildi bul túrinde túsiniwdi sxema dep ataydı.

2) Tildi házirgi sociallıq reallıqta amqlanatuǵın materiallıq forma sıpatında túsiniw. Bul kóz-qarastan qaraǵanda til norma bolıp tabıladı.

3) Til belgili bir sociallıq kollektivte qabıl etilgen kónlikpeler jıynaǵı bolıp tabıladı. Bul kóz-qarastan qaraǵanda til uzus bolıp tabıladı. Bul úsh túsiniwke qosımsha hár bir individtiń söylewin bildiretuǵın söylew xızmetin kórsetedi.

Kórsetilgen tórt aǵza ortasındaǵı tómendegi ǵárezli baylanıslardıń túrleri anıqlanadı: norma uzus hám söylew xızmeti menen determinaciyalıq, yaǵnıy bir tárepleme ǵárezli baylanısqa; uzus penen söylew xızmeti ortasında interpedenciyalıq, yaǵnıy eki tárepleme ǵárezli baylanıs boladı; al sxema norma, uzus hám söylew xızmeti menen determinaciyalıq, yaǵnıy bir tárepleme baylanısqa. Bunı tómendegi sxema túrinde kórsetiw múmkin:

Ferdinand de Sossyur til, sóylew hám sóylew xızmetin úshke ajratıp qaraǵan bolsa, Luy Elmslev joqarıdaǵıday tórtke ajratıp qaraydı. Luy Elmslev birinshi aspekt esaplanatuǵın sxemaǵa tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Norma, uzus hám sóylew xızmeti bir-biri menen tıǵız baylanısqan bir obyekt esaplanadı. Uzusqa salıstırǵanda norma abstrakciya esaplanadı, al sóylew xızmeti konkret bolıp tabıladı. Uzus Luy Elmslevtiń realizaciya teoriyasınıń haqıyqıy obyektı bolıp esaplanadı: norma bul jasaıma qurılma, al, sóylew xızmeti-ótkinshi fakt.

Sonlıqtan da, Luy Elmslev óziniń izertlew jumıslarında «Til - bul sxema» dep kóp máртеbe qaytalaydı.

Bul mekteptiń tiykarın salıwshı L.Elmslevtiń pikirinshe, dástúriy lingvistika tildiń tábiyatın izertlemeydi, al tildiń psixologiyalıq, sociallıq, fiziologiyalıq hám tariyxıy kórinislerin úyrenedi. Haqıyqıy ilimiy til bilimi immanent bolıwı kerek, yaǵnıy ulıwma adamzat tiline tán bolǵan tildiń ishki hám turaqlı elementleri arasındaqı qatnaslardı izertlewı tiyis dep esaplaydı.

Logikalıq pozitivizm – tildi til birlikleriniń materiallıq tábiyatınan abstrakciyalanǵan qatnaslar sisteması sıpatında túsinedi. Glossematikanı tildiń ulıwmalıq deduktiv teoriyası (ulıwmalıqtan jekkelikke, (sóz shaqaplarınan elementlerge) dep esaplaydı, ulıwma adamzat tiline, sonıń ishinde keleshekte tiller payda bolatuǵın bolsa, olarǵa da qollanıwǵa boladı dep kórsetedi. Bunday immanent til algebrasın qalıplestiriwde anıq pánlerdi izertlew metodların qollanadı.

L.Elmslev svetafor lampaları, Grinvich yamasa Kreml bashnyalarında saatlardıń belgili waqıt aralıǵında ses arqalı waqıttı anlatıwı, tyurmadaǵı tutqınlardıń seslik azbukasınıñ signalizaciya sıpatında, onıń qurılısın analizlew tiykarında tilge xarakterli bolǵan bes belgini kórsetedi. Til, birinshiden, máni hám sáwleleniwden ibarat, ekinshiden, tekst hám sistemadan ibarat, úshinshiden, máni hám sáwleleniw ortasındaqı baylanıslardan ibarat, tórtinshiden, tekst hám sistema arasındaqı qatnaslardan ibarat, besinshiden, til tillik tańbalardı ele de mayda elementlerge ajratıp úyreniw múmkinshiligin beredi. Solay etip, til ulıwma semiotika

sistemasınıñ bir bólimi sıpatında túsiniledi. Glossematiklerdiñ semiotikalıq kóz-qarasları lingvistlerdiñ kóz-qaraslarınıñ keñeyiwine tásir jasadı. Bul baǵdarda L.Elmslev engizgen «figura» túsiniǵi ayrıqsha orındı iyeleydi. F.de Sossyur «tańba - ses hám túsiniq birliğinen ibarat, barqulla nenidur ańlatadı» - dep esaplaǵan edi. Al, L.Elmslev tildiñ sáwleleniw planında tańba menen ańlatılmaytuǵın mayda birlikler jasaydı. Figuralardıñ kombinaciyası tańbaǵa jańa máni beredi. Máselen, «qız» degen tańbanıñ mánisin «adamzat» + «jas» + «hayal jınısı» figuralarına ajratıw múmkin. Sońǵı figuranıñ ózgeriwi jas degen jańa tańbanı bildiredi.

Tilde figuralardıñ sanı sheklengen: fonemalardıñ sanı 70-80 nen aspaydı. Glossematika mektebi wákileri sáwlelendiriw planında «fonema» termininiñ ornına «kenema» terminin qollanadı. Al, sáwleleniw planında figuralardı «plerema» dep ataydı, keyin ala «sema» dep atadı, olardıñ sanı da júdá kóp emes ekenligin kórsetedi. «Til solay shólkemlesken – dep jazadı L.Elmslev, - figuralardı jańadan-jańa kombinaciyalarda orın almaştırıp qollanıw arqalı tańbalar legionın qurıwǵa boladı».

Solay etip, tańbalar hám figuralar tuwralı glossematika táliymatı F.de Sossyurdiñ tildiñ tańbalıq xarakteri tuwralı koncepciyasına sahtıstırǵanda bir adım alǵa ilgerilew bolıp tabıladı. L.Elmslevtiñ pikiri boyınsha, til elementlerden emes, al qatnaslardan turadı. L.Elmslev bul qatnaslardı ańlatıw ushın «funkciya» terminin qollanadı. Funkciya til elementleri arasındaǵı ğárezli baylanıstı shólkemlestiredi. Til elementleri arasındaǵı qatnaslar logika-matematikalıq mániidegi funkciya sıpatında túsiniledi. Tildiñ qurılısı elementlerdiñ ğárezli baylanıslar tarmaǵına teńlestiriledi.

Glossematikalıq teoriyanı konkret tillerdiñ materialların izertlewde qollanıw qıyın, biraq tildegi qálegen birlikler arasındaǵı qatnaslardı hám barlıq baylanıslardı teoriyalıq jaqtan anıqlawǵa umtılwı jaǵınan nátiyjeli boldı. Tildi hádden tis formallastırıw matematikalıq lingvistikalıq qáliplesiwine tiykar boldı. Analizlewde ulıwmalıqtan jekkelikke qaray barıladı. Yaǵny tekst

sáwlelendiriw planında figuralar kenema, yaǵnıy fonemaǵa shekem, sáwleleniw planında figuralar pleremaǵa shekem, yaǵnıy eń mayda elementlerge qaray izertlenedi. Tildiń hár qıylı basqışları (fonologiyalıq, leksika-semantikalıq, grammatikalıq yarus) arasındaǵı shegaralar alıp taslanadı.

Glossematikler kommutaciya metodın qollandı. Bul metod boyınsha sáwleleniw hám sáwlelendiriw planında figuralardıń ózara orın almastırıp qollanıw tiykarında birlikler hám olardıń invariantları anıqlanadı. Bul metod Praga lingvistika mektebi wákılleriniń fonemalardı oppoziciyalıq analizlew metodına uqsas.

Qullası, til algebrası esaplanatuǵın bul izertlew usılı ulıwma adamzat tilin formal-logikalıq bayanlaw ushın, hár qıylı semiotikalıq sistemanı úyreniw hám keyin ala qalıplesken matematikalıq lingvistika tarawındaǵı qánigeler ushın qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Bul teoriyaǵa sın kóz-qaraslardıń bolıwı menen birge, bul mektep wákılleri lingvistikalıq izertlewde qatań metodlardı qollanıw hám rawajlandırıwda ayırıqsha orın iyeleytuǵınlıǵın tán alıw gerek.

XX ásirdeń 60-jıllarında L. Elmslevtiń abstrakt-logikalıq sıpattaǵı strukturalizm aǵımında dóretilgen miynetleri olardıń koncepciyalarına sın kóz-qaraslardıń bolıwı menen birge, til sociologiyası, sóylew psixologiyası hám injenerlik til bilimine qızıǵıwshılıqtı jáne de kúsheytkenligin aytıp ótiw ornlı.

§ 43. Amerika til bilimi

XIX ásirdeń 70-jılları Amerika materiginde til bilimi qalıplese basladı. Onıń payda bolıwında Uilyam Duayt Uitnidiń (1827-1894) belgili ornı bar. Onıń sanskrit jazba estelikleri boyınsha izertlewı dúnya júzilik til biliminiń aldınǵı ornında turatuǵın nemis tilshi ilimpazları tárepinen de óz waqtında tán alınǵan.

1875-jılı járiyalanǵan «Tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı» miynetinde onıń til bilimindegi kóz-qarasları sáwleleniwın tapqan. Ol til biliminde Ferdinand de Sossyurdiń táliymatların bassılıqqa aladı. U. Uitnidiń bul miynetinde bildirgen pikirleri dúnya tilshileriniń dıqqatın ózine tartıp 1875-jılı francuz tiline, 1876-jılı

Italiyan tiline, 1876-jılı nemis tiline awdarma jasaldı. Bul kitaptı nemis tiline jas grammatistler aǵımınıń kórnekli wákilleriniń biri Avgust Leskin awdarma jasadı.

U. Uitnidiń til bilimindegi kóz-qaraslarına naturalizm hám jas grammatistlerdiń koncepciyaları menen belgili dárejede baylanıs xarakterli. Ol tilge jámiyetlik qubılıs sıpatında qaraydı. Uitni tilge oy-pikirdi ańlatatuǵın tańbalardıń jıynaǵı dep anıqlama beredi. Sonıń menen birge, tildiń sociallıq ham individuallıq aspektlerin kórsetedi. Adamzat tilindegi tańbalar eki túrli (tosınnan hám shártli) ózgeshelikke iye.

Birinshi tosinlılıq ózgesheliginde sóz benen máni ortasında baylanıs bolmaydı, ekinshisi tańbalardı qollanıwda sóylewshi individ penen sol tilde sóylewshi kollektiv ortasında baylanıs bolmaydı.

Tildi onıń bólimleri hám elementleriniń kompleksi sıpatında kórsetip tildiń sistemalıq xarakterin túsiniwge jaqın keldi.

F. de Sossyurdiń járiyalanbaǵan qoi jazbalarınıń arasınan tómendegidey jazıwları oqıymız: «Uitni «Til bul adamzatlıq qurılma»- dep jazdı. Bul jaǵday lingvistikanıń baǵdarın tıp tıykarınan ózgeretti. Uitni ele de jaqsıraq seziniw ushın, til bul qurılma bolıp tabıladı dep qaytalawdı hesh qashan umıtpadı».

Amerika til biliminiń rawajlanıwında F. Boas, E. Sepir hám L. Blumfild h.t.b ilimpazlardıń orń salmaqlı:

Franc Boas (1858-1942) Germaniyada tuwıldı hám universitetti pitkerdi, qánigeligi boyınsha fiziolog. 1883-1884-jılları Arktikaǵa shólkemlestirilgen ekspediciyalardıń quramında qatnasıwı onıń Arqa Amerikadaǵı indeecler menen eskimoslardıń tilin izertlewge qızıǵıwshılıǵın oyatadı. Bul xalıqlardıń turmısı menen tereń tanısıwı, bir waqıtları Boduen de Kurtene bildirgen «artta qalǵan xalıqlar bolǵanı menen, artta qalǵan tiller bolmaydı, – degen pikiriniń orınlı ayılǵanın tastıyıqladı. Boas rasizmge qarsı gúresedi, sonlıqtan da onıń miynetleri fashistlik Germaniyada órtep jiberilgen kitaplardıń arasınan orın aladı.

F. Boastıń ulıwma lingvistikalıq kóz-qarasları 1911-1922-jılları jazılǵan «Amerika indeecleriniń tili boyınsha qollanba» miynetinde

baranlangan. Amerika indecleriniñ tilin úyreniw tiykarında F. Boas hind-evropa tilleri materialların izertlew ushin qollanılıp kiyatırǵan ilimiy analizlew metodın indeec tillerin izertlew ushin qollanıwǵa bolmaydı, - degen sheshimge keledi. Onıñ tiykarǵı sebebi, bul tillerde hind-evropa tillerine salıstırǵanda basqa lingvistikalıq kategoriyalardıñ ushurasıwı ǵana emes, al bul tillerge tiyisli birde-bir jazba esteliktiñ joqlıǵı, sonday-aq, bul tillerdiñ genetikalıq tuwısqanlıǵı da anıq emesligi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da F. Boas bul tillerdi izertlewde indukdiya metodın qollanıp sol tildiñ logikası tiykarında tillerdiñ ishki qurılısın úyreniwdiñ áhmiyetin bildiredi.

Onıñ pikirinshe, indeeclerdiñ tilleri tariyxıy hám salıstırmalı interpretaciya jasawǵa kelmeydi, onı bul tillerdiñ formalıq sapası ham sırtqı kórinisine tiykarlanatuǵın obyektiv metodlar menen izertlew zárúr. F.Boastıñ dástúrin Sepir hám Blumfild dawam etti.

Eduard Sepir (1884-1939). Ol Boastıñ shákirti, uzaq jıllar Kanadada jumıs islegen. AQSH qa qayıp kelgennen keyin dáslep Chikago, soñ Yel universitetinde professor lawazımında jumıs isleydi. Sol jerde 1921-jılı onıñ eñ tiykarǵı miynetini «Til» degen kitabı járiyalandı. Ol tillerdiñ tipologiyalıq klassifikaciyası, sociallıq faktorlar menen tillik qubılıslardıñ qarım-qatnası, til menen mádeniyat ortasındaǵı baylanıslar máselelerin izertlew menen shuǵıllandı. Eduard Sepir lingvistikalıq diapazonı keñ ilimpazlardan esaplanadı. Onıñ qálemimen indeec tilleri, ulıwma til bilimi hám mádeniyattanıw boyınsha kóplegen miynetler dóredi. Sepir til hám oylawdıñ qarım-qatnası mashqalasın izertlewge úlken dıqqat awdardı. Ol til menen oylawdıñ báhama bir-birine sáykes kele bermeytuǵının kórsetedi. Onıñ «Til» miynetinde tillerdiñ tipologiyalıq klassifikaciyası ayrıqsha orındı iyeleydi. Sepir tillerdiñ tipologiyalıq klasifikaciyasınıñ úsh aspektin usnadı. Birinshiden, máni tili menen baylanıslı tildiñ tiykarǵı tipin kórsetedi, máni tipleri ayırım sózler hám túbir menen ańlatılatuǵın-túbir tip, sóz jasawshı affiksler menen ańlatılatuǵın-derivaciyalıq tip, affiksler hám ishki fleksiya menen ańlatılatuǵın-aralas relevantlıq tip, bir neshe sózler menen ańlatılatuǵın-relevantlıq

tiplerge ajraladı. Birinshi hám tórtinshi tipler dúnyadaǵı barlıq tillerde de ushırasadı, ekinshi hám úshinshi tipler barlıq tillerde ushıraspaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń ekinshi aspekti-qatnaslardı sáwlelendiriw texnikası bohq tabıladı. Usı kóz-qarastan barlıq tiller túbir tiller, agglyutinativ tiller, fuziyalı tiller simvollastırıwshı tillerge bólinedi. Simvollastırıwshı tipke túbirdiń qurılısındaǵı ózgeris tiykarında grammatikalıq máni bildiriletuǵın tiller kiredi, – dep esaplaydı.

Tillerdi tipologiyalıq klassifikaciya jasawdıń úshinshi aspekti-sintezleniw dárejesine qarap (sózdiń qospalılıǵı) bólinedi. Bul kóz-qarastan tiller analitikalıq, sintetikalıq hám polisintikalıq tiplerge ajraladı. Onıń etnoling-vistikalıq kóz-qarasları «Lingvistikanıń ilimdegi ornı» (1929), «Til» (1933) maqalalarında sáwlelengen. Ol tildi sol tilde sóylewshı xalıqtıń mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı izertlewdiń zárúrligin bildiredi. Ásirese tildiń sózlik quramı sol tilde sóylewshı xalıqtıń mádeniyatın ózinde tolıq sáwlelen-diredi, – dep atap kórsetedi.

E.Sepirdiń lingvistikalıq ideyaları til biliminiń ayrıqsha bir tarawı etnolingvistikanıń qásiplesiwine tásir etti. Etnolingvistika - xalıq yamasa millettiń tilin onıń mádeniyatı, úrp-ádetleri, dástúrleri menen tıǵız baylanıslı izertleytuǵın til biliminiń tarawı. Sepir til hám mádeniyattıń baylanısı máselelerin oylaw menen tıǵız baylanısta izertlew zárúrligin aytadı. Tillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılısqa iye bolıwı hár qıylı oylawǵa alıp keledi. Hár qıylı oylaw sol tilde sóylewshı xalıqtıń mádeniy-tariyxıy jaǵdaylarına baylanıslı boladı.

Bul pikir B.Uorf miynetlerinde dawam ettirilip til biliminde Sepir-Uorf gipotezası degen at penen belgili. Bul gipoteza idealistik tiykarǵa iye bolıp, oylaw hám sananı birinshi orınǵa, obyektiv reallıqtı, turmıstı ekinshi orınǵa qoyadı. Sepirdiń «Til» miynetinde onıń ekileniwshiligi de kózge taslanadı. «Mádeniyat hám tildiń ishki baylanısı joq. Pútkilley basqa-basqa tipke kiretuǵın tiller bir mádeniyatqa xızmet etedi. Al tuwısqan tiller yamasa bir til hár qıylı mádeniyat penen baylanıslı rawajlanadı» dep jazadı..

Bendjamen Li Uorf (1897-1941) qánigeligi boyınsha tilshi emes edi. Ol 1918-jılı Massachuset texnologiyalıq institutın tamamladı. Ómiriniń aqırına shekem Amerikadaǵı qamsızlandırıw kompaniyalarınń birinde órt qávipsizligi boyınsha injener lawazımında jumıs isledi. 1926-jıldan baslap jumıstan bos waqıtları actekler hám mayyaldıń mádeniyatı, jazıwı hám arxeologiyası menen qızıqsınıp, onı izertley basladı. Ol indecлерdiń tilleri, ásirese xopi tilin tereń úyrenedi. 1931-jılı E.Sepir Yel universitetiniń antropologiya boyınsha professorı bolıp saylangannan keyin B.Uorf onnan indecлерdiń tili boyınsha kurstı tıńlaydı. 1937-1938-jılları onıń ózi de usı universitette antropologiya boyınsha lekciyalar oqıdı. Ol 1941-jılı 44 jasında qaytıı boldı.

1925-1941-jılları ol mayyaldıń arxeologiyası hám jazıwına, Meksikadaǵı indecлерdiń tariyxına baylanıslı jazılǵan kóplegen miynetlerin járiyaladı.

Onıń ilimiy miyrasları 1950-jılı «Metalingvistika boyınsha tórt maqala», 1952-jılı «Metalingvistika boyınsha miynetler jıynaǵı», 1956-jılı «Til, oylaw hám real turmıs» degen atamada úsh kitap túrinde járiyalandı.

Til bilimindegi Sepir-Uorf gipotezasınıń tiykarǵı mánişitillerdiń hár qıylı grammatikalıq qurılısqa iye bolıwı oylawdıń formaları hám minez-qulıq normalarınıń hár qıylı bolıwına tásir etedi, – dep esaplaydı. Oylaw normalarınıń hár qıylı bolıwı adamlardıń minez-qulıq normalarınıń hár qıylılıǵına alıp keletuǵın kórsetip B.Uorf bılay jazadı: «Eger de Nyuton inglis tilinde sóylemey, al xopi tilinde sóylegeninde edi, jerdiń tartılıw kúshi tuwralı Nyuton nızamı basqasha bolar edi». «Bir tilden basqa tilge ótiw», – dep jazadı ol, – bir geometriyalıq qatnaslar sistemasınan basqasına ótiwine sáykes keledi».

Sepir jańa tipologiyalıq klassifikaciyanı usındı. Tillerdi tipologiyalıq jaqtan flektiv, agglyutinativ, túbir hám polisintetikalıq tillerge ajıratatuǵın klassifikaciyanı biykarlap, ol tillerdi hár qıylı tiptegi túsiniklerdi bere alıwı, qatnaslardı sáwlelendiriw texnikası,

grammatikalıq sintezleniw dárejesine qarap klassifikaciya jasawdı usınadı.

Leonard Blumfeld (1887-1969) Boastın kóz-qarasların basqa baǵdarında dawam ettirdi. Ol dáslepki waqıtları jas grammatistler ideyalarınń tásirinde bolǵan bolsa da, XX ásirdeń 20-jılları óziniń lingvistikalıq kóz-qarasları bildiredi. Onıń 1926-jılı járiyalanǵan «Til haqqındaǵı ilim ushm bir neshe postulatlar», - degen maqalasında jańa lingvistikalıq teoriya hám onıń izertlew metodikasın bayanlaydı. L. Blumfeld óziniń ideyaların dál hám anıq bayanlaw ushın postulatlarıń matematikalıq forması yaǵnıy gipoteza hám aksiomalardı qollanadı. Ol teoriyalıq til biliminiń tiykarǵı wazıypası sıpatında postulatları qalıplestiriw problemasıń kórsetedi. L. Blumfeldtiń 1933-jılı járiyalanǵan «Til» miyneti amerika tilshileri ushın tiykarǵı sabaqlıq esaplanadı. Ferdinand de Sossyurdiń «Ulıwma lingvistika kursı» Evropa til bilimi tariyxında qanday orın iyeleytuǵın bolsa, XX ásirdegi Amerika til bilimi ushın bul miynettiń áhmiyeti sonday.

L. Blumfeld tárepinen bayan etilgen lingvistikalıq izertlewdiń metodları, principi hám wazıypaları tuwralı pikirleri amerika til biliminde deskriptiv lingvistikanıń payda bolıwına alıp keldi.

Bul mektep wákilleriniń kóz-qarasınsha, lingvistikanıń obykti tekst, onıń bólekleri-segment, fon hám morflar bolıp esaplanadı. Sóz-fonema hám morfemalardıń izbe-izligi sıpatında túsiniledi, al, konstrukciya - sóz hám morfemalardan ibarat.

Yel mektebi wákilleri til biliminiń tiykarǵı wazıypası tek bayanlaw metodikasın islep shıǵıw hám jetilistiriw, – dep esaplaydı. Sonlıqtan da ilimiy ádebiyatlarda Yel mektebin deskriptiv lingvistika dep ataw jaǵdayları ushırasadı.

Bul mektep ulıwma kategoriyalar hám sxemalardı izertlewdi aldına maqset etip qoyǵan Kopengagen strukturalizminen usı tárepleri menen ayrıqshalanadı. Keyin ala bul metod Kennetli Payk miynetleri tiykarında jáne de rawajlandırıldı. Tillerdi oqıtıwdıń bul ilimpazlar tiykarın salǵan metodikası ingliz tiline, sonıń ala basqa da hind-evropa, túrkiy hám semit tillerine qollanıldı, – Yaǵnıy deskriptiv lingvistika metodın universallastırıw tendenciyası

bayqaldı. Deskriptiv lingvistikağa metodologiyalıq teoriya sıpatında qarawğa, sonıñ tiykarında Kopenhagen strukturalizminiñ tiykarın salıwshı Luy Elmslevtıñ táliymatı menen jaqınlasıwğa umtılıw seziledi.

Deskriptiv metod til strukturasınıñ túsiniq penen baylanıslı bolmağan elementlerine, yaǵnıy tildiñ fonetikalıq sistemasına baylanıslı tabıslı túrde qollanıldı. Al bul sheńberden shıǵıp morfologiya hám sintaksis máselelerin izertlewge bul metodu qollanıw, olar ushın birdey bolğan sxemalardı anıqlawda, sonday-aq, barlıq tillerge ortaqlı bolğan universal kategoriyalardı anıqlawda deskriptiv metoduñ kemshilikleri júzege keledi. Sebebi bul metodu tek sırtqı forma-struktura hám onıñ elementlerin anıqlawda tabıslı qollanıw múmkin. Al tildiñ mánilik tárepi, hátte fonemalardıñ mánii anlatıwshılıq xızmetin anıqlawda bul metoduñ kemshilikleri kózge taslandı. Tildi izertlewde tildiñ ayırım elementleriniñ, grammatikalıq kategoriyalar menen sózdiñ semantikasınıñ logikalıq kategoriyalar menen baylanıslı ekenligin itibardan shette qaldırıwğa bolmaydı.

L.Blumfild tiykarın salǵan Amerika deskriptiv lingvistikasınıñ filosofiyalıq tiykarı pozitivizm bolıp tabıladı. İlimiy dóretiwshilik xızmetiniñ dáslepki basqışlarında jas grammatistlerdiñ idealistik koncepciyaları menen polemikalıq qatnasta bolğan bolsa, keyin ala R.Karnaptıñ logikalıq pozitivizmi menen jaqınlıǵın bildiredi. Házirgi dáwir pozitivizmi til biliminiñ tiykarǵı wazıypası til faktlerin dizimge alıw hám onı bayanlaw – dep qaraydı. Amerika tilshileri bul pikirdi basshıhqa alıp til faktlerin anıq bayanlawğa umtıladı, biraq olardı túsindiriwge häreket etpeydi.

Til faktlerin izertlewge bunday üstirtin qatnas jasaw lingvistiqañ mánilik tárepin jarlılandıradı. F.F.Fortunatov XIX ásirde – aq til biliminiñ tiykarǵı wazıypası – til faktlerin túsindiriw (bayanlaw emes), til arqalı sawlelenetuǵın túsiniqlerdiñ baylanısın anıqlaw ekenligin kórsetken edi.

L.Blumfildtiñ lingvistikalıq analiz jasawınıñ psixologiyalıq tiykarı XIX ásirdeñ aqırı XX ásirdeñ basında amerika psixologiya iliminde qalıplesken bixeviorizm aǵımı bolıp tabıladı. Bixeviorizm

biziñ pikirlewimiz, adamnıñ minez-qulqı psixikalıq processlerge, sırtqı reaksiyasına tiykarlanıwı tiyis, – dep esaplaydı. Blumfild bul táliymatqa tiykarlanıp barlıq lingvistikalıq analiz adam háráketleri hám onıñ reaksiyasın baqlaw menen shekleniwı tiyis, – dep esaplaydı. Solay etip, ol tilge adamnıñ minez-qulqınıñ ayrıqsha bir forması sıpatında qaraydı.

L.Blumfildtiñ teoriyalıq kóz-qarasları onıñ shákirtleri tárepinen hár qıylı baǵdarlarda rawajlandırılmaqta. Amerika strukturalizmi óziniñ ishinde bir neshe baǵdarlarǵa bólinedi:

Birinshi baǵdar: Amerika strukturalizmindegi L. Blumfild tiykarın salǵan Yel mektebi. Olardıñ tiykarǵı wákilleri hám miynetleri tómendegiler: Djordj Leonard Treydjerdin «Lingvistikalıq analiz ocherki» (1942), «İngliz tiliniñ qurılısı ocherki» (1951), Zelling Xarristiñ (1909-1992) «Struktural lingvistika metodı» (1951), «Sóylewdiñ analizi» (1961), «Struktural lingvistika» (1961), Bernard Bloktıñ (1907-1965) «İngliz feyilindegi flekciya» (1947) miynetleri h.t.b.

Charlz Xokkette Yel mektebi wákili. Ol 1916-jılı tuwılǵan. 1946-jıldan Yel hám Kornel universitetleriniñ lingvistika professorı. 1964-jılı amerika lingvistika jámiyetiniñ prezidenti bolıp saylanadı.

Ch.Xokket – amerika indeecleriniñ tili boyınsha jetik qánige. Onıñ tiykarǵı miynetleri: «Potawatomi: I.Fonologiya, morfonologiya hám morfologiyaǵa sholw; II. Sóz jasalw, betlik affiksleri hám atlıqlar; III.Tiykarǵı feyiller, janapaylar» (1948), «Blumfildtiñ algonkinli izertlewine kirisiw» (1948), «Algonkin tilleriniñ leksikası» (1957).

Amerika indeecleriniñ tillerinen toplǵan materialların Ch. Xokket lingvistikanıñ ulıwma problemaların izertlewge arnaǵan miynetlerinde keń túrde paydalanǵan.

Onıñ ulıwma til bilimi máselelerine baǵışlanǵan tómendegi miynetlerin kórsetiw múmkin: «Grammatikalıq bayanlawdıñ eki modeli» (1954), «Fonologiya boyınsha qollanba» (1955), «Uhwma til bilimi kursı» (1958), «Til birlikleri hám olardıñ qatnası» (1961),

«Tillik universalıya problemi máselesine» (1963), «Til, matematika hám lingvistika» (1966).

Bul aǵım wákilleri tildi analizlewdiń Blumfeld usınǵan formal (immanent) usulın rawajlandırıp lingvistikalıq analizlew texnikasını jetilistirdi. Bul topardaǵı tilshiler lingvistiqaalıq izertlewde máni faktorın ekinshi orınǵa qoyıp til formalarına dıqqatı awdaradı .

Ekinshi baǵdar: Enn-Anbor toparı bolıp, ol Michigan universitetinde qalıplesti. Onıń tiykargı wákilleri hám miynetleri tómendegiler: Kennet Li Payktnıń (1912-2000) «Adam minez-qulqınıń birlesken strukturası teoriyasına tildiń qatnası» (1960), «Fonologiya, morfologiya hám sintaksiske interpretaciya (1958), Yudjin Albert Naydtnıń (1914) «Morfologiya» (1951), Charlz Frizdiń (1887-1967) «İngliz tiliniń strukturası» (1952) miynetleri. Bul mektep wákilleri ózleriniń kóz-qarası jaǵınan E.Sepirdiń táliymatma jaqın, etnolingvistikalıq baǵdardaǵı izertlewleri menen ajralıp turadı. Lingvistikalıq analizge lingvistikalıq emes psixologiyalıq, sociallıq-etnikalıq faktorlardı keńnen qollanadı. Bul mektepke tán bolǵan jáne bir belgi - olar dialektologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestiriwge úlken dıqqat awdaradı. Amerikadaǵı jergilikli xalıqlar arasında missionerlik háreketleri menen de keńnen belgili. Amerika indeecleri tillerine bibliyanı awdarma jasaw menen shuǵıllanǵan Yudjin Albert Naydtnıń miynetlerinde awdarma teoriyası problemaları tereń izertlenildi. Bul mektep wákilleri til bilimine tagmemika túsiniǵin alıp keldi. Tagmemika termini eń kishi tillik birlikler fon hám morflardı ańlatadı. Sintagmema tagmemalardıń dizbeklesip keliwin bildiredi.

Amerika mektebi wákilleri ulıwma til biliminiń metodologiyalıq problemaları menen qızıqsınbaydı. Olar tildiń bayanlaw texnikasını qalıplestiriw, bayanlaw usullarınıń metodikasını máselelerine tiykargı dıqqatı awdaradı. Lingvistikalıq analizlewdiń deskriptiv metodu Z.Xarristiń «Struktural lingvistika metodu» miynetinde bayanlanǵan.

Olar tildi izertlewde tómendegi jaǵdaylarǵa dıqqat awdaradı:

– Söylew procesinen alınğan ayırım tekstlerdi basqa tekstlerge salıstırmalı baǵdarda üyreniw, bunda tildin tariyxı, xalıqtın psixologiyasına dıqqat awdarılmaydı;

– deskriptiv lingvistikanın tiykargı máqseti, - dep jazadı Z.Xarris, - söylew procesindeki onın ayırım bólimleri yamasa belgileriniń bir-birine salıstırǵanda ornalasıw, ayılıw qatnasların üyreniw bolıp tabıladı;

– lingvistin wazıypası sonnan ibarat, fonologiyalıq elementlerdin differenciyanı anıqlaw, olar arasındagı qatnastı izertlew soń morfologiyasını üyreniw. Fonologiya menen morfologiya arasında ádewir ayırmashılıqlar bar, máseken, sam jaǵınan, qálegen tilde morfologiyalıq elementler, fonologiyalıq elementlerge salıstırǵanda kóp, biraq bul eki parallel sxema ózleriniń tipi hám operaciýalarının izbe-izligi jaǵınan sáykes keledi. Sonlıqtan da dástúriy usıl bir qansha ápiwayı bolıwına qaramastan pricibinde keri izbe-izlikte, yaǵnıy morfemadan fonemaǵa qaray izertlew múmkin;

Bul wazıypalardı orınlaw tekstti segmentaciýalardı (bólimlerge) bóliw hám segmentaciya nátiyjesinde anıqlanğan birliklerdi distribuciýalıq analizlew tiykarında ámelge asırıladı. Elementar birlikler klassın anıqlaw ushın substituciya (orın almasıw) texnikası qullanıladı, onda segmentler söylew barısında alınğan basqa tekstlerge qoyıp kóriledi hám informant ushın onın sáykesligi tekseriledi.

Lingvist ámeliyatta tek bir tilde söylewshi informant penen islesedi. Informatorдан jazıp alınğan forma, yamasa eki forma mánisi boyınsha sáykes kele me? Yamasa sáykes kelmey me? Máseken, qálegen A hám V eki morfemasın alayıq. Olardıń ańlatuǵın mánileri basqa basqa. Sonlıqtan da olar distribuciýası boyınsha ózgeshelikke iye. Eki söylew ortalıǵı bar. Olardıń birinde birewi qullanılsa, ekinshisi qullanılmaydı. A morfemasında ushırasatuǵın, biraq V morfemasında joq fonema yamasa seslik elementler óziniń distribuciýası boyınsha V morfemasındaǵı fonema hám seslik elementlerden ajraladı. Usıǵan tiykarlanıp Z.Xarris tómendegidey juwmaq shıǵaradı: keleshekte distributiv

metod texnikasın jetilistirgen jaǵdayda hár bir elementtiń distribuciyası anıqlanadı.

Tekstti fonologiyalıq yarusta-fonlarǵa, morfologiyalıq yarustamorfılarǵa yaǵnıy elementar birliklerge segmentaciya jasaǵannan keyin olardı identifikaciya jasaw zárúr. Yaǵnıy olar bir elementar birliktiń allofoni ma ya allomorfi ma, yamasa basqa basqa elementar birlikler me? Usıǵan baylanıslı distribuciyanıń úsh tipin kórsetedi: qosımsha distribuciya, kontrast distribuciya, erkin distribuciya. Tekstlik birlikler eger olar birdey poziciyalarda hesh qashan qollanılmasa qosımsha distribuciyada turadı (Mısalı, den hám test sózlerinde dawıslı sesler ashıq hám tuwıqlıq dárejesi boyınsha ózgeshelenedi); kontrast distribuciyada sesler máni ózgeriwine tásir jasap birdey poziciyalarda qollanıladı (máselen, dam hám dom sózlerindeki a hám o fonemaları); erkin distribuciyada qálegen halatta máni ózgerisine tásir jasamay biribiriniń ornına qollanıladı: (máselen, orıs tilindeki jarılıwshı hám frikativ g sesi «gorod, gora» sózlerinde qollanılıwı h.t.b.)

Qadaǵalaw ushın sorawlar

4. *Praga lingvistikalıq dógereginiń til bilimine qosqan jańalıqları nelerden ibarat?*

6. *L.Elimslevtiń glossematikalıq teoriyasınıń mánişi?*

9. *Amerika strukturalizminiń ózgeshelikleri, til bilimine qosqan jańalıqları nelerden ibarat?*

11. *L.Blumfild tiykarın salıwshı Yel mektebiniń wákilleriniń lingvistikalıq kóz-qarasları háqqında nelerdi bilesiz?*

Ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. Оқыў қолланба. - Тошкент: «Фан», 2006.

2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. Оқыў қолланба. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2013.

3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. -М., 1999.

7. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Русс.пер.-М., 1959.

X BÓLIM. XX ÁSIRDİŇ EKINSHI YARİMİNDAGI TIL BILIMI

Joba:

1. *Transformaciyalıq grammatika*
2. *Sociolingvistika*
3. *Psixolingvistika*
4. *Neyrolingvistika*

§ 45. Transformaciyalıq grammatika

XX ásirdeń 50-jılları Amerika lingvistikasında metodologiyalıq krizis júzege keldi. Bul krizisten shıǵıw jolları logika boyınsha qánige hám lingvist Noum Xomskiydeń miynetlerinde bayanlandı. **Noum Xomskiy** 1928-jılı 7-dekabrde Pensilvaniya shtatınıń Filadelfiya qalasında tuwıladı. 1945-jılı Pensilvaniya universitetine oqıwǵa kiredi. Filosofiya hám lingvistikanı úyrenedi, Zelling Xarristiń lekciyaların tınlaydı. 1955-jıldan Massachuset texnologiyalıq institutınan mirátnama túseıi hám lingvistikanı oqıta baslaydı. Ol 1955-jılı Pensilvaniya universitetinde doktorlıq ilimiy dárejesin aladı. 1954-1955-jılları óziniń izertlewleriniń basım kópshiligin Garvard universitetinde alıp baradı. Noum Xomskiydeń en keń tarqalǵan miynetleriniń biri 1957-jılı járiyalanǵan «Sintaksislik qurılıs» miyneti. Bul miynet dúnya júzilik til biliminiń rawajlanıwına tásir jasadı. Ol til bilimine transformaciyalıq grammatika túsinigin alıp kirdi.

Onıń «Lingvistikalıq teoriyanıń logikalıq tiykarı» (1962), «Teoriyalıq sintaksistiń aspektleri» (1965), «Til hám oylaw» miynetlerinde transformaciyalıq lingvistika yamasa transformaciyalıq-generativlik grammatikanıń principiıeri qalıplesti. Bul aǵım AQSII ta sońǵı sherek ásir dawamında tildi izertlewdegi birden-bir ilimiy metod sıpatında tán alındı. Tıllik analizlewdeń transformaciyalıq metodu bir neshe yadrolıq gáplerdeń transformaciyası nátiyjesinde payda bolatuǵın quramalı, qospa gáp túrleriniń jıynaǵı-tekstti izertlewdi aldma maqset etip qoyadı.

Bul teoriyanıñ filosofiyalıq tiykarı XVII ásirdegi francuz filosofi R. Dekarttıñ miynetlerinen alınadı. N.Xomskiy onı 1966-jılı jazılğan «Kartezian lingvistikası» miynetinde bayanlaydı. Dekart biliw procesinde intuiciyağa úlken áhmiyet berip, ámeliyat hám tájiriynbeni ekinshi orınğa qoyadı. Demek, intuiciya biliwdiñ racional metodu esaplanadı. Dekarttıñ bul racionalizmin Xomskiy bassılıqqa aladı. Dekarttıñ náreste menen ideyalardıñ birge tuwılatuǵını tuwralı pikirlerine súyenip, ol náreste de tildi úyreniwdiñ strukturası da birge tuwıladı, - dep esaplaydı. Xomskiy tárepinen Dekarttan ózlestirilgen birge tuwılatuǵın ideyalar tuwralı pikirler tillik universalıya haqqındaǵı másele menen tıǵız baylanıslı. Tillik universalıya túsiniǵi arqalı bir yamasa bir neshe tillerge tán bolǵan belgiler, nızam, ózgeshelik hám tendenciya túsiniledi. Xomskiy lingvistikalıq universalıyanıñ eki tipin atap kórsetedi: substancional hám formal. Substancional universalıya-kópshilik tillerde ushırasatuǵın sintaksislik kategoriyalardıñ jıynaǵı. Bul kóz-qarastan Por-Royal grammatikası da substancional universalıya teoriiyası edi. Formal universalıya- degende Xomskiy, barlıq tiller bir úlgige tiykarlanıwın túsinedi. Eger ádettegi universal grammatika empirikalıq lingvistika menen tıǵız baylanıslı konkret tillerdegi ulıwmalıq belgilerdi úyrenetuǵın bolsa, Xomskiydiñ teoriiyası boyınsha izertlew máqsetlerinde qalıplestiriletuǵın qanday da bir abstrakt tildegi universalıyalardı izertlew zárúr.

Xomskiydiñ interpretaciyasındaǵı universal grammatikağa tán bolǵan jáne bir belgi barlıq tillerge ortaǵ tildiñ dóretiwshilik xarakterini haqqındaǵı ideya. Bul jerde N. Xomskiy V.Gumboldttıñ ideyalarına súyenedi. Solay etip, transformaciyalıq-generativlik grammatikanıñ filosofiyalıq tiykarı Dekart hám Gumboldttıñ miynetleri esaplanadı.

Xomskiydiñ pikirinshe, transformaciyalıq generativlik grammatika sóylew qatnasın payda etetuǵın mexanizminıñ abstrakt strukturasını izertleydi. Bul abstrakt sistemada strukturanıñ eki basqıshı belgilenedi: tómengi hám joqarǵı qurılıs. Tómengi hám

joqargı qurılıs tildiń sintaksisinde eki-tiykargı hám transformaciyalıq anıqlamalar sisteması tiykarında bayanlanadı.

Xomskiy tárepinen qollanılğan tómengi hám joqargı qurılıs tuwralı túsiniǵı onıń tiykargı teoriyalarınıń biri.

XX ásirdiń ekinshi yarımında generativ til biliminiń payda bolıwı til haqqındaǵı bilimniń jańa dáwirin baslap berdi. Generativ lingvistika – til bilimindeǵı formal baǵdardıń, yaǵnıy tildiń sırtqı formasın izertlewdi tiykargı orınǵa qoyǵan aǵımlardıń bir shaqabı bolıp, ol Noam Xomskiydiń miynetlerinde bayan etildi. Noam Xomskiy óziniń bul tuwralı ideyaların 1957-jılı járiyalanǵan «Sintaksislik qurılıs» miynetinde bildirdi hám keyin ala avtor tárepinen kóp máртебе jetilistirip barıldı. Xomskiydiń bul miyneti dúnya júzine tez tarqadı hám avtordıń dúnya júzine tanılıwına sebep boldı. Onı ayırım jaǵdayda XX ásirdiń aqırındaǵı til biliminiń reformatorı dep ataw jaǵdayları da ushırasadı.

Transformaciyalıq – generativlik grammatikanıń amerika psixologiya ilimindeǵı qalıplesken bixeviorizm aǵımı kóz-qaraslarına saykeslestirilgen, óziniń mazmunı boyınsha empirikalıq hám óziniń maǵseti boyınsha – distribuciyalıq analiz metodı (fonologiyalıq, morfologiyalıq basqıshlarda) hám tikkeley qatnasıwshılar metodı – (sintaksislik basqıshta) qollanıwı, anıq tayar materiallar, tekstlerdeǵı tillik elementlerdiń statikalıq shıjırı hám olardıń invariantlıq birlikleri (fonema, morfema, sintaksislik konstrukciyalar) hám morfemalardıń klassların anıqlawǵa umtılıwına reakciya sıpatında payda boldı.

Noam Xomskiy Leybinc hám Rene Dekarttıń miynetlerindeǵı racionalizm ideyalarına tiykarlanıp, deduktiv, konstruktivizm, dinamizm principiери poziciyasınan til problemaların úyreniwdi usınadı.

Tildiń eń tiykargı birligi sıpatında fonema yamasa morfema emes, al gáp túsinedi. Xomskiydiń koncepciyasında gáp elementar birliklerdiń qatań nızamlıqlar tiykarında dóreliw nızamı (formalıq nızamlıqlar) hám qayta ózgeriw nızamlıqları (transformaciyalıq qádeler) tiykarında dóreliw procesi sıpatında izertlendi.

Noam Xomskiydiń lingvistikalıq koncepciyasınıń birinshi versiyası— transformaciyalıq dóreliw grammatikası edi. Bul koncepciya logikalıq esaplawlarga, elementlerdiń jaylasıwınıń deduktiv-aksiomatikalıq principlerine tiykarlanǵan edi. Derek, element sıpatında S tipindegi kategoriya (ǵáp ushın start simvoly), NP (atawısh toparı), VR (feyil toparı) alındı.

Xomskiy táliymatında grammatikalıq modellerdiń áhmiyetli basqıshlarınıń biri bolǵan frazalıq strukturalıq grammatikasınıń ózgesheligi, Z.Xarristiń kórsetkenindey, sintaksislik konstrukciyalar ortasındaǵı statikalıq qatnaslar emes, al dinamikalıq qayta qaraw bolıp tabıldı. Onıń quramına kontekstten ǵárezsiz jaylasıw, ornalasıw qádeleri kiredi, olardı dárek (start) simvollarǵa qatnasına qaray kóp mártebe (rekurrento) qollanıw múmkin, NS- shıńjırdıń terminal komponenti, yaǵnıy yadrolıq ǵápler menen islesiw, izertlew procesiniń nátiyjelerin beredi. Grammatikaǵa transformaciyalıq basqısh túsiniǵi engizildi, onda yadrolıq ǵápler ústinde minnetli hám fakultativ operaciyalar ótkeriw tiykarında qayta dóreliw ámelge asırıladı.

Xomskiy transformaciya túsiniǵin óziniń ustazı Zelling Xarristen ózlestirgen. Z.Xarriste bul termin eki sintaksislik konstrukciya ortasındaǵı statikalıq qatnaslardı ańlatıw ushın jumsalǵan bolsa, Xomskiyde bul túsiniń jáne de jetilistirildi, endi dárek yadrolıq ǵáp penen transforma-ǵáp ortasındaǵı dinamikalıq qatnaslar túsiniledi. Ǵáptiń dóreliw procedurası algoritmikalıq xarakterge iye. Grammatikalılıq túsiniǵi usınıladı, bul túsiniń arqalı anıqlanǵanlıq, grammatikalıq jaqtan tuwrılıq, durılıqlıq túsiniledi hám grammatikalıq kibernetika ideyalarına sáykes anıqlanadı. Dórelip atırǵan tuwrı ǵápler explicitlik tuwrılıq qádeleriniń sisteması sıpatında túsiniledi. Bul basqıshta Xomskiy semantikalıq faktordı esapqa almaydı. Ol til bilimin bayanlaw lingvistikası yamasa normativ lingvistika emes, al túsindiriwshi pán dep járiyalaydı.

Xomskiy táliymatınıń birinshi versiyası boyınsha tartıslı ótken diskussiyalar onıń ekinshi versiyasınıń payda bolıwına alıp keldi. Onıń 1965-jılı «Sintaksislik teoriyanıń aspektleri» miyneti payda

boldi. Bul miynetinde bildirilgen standart teoriyağa saykes grammatika endi öziniñ qurılısına bir qansha komponentlerdi qamtıydı: a) sintaksislik komponent. Frazalıq strukturalardıñ döreliw qádeleri hám leksikon qádeler, olar birlikte dárek semantikalıq relevantlıq informaciyanı ańlatıwshı tómengi strukturanıñ döreliwini hám támiynleydi. Semantikalıq hám fonologiyalıq komponentler: semantikalıq komponent tómengi strukturanı semantikalıq interpretaciya jasawdı ámelge asıradı, fonologiyalıq komponent joqarǵı strukturanı fonetikalıq interpretaciya jasaydı. Xomskiy grammatikasındaǵı gezektegi versiyalar gáptiñ semantikalıq interpretaciyasında intonaciya, sózlerdiñ orın tártibi, tema hám rema mashqalaların esapqa alıw zárúrligine baylanıstı payda boldı. Ol öziniñ 1972-jılı járiyalanǵan «Til hám oylaw» miynetinde keñeytilgen standart teoriiyası boyınsha transformaciyalıq háreket etiw mümkinshiligi shegaraların sheklep kórsetken, semantikalıq interpretaciya qádelerine ańıqlıq kirgizgen, tek tómengi strukturağa ǵana emes, al joqarǵı strukturağa da diqqat awdaradı.

Qayta qarap shıǵılǵan keñeytilgen standart teoriya sintaksis hám semantikanı bir-birinen qatañ ajıratıp qaraydı, sonday-aq, fonologiya, stilistika, pragmatikanı da. Bul basqıshda fonologlardan ólestirilgen markirovkalaw teoriiyası qollanılǵan transformaciyalardıñ sanı hám tillik universalıya qısqarǵan. Joqarǵı strukturada bosabstrakt kategoriyalardıñ izi teoriiyası usınıladı. Ol 1981-jıldan baslap pútkilley jańa teoriya basqarıw hám baylanıstı teoriiyasın rawajlandıra basladı. Bul teoriya boyınsha basqarıw eñ tiykarǵı túsinik sıpatında usınıladı. Sintaksis endi moduldiñ ayırıqsha túri sıpatında, yaǵnıy quramalı kibernetika sistemasında salıstırmalı túrde ǵárezsiz blok sıpatında qaraladı. Baylanıstıw, basqarıw hám bos kategoriyalar boyınsha ayırım jeke teoriyaları payda boldı.

Noam Xomskiydiñ hayran qalarlıq hám nátiyjeli alıp barılǵan izertlewleri hám onıñ tildi modellestiriw boyınsha jetiliske usıllarda jedel izleniwleri, onıñ pikirler tartısına barqulla tayar ekenligi, ózi islep shıqqan teoriyalardı barqulla jetilistirip barıwı,

sın pikirlerdi öz waqtında bassılıqqa alıwı ilimpazdıń jetiskenligi esaplanadı. Ol ózinen burınǵı til bilimindegi ústemlik etip turǵan bixeviorizm, antimentalizm, taksomanizm hám empirizmge qarsı shıqtı. Ol logika-matematikalıq apparatı sheberlik penen paydalanadı. Onıń bildirgen pikirleri, usınısları ámeliy lingvistika ushın júdá áhmiyetli, omń ideyaları tiykarında matematikalıq lingvistikanıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı ushın jaǵday jaratıldı. N.Xomskiy dáslep Amerika, sońın ala dúnya til biliminde revolyuciyalıq ózgeristiń payda bolıwına tásir jasadı. Psixologiya iliminiń jetiskenlikleri, kognitiv psixologiyanıń jetiskenliklerine tiykarlangan túrde tildi dinamikalıq izertlewge baǵdarlangan burılıs boldı. Ol tildiń birge tuwılatuǵını tuwralı ideyanı, lingvistika hq kompotenciya hám onı qollanıwdı bir-birinen ajıratıp qaraw tuwralı ideyalardı usındı. Onıń ideyaları qatań lingvistikalıq izertlew metodların islep shıǵıwǵa Amerika, sonday-aq, Evropa mámleketlerinde semantikalıq sintaksistiń payda bolıwı hám kúshli rawajlanıwına, ayırım lingvistikalıq pánlerdiń konceptual apparatınıń qalıplesiwine tásir jasadı.

Xomskiydiń transformaciyalıq-generativlik grammatikası amerika lingvistikasınıń rawajlanıw barısında payda bolǵan amerikalıq qubılıs bolıp tabıladı. Dúnya til biliminiń dástúrlerin biykarlap ózleriniń teoriyasın birden-bir durıs teoriya, – dep esaplaytuǵın, ózlerine shekemgi V.Gumboldt penen E.Sepirden basqa barlıq dúnya tilshileriniń lingvistikalıq koncepciyaların tán almaytuǵın transformaciyalıq-generativlik grammatika til bilimindegi jańa baǵdarlardıń biri.

§ 46. Sociolingvistika

Til bilimi mamanları XX ásirdiń ortalarında Amerika til biliminde payda bolǵan jaǵdaydı XIX ásirdiń aqırındaǵı Evropa til bilimine teńlestiredi. XIX ásirdiń aqırında Evropa til biliminde jas grammatistler salıstırmalı-tariyxıy izertlew metodikasın joqarı dárejede jetilistirgeni menen onıń da múmkinshilikleriniń sheklengenligin ańladı, al Amerika tilshileri distributivlik analiz hám segmentaciya metodın qanshama jetilistirgeni menen til

biliminin mashqalaların izertlewde barqulla onı qollanıw mümkin emesligi beıgili boldı.

Bul dáwirde Amerika deskriptiv til bilimine alternativa sıpatında psixolingvistika hám sociolingvistika aǵımları payda boldı 8ám rawajlana basladı.

Sociolingvistika til bilimi, sociologiya, sociallıq psixologiya, etnografiya ilimleriniń kesilisken jerinde arawlı aǵım sıpatında payda boldı. Sociolingvistika tildin sociallıq tábiyatı, onin jámıyetlik funkciyasın, sociallıq faktorlardın tilge tásir etiw mexanizmleri, jámıyet turmısındaǵı tildin ornı mashqalaların kompleksli úyrenedi.

Sociolingvistikanın derekleri XVII ásirde baslanadı. Ispaniyadaǵı Salaman universitetinin oqıtıwshısı Gonsalo de Korreas tildin sociallıq bóliniwine dıqqat awdarıp tómendegi pikirdi bildiredi: «Tildin provincialarda qollanılatuǵın dialektlerinen basqa, adamnıń jası, bul provincialada jasawshılardıń jámıyettegi ornına baylanıslı ápiwayı awıl adamlarının tili, tariyxshı ilimpazdıń tili, kempir-ǵarınlar, diniy xızmetkerler, hayallar hám erkekler, hátte jas balalardıń tili ómir súredi»

Ferdinand de Sossyur, Antuan Meje, Jozef Vandries, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf h.t.b miynetlerinde til bilimindegi sociologiyalıq aǵımın tiykargı wazıypaları hám máqsetleri sawleleniwın taptı.

XX ácirde 60-jılları Amerika til biliminde sociologiyalıq izertlewlerge qızıǵıwshılıq kúsheydi hám sociolingvistika óz aldına aǵım sıpatında qalıplese basladı. «Sociolingvistika» termini birinshi mártebe 1952-jılı amerikalı sociolog German Karridin maqalasın atamasında qollanıldı. Soń 1966-jılı Los Andjeleste ótkerilgen konferenciya materiallarının kirisiw maqalasında U.Brayt sociolingvistikanı amerika til bilimindegi etnolingvistika hám psixolingvistikanın kishkene sinlisi dep atadı. D.Xayms 1969-jılı Rimde ótkerilgen sociolingvistikalıq kongresste til biliminin evropalıq modeli menen Eduard Sepir koncepciyasınıń birigiwinen-sociolingvistika payda boldı, – dep kórsetedi.

XX ásirde 60-jılları qalıplesken sociolingvistikanın tiykarın saıwshı Uilyam Labov bolıp tabıladı. Ol sociumǵa baǵdarlangan

lingvistikanı döretiw zárurligin bildirdi. Házirgi waqıtta qalada jasawshılardıń etnikalıq kelip shıǵıwı, jası, jumısı, bilim dárejesi hám kásibine baylanıslı tillik qubılıslardı izertlewdi usınadı. Ol Nyu-York, Chikago, Filadelfiya, Los-Andjeles qusaǵan megapolislerdiń turǵınları arasında massalıq túrde sociologiyalıq sorawnama ótkeriw tiykarında bul jumislardı ámelge asırdı. Nátiyjede jámiyettiń hár qıylı qatlamlarında til variantların qollanıwda korrelyaciya yaǵnıy ózine tán baylanıs bar ekenligin anıqladı. U.Labov ózine tán izertlew usılı tiykarında jámiyettiń sociallıq quramı hám belgili bir sociallıq tillik jámáát qollanatuǵın tillik qurallardıń variantlılıǵı arasında korrelyaciyanı anıqladı. Ol sonday-aq, Shıǵıs Angiyada hám Nyu-Yorktaǵı universamda sózlerdiń aytıluwı boyınsha izertlewler alıp bardı hám tillik ózgerislerdegi sociallıq faktorlardıń dinamikasın anıqlawǵa eristi.

Angliya ham Amerika Qurama Shtatlarındaǵı ingliz tilinde sóylewshi turǵınlar ortasında ótkerilgen sorawnamalar sociolingvistikalıq izertlew ushın paydalı nátiyjeler berdi. Bunday izertlewler 1988-jılı Dj.Uellz tárepinen ingliz tiliniń britan variantında sóylewshi 275 informator ortasında pochtalıq anketa túrinde, 1993-jılı Y.Shitar tárepinen ingliz tiliniń amerika variantında sóylewshi 400 informator ortasında pochtalıq anketa túrinde ótkerildi. Sonday-aq, Dj.Uellz tárepinen 1998-jılı 1932 britaniyalı informatorlar ortasında elektron pochta arqalı Internette sorawnama ótkerildi. Bul sorawnamalar ingliz tiliniń britaniya hám amerika variantlarındaǵı sóylew normalarınıń rawajlanıw dinamikasın anıqlawǵa, olardıń ózara tásiri hár qıylı sociallıq toparlar ortasındaǵı tiykarǵı sóylew tendenciyaaların anıqlaw hám eń tiykarǵısı alınǵan nátiyjelerdi tezden sózliklerge engiziwge járdem berdi. Informatorlardan alınǵan maǵlıwmatlardı analizlewde olardıń jası, jasaw ornı, qánigeligi, bilimi h.t.b kriteriyalar esapqa alındı.

Bul mektep wákilleri deskriptiv lingvistikanıń izertlew obyektı-ayırım alınǵan til yamasa dialekt bolıwı tiyis esaplaydı. Bul termin arqalı konkret informator, konkret jámáättiń belgili bir waqıt aralıǵındaǵı tili túsiniledi. Solay etip, deskriptiv analizdiń izertlew

obyekti-informator yamasa kollektiv aǵzaları tárepinen sóylew procesinde ayılǵan pikirleri bolıp tabıladı.

L.Blumfild táliymatındaǵı bul ideyalardı Charlz Friz ingliz tili boyınsha «Ingliz tiliniń strukturası» miynetinde tómendegishe ámelge asıradı. Ch. Friz adamlardıń telefonda sóylesiwın izertlew obyekti etip aladı. Ol 5 minuttan 30 minutqa shekemgi waqıt aralıǵında 50 mártebe adamlardıń telefonda sóylesiwlerin tınladı. Sóylesiwler waqtında 25000 nan aslamıraq sózler qollanıldı. Solay etip, usı usıl menen alınǵan sóylew materialların izertlew obyekti etip aldı. Sóylew elementleri auqlandı, bul elementlerdiń bir-birine salıstırǵanda distribuciyası belgilendi. Informatorlardıń tilin segmentlerge bólip, substituciya hám distribuciyalıq analizlew tiykarında belgili bir ilimiy juwmaqlar jasawǵa umtıladı.

Tildi qollanıwshı eń mayda tillik jámáátlerdiń tilden paydalanıwın úyreniw tildiń sociallıq stratifikaciyası boyınsha jańa maǵlıwmatler beriw menen birge AQSH ta Ullı Britaniyaǵa salıstırǵanda jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewdiń sociallıq juwapkershiligine az dıqqat awdarıladı degen eski sterotip túsiniqlerdi biykarladı.

Amerika prezidentleriniń ishinde Bill Klintonnıń sóylewinde arkanzas akcenti kózge taslanadı, bul jaǵdaydı saylaw aldı mapazlarında onıń qarсылasları bir neshe mártebe parodiya túrinde kúlkige aldı, 2000-jılǵı saylaw aldı kompaniyalarında kishi Djorj Bushtı Texas shtatına tán akcentte hám leksika-grammatikalıq normalardı saqlamay sóylegeni ushın singa aldı.

Rossiyada da jámiyettiń hár qıylı sociallıq qatlamlarınıń sóylewi anketa ótkeriw, sorawnamalar, dala jazıwları hám arnawlı eksperimentler járdeminde sociologiyalıq úyrenilmekte. Máselen, L.P.Krisinniń bassılıǵında Moskva, Ekaterinburg, Novgorod, Perm, h.t.b úlken qalalarında qala turǵınlarınıń sóylewi boyınsha izertlewler alıp barıldı. L.A.Verbickaya Moskva hám Sankt-Peterburg qalalarında jasawshılardıń sóylewiniń orıs orfoepiyalıq normalarına sáykesligi yamasa ózine tán ózgeshelikleri boyınsha izertlew jumısların júrgizdi.

Biologiyalıq organizmdegi hár bir mayda kletka belgili bir xızmet atqaratuǵını sıyaqlı sociolingvistikada da belgili bir sociallıq toparda sóylewshi hár bir individtiń sóylewin úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Til biliminde sociolingvistikaniń rawajlanıwına V.Avrarin, A.D.Shveycer, Y.Desheriev, Dela Xaymz, Djon Gamperc, Charlz Fergyson, U.Brayt h.t.b ilimpazlar salmaqılı úles qostı.

Sociolingvistikalıq izertlewlerde tiykargı dıqqat tildiń oǵada quramalı bolǵan sociallıq differenciaciyası mashqalasına qaratıladı. Tildiń sociallıq differenciaciyası óziniń ishinde ekige bólinedi: stratifikaciyalıq differenciaciya, yaǵnıy jámiyettegi sociallıq qatlamlardıń hár túrliligi hám situativlik differenciaciya (sociallıq situaciyalardıń kóp túrliligi). Sonday-aq, milliy tillerdiń qalıplesiwiniń ózine tán ózgeshelikleri, til menen mádeniyattıń óz-ara tásiiri mashqalaların izertleydi.

Tillik situaciya túsiniǵi arqalı bir mámleket yamasa belgili bir etnikalıq toparda qollanılatuǵın hár qıylı tillerdiń jıyınıtıǵı yamasa bir tildiń jasawınıń hár qıylı túrleri-ádebiy til, awızeki sóylew tili, aymaqlıq hám sociallıq dialektler túsinedi.

Jámiyettegi tillik situaciya ekzogloss, endogloss, teńlestirilgen hám teńlestirilmegen situaciyalarǵa bólinedi. Mámleket yamasa belgili bir etnikalıq toparda hár qıylı tillerdiń qollanılawı-ekzogloss termini arqalı túsnilse, bir tildiń hár qıylı variantlarınıń qollanıwı-endogloss bolıp tabıladı. Hár qıylı tiller yamasa bir tildiń hár qıylı variantları jámiyette teńdey xızmette jumsalsa teńlestirilgen halat júzege kelse, hár qıylı tiller yamasa bir tildiń hár qıylı variantlarınıń mámlekette teńdey qollanılmawı teńlestirilmegen halattı payda etedi.

Sociolingvistikalıq izertlewlerde hár qıylı mádeniyattıń biri-birine tásiiri nátiyjesinde tillerdiń biri-birine tásiiri, ásirese sózlerdi ózlestiriw procesine ayrıqsha dıqqat awdarıladı. Bilingvizm (eki tillilik) hám diglossanıń (bir tildiń hár qıylı variantların qollanıw) sociallıq aspektleri hár tárepleme tereń izertlenedi.

Belgili bir etnomádeniy jámááttegi kommunikativlik qatnas hám sociallıq situaciyada hár qıylı tillerden yamasa bir tildiń hár qıylı variantların qollanıwındaǵı ózgeshelikler úyreniledi.

Sonday-aq, pikirdi bayanlaw hám om jetkeriwde belgili sociallıq qatlamǵa tǎn bolǵan tillik qurallardan paydalanıwǵa dıqqat awdarıladı, tillik minez-qulıqtıń sociallıq normaları anıqlanadı.

Sociolingvistikada biri-birinen ózgeshelikke iye úsh aǵım kózge taslanadı:

a) Sociologiyalıq táliymatqa tiykarlanatuǵın aǵım. Sóylew waqtı, máqsetin esapqa alǵan halda, tildi qollanıw normaları, tildi yamasa onıń variantın, adresatın tańlaw, tillik qurılıs hám onı qollanıwdıń óz-ara qatnası, bir tárepten júdá úlken yamasa júdá kishi sociallıq qatlamlar, ekinshi tárepten diglossa hám kodlar teoriyası mashqalası, jámiyettiń sociallıq qatlamlarǵa bóliniwi hám til variantların úyrenedi.

á) Lingvistikaǵa tiykarlanatuǵın aǵım. Sociologiyalıq parametrlerdı esapqa alıwda tańlanatuǵın til sistemalarınıń hár túrliligi, jámiyettegi hár qıylı sociallıq toparlardıń, sonday-aq, sóylewshilerdiń jası, jınısı, kásibine baylanıslı tilden qollanıwın úyreniw, alıńǵan nátiyjelerdi tillik ózgerisler teoriyasın izertlewde til variantları sıpatında paydalanıw h.t.b.

b) Etnos hám etnografiyaǵa tiykarlanatuǵın aǵım.

§ 47. Psixolingvistika

Amerika psixolingvistikasına 1953-jılı universitetler aralıq shólkemlestirilgen seminarǵa tiykar salındı. Bul aǵımınń kórneklı wákilleri tilshi hám psixologlar Djon Grinberg (1915-2001), Sol Saport (1925), Charlz Osgud (1916-1991) h.t.b. boldı.

Psixolingvistika XIX ásirde payda bolǵan psixologiyalıq aǵımınń tiykarında payda boldı. Psixolingvistikanın predmeti til sistemasına baylanıslı sóylewdiń rawajlanıwınıń payda bolıwı hám qalıplesiw procesin izertlew bolıp tabıladı. Ol óziniń aldına sóylew háreketi mexanizmi hám processleriniń (sóylew barısında bildirilgen pikirlerdiń payda bolıwı, tıńlawshı tárepi qabıllanıwı

hám túsiniwi) til sisteması menen sáykesligi máselelerin úyreniwdi máqset etip qoyadı. Ol tildi adamnıń sóylew processin támiyinlewshi, dinamikalıq háreket etiwshi hám jasawshı sistema sıpatında túsindiriwge umtıladı. Onıń dıqqatı til birliklerine (ses, sóz, gáp, tekst) emes, al onıń sóylewshi ushın psixologiyalıq reallıǵına, sóylew procesinde olardı qollanıwına, ayılǵan pikirdi túsiniw aktına, sonday-aq, tildi biliwine qaratılǵan.

Psixolingvistika sóylew háreketiniń modellerin, individtiń psixofiziologiyalıq sóylew háreketin eksperimentallıq tekseriwden ótkeredi.

Psixolingvistika lingvistikalıq metodlar jetkiliksiz bolıp turǵan jaǵdayda óziniń ámeliy wazıypasın orınlaydı. Ásirese ádettegiden ózgeshe bolǵan situaciyalar-balalardıń sóylewi, hár qıylı patalogiyalıq nuqsanlar menen tuwılǵanlardıń, shet tilin jetik bilmeytuǵın individtiń shet tilinde sóylewi, individtiń emocional jaǵdayda sóylewi, adam hám kompyuter sisteması qatnası yamasa baylanıs kanalındaǵı kommunikaciya, dástúriy emes til formasın (qarapayım til, jargon, slenga hám dialektizm) qollanıw payıtındaǵı qarım-qatnası izertlewge umtıladı.

Psixolingvistika sonday-aq, sóylewdi qabıllawdıń psixolingvistikalıq birlikleri, sóylew háreketin túsiniw hám tuwılıw basqıshları, shet tillerdi úyretiw, mektepke shekemgi balalardı sóylewge tárbiyalaw, logopediya máseleleri, sóylewdi baqlaw tiykarında nevrologiyalıq keselliklerdiń diagnostikasi, aviaciya hám kosmoslıq psixologiyanıń lingvistikalıq tárepi, mashına awdarması mashqalası, adam hám kompyuter dialogı mashqalası, tekstti avtomatlastırılǵan qayta islew, informatika, jasalma intellekt teoriyası hám ámeliyatı máselelerin úyrenedi.

«Psixolingvistika» terminin birinshi ret amerikalı psixolog N.Pronko óziniń 1946-jılı járiyalanǵan «Til hám psixolingvistika» degen maqalasında qollandı. 1953-jılı Indiana shtatındaǵı Blumington qalasında belgili amerikalı psixologlar Dj.Keroll, Ch.Osgud hám belgili tilshi, etnograf T.Sibeoklardıń baslaması menen shólkemlestirilgen, universitetler aralıq ilimiy seminarda qalıplesken ilimiy teoriya sıpatında tastıyǵın taptı.

Charlz Osgud (1916-1991) amerikalı psixolog, semantikalıq differencial metoddıń tiykarın salıwshı.

Ol Dartmurt kolledjin pitkergennen soń, Yel universitetinde joqarı bilim aladı. Bul jerde Robert Sirs, Arnold Gezel, Irvin Chayld, Klark Xall usağan talantlı ustazlardan tálím aladı. Dissertaciyalıq jumısın qorǵaǵannan keyin bir qansha waqıt áskeriy bazalarda jumıs islegen ol Konnektikut universitetine jumısqa mirát etiledi, sol jerden 1949-jılı Illinoys universitetine ótedi. Onıń ilim tarawındaǵı jetiliskeńler bes baǵdarǵa ajratıw múmkin: bixeviorizm kognitivizmge qarsı, psixolingvistika, máni teoriiyası, mádeniy tarawǵa baylanıslı izertlewler hám paraxatshılıq ushın gúres. Ol 1963-jılı Amerika psixologları associaciyasınıń prezidenti bolıp saylanadı.

Bixeviorizm teoriiyasına tiykarlanıp Osgud adam psixologiyasını tolıq baqlaw hám bayanlaw múmkin dep esapladı. Biziń sóylew háreketimizde biziń psixikalıq ózgesheligimiz sáwlelenedi. Berbal qatnaslardıń qurılısı biziń psixikamızdan gárezli.

Ch.Osgud sóylew barısındaǵı qarım-qatnastı analizlewge kommunikaciyalıq analizlewdiń jańa metodologiyalıq kestesin engizdi. Áne usınnan Osgudtıń tiykarǵı juwmaqları kelip shıǵadı: Söylew háreketi - tek adamlar arasındaǵı qarım-qatnas barısında payda boladı hám rawajlanadı. Yaǵnıy sóylew hám onı qabıl etiwdi tek qarım-qatnas procesinde ǵana izertlew múmkin. Bul psixolingvistikadaǵı jańa pikir edi.

Ilmiy seminar shólkemlestiriw ideyası Keroll tárepinen usınıs etildi. Ol bunnan aldın 1951-jıldıń jazında Kornell universitetinde psixolingvistika boyınsha kishigirim seminar shólkemlestirgen edi. Sol seminardıń altı qatnasıwshısınıń úshewi - Sibeok, Osgud ham Keroll psixolingvistika boyınsha izertlewlerin dawam etti hám 1952-jıldıń oktyabr ayında Osgudtıń bassılıǵında «Lingvistika hám psixologiya boyınsha komitet» shólkemlestirdi. Áne usı komitet 1953-jıldagı ekinshi seminardı shólkemlestirdi. Seminar óz jumısın eki ay dawam etti. Eki ayǵa sozilǵan pikir almasıwlar nátiyesinde psixolingvistikalıq izertlewlerdiń teoriyalıq tiykarları hám bul problemalardı keleshekte izertlew usılları boyınsha bir

qanşa kelisimge keldi. Psixolingvistikanıń máqseti hám wazıypaları nelerden ibarat bolıwı kerekligi seminar qatnasıwshıları tárepinen tayarlanǵan jámaátlik monografiyada «Psixolingvistika teoriiyası hám izertlew problemaları ocherki» degen atamada 1954-jılı járiyalandı. Bul kitap lingwo-psixologiyalıq izertlewlerdiń rawajlanıwına kúshli tásir jasadı hám bir qanşa tabıslarǵa eristi. Amerika psixolingvistikası úsh derekke tiykarlanadı. Birinshisi, deskriptiv lingvistika, ekinshisi, bixevioristiklik psixologiya, úshinshisi, matematikalıq kommunikaciya teoriiyası.

1954-jıldan keyin seminar qatnasıwshıları tárepinen usınılǵan model rawajlandı. Biraq tolıq koncepciya emes, al onıń ayırım aspektleri tereń izertlene basladı. Sol Saporttıń 1961-jılı járiyalanǵan xrestomatiyasında psixolingvistikaǵa qosımsha qatnası bar maqalası¹, Osgud tárepinen 1963-jılı járiyalanǵan miyneti², B. Skinnerdiń 1957-jılı járiyalanǵan «Sóylew háreketi» miyneti, E. Dayboldtıń 1965-jılı járiyalanǵan «Psixolingvistika» miynetleri payda boldı. Psixolingvistikanıń tiykarǵı kóz-qarasların bayanlaytuǵın usınday miynetler menen bir qatarında onıń koncepciyalarına sın kózi menen qaraytuǵın ekinshi aǵım payda bola basladı. Bul aǵımınń kóz-qarasları Djordj Millerdiń 1951-jılı járiyalanǵan «Til hám kommunikaciya» miynetinde sáwleleniwın taptı. Sonday-aq, 1955-jılı transformaciyalıq analiz boyınsha dissertaciya qorǵaǵan hám óziniń «Sintaksislik qurılıs» dep atalatuǵın kólemlı miynetin járiyalanǵan Naum Xomskiy bolıp tabıladı. Bul ilimpazlar Osgudtıń psixolingvistika boyınsha koncepciyasına kritikalıq kóz-qarasta boladı. Sonıń nátiyjesinde psixolingvistikada bir-birine qarama-qarsı bolǵan eki aǵım payda bola basladı. Jańadan payda bolǵan aǵım klassikalıq túrindegi deskriptizmge emes, al transformaciyalıq lingvistikaǵa tiykarlandı. Osgudtıń túsigindegi adamdı sırtqı informaciyalardı passiv túrde ózinde jıynawshı sıpatında túsindiratuǵın bixeviorizmge emes, al

¹ Psycholinguistics. A. Book of readings. Ed. by S. Saporta. -N. Y., 1961

² Ch. Osgood. Psycholinguistics. -N. Y., 1963.

² Ch. Osgood. Psycholinguistics. -N. Y., 1963.

psixologiyaniñ hâzirgi zaman ağımnıñ adamnıñ sóylew (ulıwma psixikalıq) hâreketiniñ pütünligi, ózin qorshağan ortalıqqa qatnası boyınsha bul organizmnıñ belsendiligi tuwralı tezislerine tiykarǵı dıqqattı awdaradı. Bul eki ağımnıñ arasındaqı qarım-qatnası keskin gúresler jaǵdayında rawajlandı. Birinshi ağımnıñ kóz-qarasların transformaciyalıq ağımnıñ tásirinen qorgaw máqsetinde Ch. Osgudtıñ 1963-jılı eki miyneti «Gáptiñ tuwılıwı hám onı túsiniw» degen, Zigmund Koxtıñ «Psixologiya» degen kóp tomliq miyneti payda boldı.

Hâzirgi waqıtta Amerikada «psixolingvistika» termini Osgudtıñ aǵımına baylanıslı qollanıladı.

Psixolingvistika aǵımınıñ Franciyadaǵı wákılleri - Jak Meler, Serj Moskovich, Angliyada - Dj. Morton, F.Goldman-Eysler, N. Sazerlend, Italiyada -Renio Titone, Flores d Arkai, Germaniyada - G.German. Polshada - N.Kurch, Gollandiyada - V.Levelt, Norvegiyada - D. Rummetveyt, Kanada da - V. Lambert, Rossiyada - Leontev h.t.b. bolıp tabıladı.

Qullası, hâzirgi zaman psixolingvistikasına tán bolǵan tómendegi baǵdarlardı kóriwge boladı:

Birinshiden, psixolingvistikalıq izertlewlerde sóylew hâreketiniñ sociallıq funkciyaların hám mánisin úyreniwge dıqqat awdarıw kózge taslanadı.

Ekinshiden, psixolingvistika psixologiyalasıw baǵdarında izbe-iz rawajlanıp barmaqta. Bul, ásirese, psixolingvistikaniñ Amerikadaǵı aǵımlarına tán belgi. Onda transformaciyalıq izertlew menen baylanıslı psixolingvistikalıq izertlewler tiykarǵı orınlardı iyeleydi.

Ushinshiden, psixolingvistika sońǵı waqıtlarǵa shekem ayırım-ayırım júrgizilgen eksperimentallıq izertlewlerdiñ konglomeratı sıpatında júzege keldi.

Tórtinshiden, psixolingvistika abstrakt pikir júrgiziw hám «hawada asılıp turǵan» modellerden konkret psixika-fiziologiyalıq tiykarlarǵa ótiwge umtılmaqta.

§ 48. Neyrolingvistika

Neyrolingvistika til bilimidagi naturalizm (biologiyaliq) ağıminin tiykarında neyrofiziologiya, psixologiya hám til bilimi ilimlerinin kesiliken jerinde payda boldı. Neyrolingvistika til sisteması menen tillik minez-qulıqtın miyge baylanıslı aspektlerin úyreniwdi óziniń aldına maqset etip qoyadı. Miydiń islewi buzılğan jaǵdayda intellektiń minez-qulqı hám sóylewine tásir etedi. Bul máselege qızıǵıwshılıq XIX ásirdiń ekinshi yarımında baslandı. Tillik patalogiya faktlerine diqqat awdarıw dáslep A. Shleyxer, Boduen de Kurtene, V.A. Bogorodicskiy, L.V.Sherba, R.O.Yakobson, L.R. Zinderdiń miyagnetlerinde kózge taslanadı.

Házirgi dáwir iliminde biologiyaliq faktorlarǵa baylanıslı tildi izertlew Z.X.Lenneberg, U. Pendild hám L. Roberts miynetlerinde ushırasadı. Olar adamzat tiliniń rawajlanıwı hám hárezet etiwiniń glottogenez processlerin izertlewge umtıladı. Neyrolingvistikalıq izertlewler júrgiziwde sociologiya, antropologiya, etnologiya, psixologiya paleonevrologiya, tillerdiń tariyxıy tipologiyası, semiotika h.t.b. ilimlerdiń jetilikenlikleri paydalanıladı. R. Yakobson, V. Ivanov miynetlerinde til sistemasınıń kóp basqıshlı qurılısı menen genetikalıq kodtıń kóp basqıshlı qurılısı arasında analogiya bar ekenligin anıqlawǵa umtılıw kózge taslanadı. Haywanlardıń signallar sisteması ústinen hám olarǵa adamzat tilin úyretiw boyınsha kóp sanlı baqlawlar ótkerildi.

Neyrolingvistikanı arnawlı pán sıpatında rawajlandırıw, joqarı psixikalıq xızmettiń sistemalıq qurılısı, intellekt tilindegi neyrofiziologiyalıq ózgerisler hám tillik sistema qurılısı arasında korrelyaciyalıq baylanıs M.Dyuran, N.Kanrad, F.Grevel, A.Layshner, A.R.Luriya miynetlerinde rawajlandırıldı.

Sonday-aq, neyrolingvistika tillik minez-qulıqtıń buzılıwınıń túrlerin (agnoziya hám apraksiya, dizartrin, aleksin hám agrafin) izertlew menen de shuǵıllanadı.

Neyrolingvistikada qorshaǵan ortalıqtı tillik sáwlelendiriwdiń psixofiziologiyalıq mexanizmi, tillik ulıwmalastırıw processı hám miydiń hár qıylı analizatorlarınan kelip túsken tańbalar

kompleksiniñ integraciyalıw mexanizmi üyreniledi. Onda awızeki hám jazba sóylewdi ámelge asırıw barısındaǵı háreketler sisteması hám tillik minez-qulıq mexanizmi izertleniledi. Miydıñ shep tárepindegi yarım sharında tillik túsinekler boyınsha oylaw hám tillik ulıwmalastırıwlar ámelge asırılsa, al on yarım sharda konkret-obrazlı oylaw ámelge asadı.

Eki hám kóp tildi biletuǵın adamlardıñ miyi de izertlew obyektine aylanǵan. Izertlewler ingliz, nemis, francuz, orıs, chex hám sońǵı on jılıqta yapon tili materialları tiykarında júrgizilip neyrolingvistikalıq mashqalalardıñ ortaǵ ekenligi anıqlandı. Eki hám kóp tildi biletuǵın adamlarda ana tilinen basqa ekinshi tilge baylanısh mashqalalardıñ payda bolıwı, yaǵnıy ekinshi tildi kúndelikli turmısta jiyi qollanıwda onıñ miyde jaqsı saqlanıwı, siyrek qollanıw nátiyjesinde umıtılıwı üyreniledi. Neyrolingvistikanıñ óziniñ izertlew metodları bar. Ayırım ilimpazlar neyrolingvistikaǵa neyropsixologianıñ bólimi sıpatında qaraydı.

Neyrolingvistika psixologiya, psixolingvistika, psixoakustika, kibernetika, semiotika, kognitiv lingvistika menen tıǵız baylanısh. Neyrolingvistikalıq izertlewlerdiñ nátiyjeleri tildiñ tábiyatınıñ biologiyalıq aspektin tereñirek túsiniwge óziniñ járdemin tiygizedi.

Neyrolingvistika psixolingvistika, kognitiv ilimler hám psixoanalizdiñ kesilisen jerinde neyrolingvistikalıq programmalastırıw teoriyası hám texnologiyası tiykarında payda boldı.

Neyrolingvistikalıq programmalastırıw arqalı bas miy kodlarınıñ funkciyasına sóylew arqalı tásir jasaw usılların optimallastırıw hám izertlewdi máqset etip qoyadı. Bul texnologiya miydıñ paydalanılmay turǵan múmkinshiliklerine sóylew háreketi arqalı tásir etiw máqsetinde, sonday-aq adamnıñ miyinde psixikalıq buzılıs júz bergende psixoterapiyalıq emlew barısında da paydalanıladı. Neyrolingvistikalıq programmalastırıw adamnıñ minez-qulqın tárbiyalawda, juwapkershilikli sóylesiwler payıtında «hújim» taktikasına emes, al opponenttiñ háreketlerine saykes turde hám onı diplomatiya, biznes, siyasiy diskussiya alıp barıw

usılı menen sezdirmeý öziñiñ kóz-qaraslarına isendiriwde; Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewde, intellektiñ múmkinshiligin tesiten ótkeriwde, logikalıq dálillewler tásir etpegen jaǵdayda «metaforalardıñ» járdeminde, trans halatında jatırǵan pacienttiñ sanasına dúnya kartasınan bir kórinis kirgiziw hám sol jerde tártip ornatiwdı emlenip atırǵan pacientke tapsırıw, adamdı qayta isendiriw tiykarında emlewge járdem etedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

- 1. Noum Xomskiy hám onıñ miynetleri?*
- 3. Sociolingvistikalıq izertlewlerdiñ tiykarǵı baǵdarları nelerden ibarat?*
- 4. Psixolingvistika aǵımınıñ tiykarǵı wákilleri, miynetleri tuwralı nelerdi bilemiz?*
- 5. Neyrolingvistikalıq izertlewler tuwralı nelerdi bilesiz?*

Ádebiyatlar

- 2. Абдиназимов Ш. Тил билими тарихы. Оқыу қолланба. - Нокис: «Qaraqalpaqstan», 2013.*
- 3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. 2-е исправленное. - М., 1999.*
- 8. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. -М., 1967.*
- 9. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. -М., 1996.*
- 11. Швейцер А.Д. Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистики. -М., 1978.*

TAYANISH TÛSINIK HÁM TERMINLER KÖRSETKISHI

A

Ablaut - 70, 101
Absolyut genitiv - 109
Adresant kommunikativ - 149
Adstrat - 128
Axroniya - 87,151
Ajiratiwshı almasıq - 25
Akcentuaciya - 110
Akustika - 17,18, 27,104,
145,149
Alfavit -
6,7,28,29,51,56,121,155
Alfavitlik sözlük - 12
Alternaciya teoriyası -
103,145
Analitikalıq qurılıs - 13,69
Analitikalıq tip - 63
Analogiya -
18,51,79,103,122,192
Anıqlıq meyil - 19
Anlaut - 41
Anomaliya - 18
Arab jazıwı - 6,23,134
Aramey jazıwı - 6,23
Areal lingvistika - 82,
125,127,129
Artıkl - 51
Arxaizm - 15
Associativ - 112,113
Atama teoriyası - 10
Auslaut poziciya - 41
Awıspalı (máni)- 24,28,29
Awızeki sóylem - 11

Á

Álipbe-13

B

Bagınıwshı meyil - 19
Basqarıw (baylanıs)- 27
Bayanlaw lingvistikası - 182
Bayanlawısh -
25,106,144,145,157
Belgisiz meyil - 19
Betlenbeytuğın feyiller - 26
Betlenetuğın feyiller - 26
Bilingvizm - 187
Binarlıq oppoziciya metodu -
146
Birigiwshı tiller - 66
Birikpeli sesler - 7
Birlik san - 19,25
Biykarlaw janapayı - 26
Buwınlıq jazıw - 13
Buyırıq (meyil) - 19

D

Deskriptiv metod - 164,166
Diakritik belgiler - 24
Dialektizmler - 15
Dialektologiya - 11,15,91,166
Dialektologiyalıq sözlük - 15
Dialog - 17,125,175,176,188
Diaxroniyalıq lingvistika -103

E

Eki tillik sözlük - 28

Ekilik san - 19
Eksperimental fonetika –
101,103,139
Ekstralingvistika – 97,129
Ekzogloss - 187
Ekzotikalıq til - 129
Eliziya - 27
Enciklopediya – 11,57,144
Endogloss - 187
Eñ áyyemgi jazıw - 5
Erkin distribuciya – 167,168
Etimon-12
Etnolingvistika –
87,88,162,166,184

F
Feyildin máhálleri - 19
Filologiyalıq dáwir - 16
Filosofiyalıq dáwir – 16,100
Filosofiyalıq til – 48,55
Fiziologiyalıq aspekt –
8,18,101
Flektiv tiller –
63,66,98,106,133
Fonemalardı identifikacijalaw
- 148
Fonemalardıñ oppoziciyası –
145,149
Fonemanın fakultativ
variantları - 148
Forma jasawshı qosımta –
20,47,106
Formallasqan jasalma til - 56
Funkcional grammatika –
130,194

Funkcional sintaksis -145,150
Fonema - 43

G

Gáp aǵzaları - 99,136, 144
Gáptin aktual aǵzaları - 144
Gáptin bas aǵzaları - 49
Gáptin ekinshi dárejeli
aǵzaları – 27,49,144
Generativ lingvistika - 180
Gerundiya - 51
Glottonikalıq procesler - 98
Gónergen sózler - 28
Grafema - 6
Grammatika kategoriyaları - 8
Grammatikalıq analogiya - 51

Ǵ

Ǵalabalıq athıqlar - 51

H

Házirgi máhál - 25
Hind-german tilleri - 63

X

Xalıq aralıq til -20,48

i

Ideografiyalıq jazıw - 9
Idioma - 176
Ieroglif jazıwı – 6,10,11,13
Introfektiv - 146
Ishki fleksiya qubılısı –
27,65,106

Ishki lingvistikaliq faktorlar - 97

Ishki sóz jasalıw - 70

Izafet - 27

Izolyaciyalangan morfema - 175

J

Jalgamalı tiller - 66

Jalgaw - 8

Janapay – 8,19,26,39,65,165

Jasalma til – 55,56

Jay gáp-27,107

Jazba til - 9

Jupkerlesiw - 27

Juwan – 43,149

K

Kelbetlik feyil – 19,25,51,110

Kognitiv lingvistika - 192

Kommunikativlik funkciya - 147,194,196

Komparativistika - 63,81,96,97

Kontrast distribuciya - 167

Kómekshi feyiller - 51

Kópmánili sózler - 28

Kóplik san - 19,51

L

Leksikalıq quram - 23

Leksikografialıq sózlik-8,29

Lingvistikaliq interpretaciya- 99

Lingvistikaliq kategoriyalar - 9,130,161

Lingvistikaliq kompetenciya - 183

Lingvistikaliq nominaciya teoriyası - 145

Lingvistikaliq paleontologiya - 73

Lingvistikaliq rekonstrukciya - 101

Lingvofilosofiya - 56

Lingvofolkloristika -88

Logika-tipologiyalıq grammatika -51

M

Markirovkalaw teoriyası-182

Menshikli (atlıqlar) - 51

Metalingvistika - 163

Metateza - 27

Meyil – 19,51,117

Monema - 195

Morfemalardı identifikaciyalaw - 173

Morfemalıq segment - 168,170,171,173,176

Morfemanıń alternantları - 172

Murınlıq sesler - 7

N

Neofilologiya - 123

Neologizm - 15

Normativlingvistika - 182

O

Omonim - 43

Onomasiologiya - 121

Orfocpiya - 7,25,186
Orfografialıq norma - 14
Orfografialıq principler - 15
Organikalıq tiller - 66
Özlestirilgen sözler - 28

P

Panxroniya - 87,151
Paradigmatika - 112
Piktografialıq jazıw - 5
Plerematika - 156
Psixikalıq substrat - 102

Q

Qabatlasqan sesler - 145
Qısqadawıslılar - 24
Qosımsha distribuciya - 167
Qospa (gap) - 27,179

R

Rawish - 19,39,51,174,175

S

Salıstırmalı-tariyxıy grammatika - 75,91
Segmentaciya - 167,184
Semantika - 120,121,153,154
Semantikalıq interpretaciya - 182
Semantikalıq invariant-146
Semema - 169
Semiologiya - 108,111,155
Seplik - 8,17,51,82,107,150,152
Seslik eliklew teoriyası - 57,58

Seslik modifikaciyası - 149
Seslik nızamlar - 72
Sillabikalıq jazıw - 6
Singarmonizm nızamı - 43
Sinonimler sözligi - 28
Sinonimlik qatar - 11
Sintagmatika - 112,113,145,149
Sintaksislik komponent - 182
Sintaksislik konstrukciya - 20,107,110,181,182
Socialıq kelisim teoriyası - 57
Söz özgertiwshi affiksler - 72
Substituciya - 167,174,175,185
Substrat - 102,128
Suffiks - 8
Supersegmentlik morfema - 170
Superstrat - 128

T

Tagmemika - 166
Tańlaq - 19,39,52,57,71
Tańlaqlıq teoriya - 57,58
Tariyxıy fonetika - 15,71,99,137,148
Tariyxıy leksikologiya - 15,138
Tekst lingvistikası - 130
Teń baylanıstırıwshı dáneker - 26
Til algebrası - 154,156, 158,159
Tilek (meyil) - 19
Tillik antinomiya - 124

Tillik semyalar - 42
Tillik universalıya-166,180,
182
Tirkewish - 39,51,65
Tolqın teoriyası -82
Transkripciya - 14,36
Túbir feyil - 25
Túsindirme sózlik - 25,28
Tyurkologiya - 34,38

U
Universal grammatika -
54,66,85,180

Ú
Únli dawıssız sesler - 7
Únsiz dawıssız sesler - 7

Y
Yarım dawıslılar - 7

MAZMUNİ

ALĞI SÓZ	3
----------------	---

I BÓLİM. ÁYYEMGI HÁM ORTA ÁSIRLERDE SHÍĞIS MÁMLEKETLERİ MÁDENİYATINDA LINGVISTIKALÍQ BILIMLER.

Áyyemgi Jaqın Shıǵıs mádeniyatında til haqqında túsınikler	4
Hind til bilimi	6
Qıtay til bilimi	8
Grek-rim til bilimi	13
Aleksandriya grammatikalıq mektebi	15

II BÓLİM. ORTA ÁSIRLERDEGI ARAB TIL BILIMI

Arab til bilimi	20
Zamaxshariy	26

III BÓLİM. TÚRKİY TIL BILIMINİŇ TIYKARLARI

Maxmud Qashǵariydıń «Devanu-luǵat-it turk» miyneti	30
XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri	32
Alisher Nawayınıń «Muxakamatu-l luǵatayn» miyneti	39

IV BÓLİM. TIL BILIMINİŇ ILIM SÍPATINDA QÁLIPLESİWI

Orta ásirlerdegi Evropa lingvistikası	45
Por-Royal grammatikası	47
XVII-XVIII ásir til bilimindegi racionalizm hám empirizm	53
Tildin payda bolıwı tuwralı teoriyalar	55

V BÓLİM. SALÍSTIRMALÍ-TARIYXÍY TIL BILIMINİŇ QÁLIPLESİWI

Salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń derekleri	59
Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi. Franc Bopp	63
Rasmus Rask	67
Yakob Grimm	68
Aleksandr Xristoforovich Vostokov	71
XIX ásirdeń ortasındaǵı salıstırmalı-tariyxıy til bilimi	73

VI BÖLİM. XIX ASIRDEGI TIL FILOSOFİYANİ	76
Romantizm ağımı	78
Naturalizm ağımı	80
Uluwma til bilimi koncepciyasının qalıblesiwi, V.Gumboldt	85
Psixologiyalıq ağım, G. Shteyntal	91
A.A. Potebnyanın til filosofiyası	92

VII BÖLİM. XIX ASIRDİN AQIRI XX ASIRDİN BARIÑDAĞI LINGVISTIKALIQ MEKTEPLER

Til bilimindegi jas grammatistler basqışı, Leypsig mektebi	97
Qazın lingvistikalıq mektebi	101
Moskva lingvistikalıq mektebi	107
Jeneva lingvistikalıq mektebi, Ferdinand de Sosyur	111
Sociologiyalıq ağım	118
Gugo Shuxardt, «Sözler hám zatlar» mektebi	121
Til bilimindegi estetikalıq mektep	123
Neolingvistika	128
London lingvistikalıq mektebi	132

VIII BÖLİM. XX ASIRDİN 20-50-JILLARINDAĞI TIL BİLİMİ

N.Y. Marrdın yafetikalıq teoriiyası	135
L.V. Sherba	139
V.V. Vinogradov	140

IX BÖLİM. TIL BİLİMİNDEGI STRUKTURALİZM AĞIMI

Praga lingvistikalıq dóğerepi	144
Kopengagen lingvistikalıq mektebi	153
Amerika til bilimi	164

X BÖLİM. XX ASIRDİN EKINSHI YARIMINDAĞI TIL BİLİMİ

Transformatsiyalıq grammatika	175
Sociolingvistika	180
Psixolingvistika	185
Neyrolingvistika	190